CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

गीता-प्रवचनें

16.3

कुमार गंगाराम भोरे
कारंजा.

विनोबा

Ganesh Varni-Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0 In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

वर्ग संख्या................ प्राप्ति-संख्या....................

ग्रन्थ-कार्ड

श्री गणेश वर्णी दि० जैन (शोध) संस्थान

ग्रन्थागार

नरिया, वाराणसी-५

ग्रन्थ नाम गीता प्रवचनें

लेखक विनोबा

लेनेवाले का नाम	देनेकी तिथि	लेनेवालेका हस्ताक्षर	लौटानेकी तिथि

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

गीता-प्रवचनें

२०२०

★

वि नो बा

धन्यकुमार गंगासा भोरे,
कारंजा.

ग्राम-सेवा-मंडळ, नालवाडी, वर्धा

१९४५] [किं. २॥. रु.

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

प्रकाशक :
राधाकृष्ण बजाज
मंत्री, ग्राम-सेवा-मंडळ
नालवाडी, वर्धा

मुद्रक :
वल्लभदास जाजू
मॅनेजिंग एजन्ट
श्रीकृष्ण प्रिं. वर्क्स लि०, वर्धा

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

३९१
५९७०

प्रास्ताविक

हीं गीताप्रवचनें इ. स. १९३२ सालीं विनोबांनीं धुळेंजेलमध्यें दिलीं. तेथें च सानेगुरुजींनीं तीं समग्र लिपीबद्ध केलीं. त्यांच्या लिखितावरून अनेकांनीं तीं उतरून घेतलीं. पुढें कॉंग्रेस-साप्ताहिकांत संक्षेपानें तीं प्रसिद्ध झालीं. आणि अलीकडे गीताहृदय म्हणून सानेगुरुजींनीं पुन्हां तीं च प्रवचनें आपल्या स्मरणांतून सारांशानें लिहून प्रकाशित करविलीं. ही 'साने-स्मृति' हि पुनर्मुद्रित झाली आहे. हा सर्व त्या वस्तूचा महिमा आहे. प्रवचनें झाल्याला एक तपाहून अधिक काळ लोटला. परंतु ज्यांनीं तीं स्वत: वा परंपरेनें ऐकिलीं ते वेडावून गेले आहेत. सबंध मराठी वाङ्मयांत किंबहुना सर्व भारतीय भाषांत आधुनिक काळांत असें एखादें हि पुस्तक जन्मल्याचें ऐकिवांत नाहीं कीं ज्याच्या नकला शेंकडोंनीं स्वयंप्रेरणेनें करून घेतल्या आहेत. हें भाग्य कदाचित् ह्या प्रवचनांचें आणि 'विचारपोथीचें' च! ज्यांनीं नकला करून घेतल्या, तीं प्रवचनें उतरून घेतलीं ते सर्व भोळे भक्त होते असें समजूं नका. त्यांत तर्कतीर्थ, शास्त्री, रायवादी इत्यादि बिरुदांनीं अलंकृत झालेले पंडित हि आहेत. अशीं हीं दिव्य प्रवचनें ज्यांनीं प्रत्यक्ष ऐकिलीं खरोखर ते सत्याग्रही धन्य होत.

अशीं हीं अनुपम प्रवचनें आजवर अधिकृतरीत्या प्रकाशित कां झालीं नाहींत? कारण इतकें च—हीं प्रवचनें पहायला विनोबांना अवकाश च झाला नाहीं. शिवाय कुठली हि उत्कृष्ट कृति हातून व्हायला चित्ताची जी एक योगयुक्त स्थिति असावी लागते ती प्रत्यक्ष योग्याला हि सर्वदा उपस्थित नसते. आणि मुख्यत: ह्यामुळें च विनोबांनीं सर्व च प्रवचनें आतांपर्यंत तपासून दिलीं नाहींत. तसा योग केव्हां येईल तें कोणीं सांगावें? म्हणून

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

आहेत तशीं च कॉंग्रेस-पत्रांतील संक्षिप्त प्रवचनें किंचित् संशोधून येथें दिलीं आहेत. आम्हीं हें अनधिकार करीत आहों. तरी आम्हांला येथें एक आधार आहे. पुष्कळ सुहृदांची तशी आग्रहाची विनंती आहे. आणि शिवाय मूळ कॉंग्रेस-पत्रांत तीं विनोबांच्या अनुज्ञेनें च आलीं आहेत. आमचा अपराध इतका च कीं तीं आम्ही लोकांना पुस्तकाकारांत सहज उपलब्ध करून देत आहोंत. मूळचीं समग्र प्रवचनें जेव्हां विनोबा संशोधून देतील तेव्हां ती कांहीं और च वस्तु होईल. त्याचें आंशिक दर्शन पहिल्या दोन प्रवचनांत आपणांला येथें होत च आहे. उरलेलीं सोळा प्रवचनें तशीं परिष्कृत करून केव्हां मिळतील ?—अशी उत्कंठित प्रतीक्षा वाचकांबरोबर आम्ही हि करीत राहूं. तो भक्तवत्सल ती सफल करो.

दत्तपूर, वर्धा
मकर-संक्रान्ति
शके १८६६

कुन्दर दिवाण

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

गीता-प्रवचनें

अध्याय पहिला

रविवार, ता. २१-२-'३२

प्रिय बधूंनो ! आजपासून मी श्रीमद्भगवद्गीतेविषयीं सांगणार आहें गीतेचा व माझा संबंध तर्कापलीकडचा आहे. माझें शरीर आईच्या दुधावर पोसलें, त्यापेक्षां हि माझें हृदय व बुद्धि यांचें गीतेच्या दुधावर अधिक पोषण झालें आहे. जिव्हाळ्याचा जेथें संबंध असतो तेथें तर्कास वाव नसतो. तर्काला छाटून श्रद्धा व प्रयोग या दोन पंखांनीं च गीतेच्या गगनांत मी यथाशक्ति भराऱ्या मारीत असतों. मी प्रायः गीतेच्या च वातावरणांत असतों· गीता म्हणजे माझें प्राण-तत्त्व. मी गीतेविषयीं इतरांशीं कधीं बोलतों तेव्हां गीतेच्या समुद्रावर तरंगत असतों आणि एकटा असतों त्यावेळेस त्या अमृत-समुद्रांत खोल बुडी मारून बसतों. अशा या गीतामाउलीचें चरित्र दर रविवारीं मी सांगावें असें ठरविण्यांत आलें आहे.

गीतेची योजना महाभारतांत केलेली आहे. गीता महाभारताच्या मध्यभागीं सर्व महाभारतावर प्रकाश पाडीत उंच दीपाप्रमाणें उभी आहे. एकीकडे सहा पर्वें दुसरीकडे बारा पर्वें अशा मध्यभागीं, तसें च एकीकडे ७ अक्षौहिणी सैन्य दुसरीकडे ११ अक्षौहिणी, अशा हि मध्यभागीं गीता उपदेशिली जात आहे.

महाभारत व रामायण हे आमचे राष्ट्रीय ग्रंथ आहेत. त्यांतील व्यक्ति आमच्या जीवनाशीं एकरूप झालेल्या आहेत. राम, सीता, धर्म, द्रौपदी, भीष्म, हनूमान् इत्यादि रामायण-महाभारतांतील चरित्रांनीं सर्व भारतीय जीवन आज हजारों वर्षें भारून टाकलें आहे. जगांतील इतर महाकाव्यांतील पात्रें अशीं लोक-जीवनांत मिसळून गेलेलीं दिसत नाहींत. ह्या दृष्टीनें महाभारत आणि रामायण हे निःसंशय अद्भुत ग्रंथ आहेत. रामायण हें मधुर नीतिकाव्य आहे तर महाभारत हें व्यापक समाजशास्त्र आहे. व्यासांनीं एक लक्ष संहिता

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

लिहून असंख्य चित्रें, चरित्रें व चारित्र्य मोठ्या कौशल्यानें यथावत् रेखाटलीं आहेत. केवळ निर्दोष एका परमेश्वराशिवाय कोणी हि नाहीं, पण तसें च ह्या जगांत केवळ दोषपूर्ण असें हि कांहीं नाहीं, ही गोष्ट महाभारत स्पष्टपणें सांगत आहे. भीष्म-युधिष्ठिर अशा सारख्यांचे येथें दोष दाखविले आहेत. उलट कर्ण-दुर्योधनादिकांचे हि गुण प्रकट केले आहेत. मानवी-जीवन हें पांढऱ्या व काळ्या तंतूंचा पट आहे ही गोष्ट महाभारत सांगत आहे. अलिप्त राहून भगवान् व्यास जगांतील विराट् संसाराचें छायाप्रकाशमय चित्र दाखवीत आहेत. व्यासांच्या ह्या अत्यंत अलिप्त व उदात्त ग्रथन-कौशल्यामुळें महाभारत ग्रंथ म्हणजे एक सोन्याची प्रचंड खाण बनला आहे. शोधन करून भरपूर सोनें लुटून घ्यावें.

एवढें महाभारत व्यासांनीं लिहिलें. पण व्यासांना स्वतःचें असें कांहीं सांगावयाचें होतें कीं नाहीं ? त्यांचा विशिष्ट संदेश त्यांनीं कोठें सांगितला आहे का ? कोणत्या ठिकाणीं व्यासांची समाधि लागली आहे ? ठिकठिकाणीं अनेक तत्त्वज्ञानांचीं आणि उपदेशांचीं जंगलेंचीं जंगलें महाभारतांत आलीं आहेत. पण ह्या सर्व तत्त्वज्ञानांचें, उपदेशांचें आणि एकंदर ग्रंथांचें सारभूत रहस्य त्यांनीं कोठें मांडलें आहे का ? होय, समग्र महाभारताचें नवनीत व्यासांनीं भगवद्-गीतेंत दिलें आहे. गीता ही व्यासांची मुख्य शिकवण व त्यांच्या मननाची संपूर्ण सांठवण आहे. हिच्या च आधारें 'मुनींत मुनि मी व्यास' ही विभूति सार्थ ठरावयाची आहे. प्राचीन काळापासून गीतेला उपनिषद् ही पदवी मिळाली आहे. गीता उपनिषदांचें हि उपनिषद् आहे. कारण सर्व उपनिषदांचें दोहन करून हें गीतारूपी दूध भगवंतांनीं अर्जुनाच्या निमित्तानें जगताला दिलें आहे. जीवनाच्या विकासाला आवश्यक असलेला प्रायः प्रत्येक विचार गीतेंत येऊन गेला आहे. म्हणून च गीता हा धर्मज्ञानाचा कोष आहे असें अनुभवी पुरुषांनीं यथार्थपणें म्हटलें आहे. गीता हा लहानसा च पण हिंदुधर्माचा मुख्य ग्रंथ आहे.

गीता श्रीकृष्णानें सांगितली हें तर सर्वांना माहीत च आहे. ही थोर शिकवण ऐकणारा भक्त अर्जुन ह्या शिकवणीशीं इतका समरस झाला कीं त्याला हि 'कृष्ण' संज्ञा प्राप्त झाली. देवा-भक्तांचें हें हृद्गत प्रगट करीत असतां व्यास-देव इतके विरघळून गेले कीं त्यांना हि लोक कृष्ण ह्या च नांवानें

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

ओळखूं लागले. सांगणारा कृष्ण, ऐकणारा कृष्ण, रचणारा कृष्ण असें तिघांत जणूं अद्वैत उत्पन्न झालें. तिघांची जणूं समाधि लागली. गीतेच्या अभ्यास-काला अशी च एकाग्रता पाहिजे.

कित्येकांना वाटतें गीतेचा आरंभ दुसऱ्या अध्यायापासून धरावा. दुसऱ्या अध्यायाच्या ११ व्या श्लोकापासून प्रत्यक्ष उपदेशाला सुरवात होते तेथून च आरंभ समजायला काय हरकत आहे? एकजण तर मला म्हणाला—"अक्षरांत अकार ही ईश्वरी विभूति भगवंतांनीं सांगितली आहे. 'अशोच्यानन्वशोचस्त्वम्' च्या आरंभीं आयता च अकार हि आहे. तेव्हां तेथून च आरंभ धरावा." ही कोटी सोडून दिली तरी तो आरंभ अनेक प्रकारें योग्य आहे यांत शंका नाहीं, तरी पण तत्पूर्वींच्या प्रास्ताविक भागाचें हि महत्त्व आहे च. अर्जुन कोणत्या भूमिकेवर आहे, कोणती गोष्ट सांगण्या-साठीं गीतेची प्रवृत्ति झाली आहे हें हा प्रास्ताविक कथाभाग नसता तर नीट लक्षांत येतें ना.

अर्जुनाचें क्लैब्य दूर करून त्याला युद्धप्रवृत्त करण्यासाठीं गीता सांगितली गेली असें कांहीं लोक म्हणतात. त्यांच्या मतें गीता कर्म-योग सांगणारी आहे एवढें च नव्हे तर ती युद्ध-योग सांगणारी आहे. जरा विचार केला तर ह्या म्हणण्यांतील चूक दिसून येईल. १८ अक्षौहिणी सैन्य लढावयाला सिद्ध होतें. अर्जुनाला त्या सैन्याच्या लायकीचें केलें असें का आपण म्हणणार! अर्जुन घाबरला. तें सैन्य घाबरलें नव्हतें. तें का अर्जुनाहून अधिक योग्यतेचें! ही तर कल्पना च करवत नाहीं. अर्जुन लढाईपासून परावृत्त होत होता तो भित्रा म्हणून नव्हे. शेंकडों लढाया खेळलेला तो महावीर होता. उत्तर-गोग्रहणाच्या वेळेस त्यानें एकट्यानें भीष्म-द्रोण-कर्णांना हतबल केलें होतें. नेहमीं विजय मिळविणारा, सर्व नरांतील एक च खरा नर अशी त्याची ख्याति होती. वीर-वृत्ति त्याच्या रोमरोमांत होती. अर्जुनाला डिवचण्यासाठीं क्लैब्याचा आरोप तर कृष्णानें हि करून पाहिला पण तो बाण वायां जाऊन पुढें वेगळ्या च मुद्द्यांवर ज्ञान-विज्ञानांचीं अनेक व्याख्यानें द्यावीं लागलीं आहेत. तेव्हां क्लैब्य-निरसनाइतकें सोपें तात्पर्य गीतेचें नाहीं हें निश्चित आहे.

दुसरे कांहीं म्हणतात, अर्जुनाची अहिंसा-वृत्ति दूर करून त्याला युद्ध-प्रवृत्त करण्यासाठीं गीता सांगितली आहे. माझ्या दृष्टीनें हें हि म्हणणें

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

बरोवर नाहीं. तें कसें हें पाहण्यासाठीं आपणाला अर्जुनाची भूमिका तपासली पाहिजे. त्या कामीं पहिला अध्याय आणि त्याचें दुसऱ्या अध्यायांत शिरलेलें आखात फार उपयोगी आहे.

अर्जुन रणांगणावर उभा राहिला तो कृतनिश्चयानें आणि कर्तव्य-भावनेनें उभा राहिला होता. क्षात्र-वृत्ति त्याच्या स्वभावांत होती. युद्ध टाळण्याचा शिकस्त प्रयत्न करून तें टळलें नव्हतें. कमींत-कमी मागणी व कृष्णासारख्याची मध्यस्ती दोन्ही वायां गेल्या होत्या. अशा स्थितींत देशो-देशींचे राजे जमवून आणि कृष्णाला सारथ्य पत्करायला लावून तो रणांगणावर उभा राहतो आणि वीर-वृत्तीच्या उत्साहानें कृष्णाला म्हणतो—'दोन्ही सैन्यांच्या मध्यभागीं माझा रथ नेऊन उभा कर म्हणजे कोण माझ्या-बरोबर लढण्यासाठीं जमले आहेत त्यांचीं तोंडें एकदां मी पाहून घेतों.' कृष्ण त्याच्या म्हणण्याप्रमाणें करतो आणि अर्जुन सभोंवार नजर फिरवितो. तों त्याला काय दिसतें ? दोन्ही बाजूला आपल्या च नातेवाईकांचा, सग्या-सोयऱ्यांचा प्रचंड मेळावा उभा आहे. 'आजे, बाप, मुलें, नातू'—आप्त संबंधाच्या चार पिढ्या मारणमरणाच्या अंतिम निश्चयानें एकत्र झाल्या आहेत असें त्याला दिसतें. ह्या गोष्टीची कल्पना आधीं त्याला नसेल असें नाहीं. पण प्रत्यक्ष दर्शनाचा एक वेगळा च परिणाम असतो. तो सारा स्वजन-समूह पाहून त्याच्या हृदयाची कालवाकालव सुरू होते. त्याला फार वाईट वाटतें. आजपर्यंत त्यानें अनेक लढायांत असंख्य वीरांचा संहार केला होता. त्यावेळीं त्याला वाईट वाटलें नाहीं, त्याचें गांडीव गळून पडलें नाहीं, त्याच्या शरीराला कांपरें भरलें नाहीं, त्याचे डोळे ओले झाले नाहींत. मग आतां च हें असें का ? काय त्याच्या ठिकाणीं अशोकाप्रमाणें अहिंसावृत्तीचा उदय झाला होता ? नाहीं, ही सारी स्वजनासक्ति होती. आजच्या घटकेला हि जर समोर गुरु, बंधु, आप्त नसते तर त्यानें शत्रूंचीं मुंडकीं चेंडूंप्रमाणें उडविलीं असतीं. पण आसक्तिजन्य मोहानें त्याची कर्तव्य-निष्ठा ग्रासली. आणि मग त्याला तत्त्व-ज्ञान आठवलें. कर्तव्यनिष्ठ मनुष्य मोहग्रस्त झाला तरी नागडी कर्तव्य-च्युति त्याला सहन होत नाहीं. तो तिला एखादा सद्विचार नेसवितो. अर्जुनाचें असें च झालें. तो आतां युद्ध च मुळांत पाप आहे असें उसनें प्रतिपादन करूं लागला. युद्धानें कुळक्षय होईल, धर्म

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

लोपेल, स्वैराचार माजेल, व्यभिचार-वाद पसरेल, दुर्भिक्ष ओढवेल, समाजा-वर संकटें येतील असे अनेक मुद्दे तो कृष्णाला च समजावून सांगूं लागला.

मला ह्या ठिकाणीं एका न्यायाधीशाची गोष्ट आठवते. एक न्यायाधीश होता. शेंकडों अपराध्यांना त्यानें फांशीची शिक्षा दिली होती. परंतु एके दिवशीं त्याचा स्वतःचा मुलगा खुनी म्हणून त्याच्यासमोर उभा करण्यांत आला. त्याच्यावरचा खुनाचा आरोप सिद्ध होऊन त्याला फांशीची शिक्षा देण्याची न्यायाधीशाला पाळी आली. पण तसें करतांना तो न्यायाधीश कचरला. तो बुद्धिवाद बोलूं लागला. "फांशीची शिक्षा अमानुष आहे ती देणें मनुष्याला शोभत नाहीं. मनुष्याला सुधारण्याची आशा त्यामुळें नष्ट होते. खून करणाऱ्यानें भावनेच्या भरांत खून केला. परंतु त्याच्या डोळ्या-वरचा खून उतरल्यावर त्या माणसाला गंभीरपणें उचलून फांसावर लटकवून मारावयाचें हें समाजाच्या माणुसकीला लाजिरवाणें व काळिमा फांसणारें आहे" वगैरे मुद्दे तो न्यायाधीश मांडूं लागला. तो मुलगा समोर न येता तर मरेपर्यंत न्यायाधीशसाहेब खुशाल फांशीची शिक्षा देत राहते. मुलाबद्दलच्या ममत्वामुळें न्यायाधीश असें बोलूं लागला. तें बोलणें आंतरिक नव्हतें. तें आसक्तिजन्य होतें. 'हा माझा मुलगा' ह्या ममत्वांतून निर्माण झालेलें तें वाङ्मय होतें.

अर्जुनाची ह्या न्यायाधीशासारखी गत झाली. त्यानें मांडलेले मुद्दे चुकीचे नव्हते. गेल्या महायुद्धाचे नेमके हे च परिणाम जगानें पाहिले. पण विचाराची गोष्ट इतकी च कीं अर्जुनाचें तें तत्त्वज्ञान नव्हतें, तो त्याचा प्रज्ञा-वाद होता. कृष्ण हें जाणून होता. म्हणून त्या मुद्द्यांची मुळीं च दखल न घेतां त्यानें सरळ मोहनाशाचा उपाय अवलंबिला. अर्जुन जर खरोखर अहिंसावादी झालेला असता तर अवांतर ज्ञान-विज्ञानें कोणीं किती हि सांगितलीं तरी मूळ मुद्द्यांचें उत्तर मिळाल्याशिवाय त्याचें समाधान झालें नसतें. पण सबंध गीतेंत ह्या मुद्द्यांचें उत्तर नाहीं आणि अर्जुनाचें समाधान झालेलें आहे. ह्या सर्वाचा भावार्थ इतका च कीं अर्जुनाची अहिंसा-वृत्ति नव्हती, तो युद्ध-प्रवृत्त च होता. युद्ध त्याच्या दृष्टीनें त्याचें स्वभाव-प्राप्त आणि अपरिहार्य ठरलेलें कर्तव्य होतें. तें कर्तव्य आतां तो मोहानें टाळूं पहात होता आणि गीतेचो ह्या मोहावर च मुख्य गदा आहे.

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

अर्जुन अहिंसेची च काय पण संन्यासाची हि भाषा बोलूं लागला होता. ह्या रक्तलांछित क्षात्रधर्मापेक्षां संन्यास बरा असें अर्जुन म्हणतो, पण अर्जुनाचा तो स्वधर्म होता का ? ती त्याची वृत्ति होती का ? अर्जुनाला संन्याशाचा वेष सहज घेतां आला असता पण संन्याशाची वृत्ति कशी घेतां आली असती ? संन्यासाच्या नांवानें जर तो रानांत जाऊन राहता तर तेथें तो हरणें मारूं लागला असता. भगवान् स्पष्ट च म्हणाले, "अर्जुना, अरे लढाई करणार नाहीं म्हणतोस तो तुझा भ्रम आहे. तुझा आजपर्यंतचा बनलेला स्वभाव तुला लढायला लावल्याशिवाय राहणार नाहीं."

अर्जुनाला स्वधर्म विगुण वाटूं लागतो. पण स्वधर्म कितीहि विगुण असला तरी त्यांत राहून च माणसानें आपला विकास करून घेतला पाहिजे. कारण त्यांत राहून च विकास होऊं शकतो. ह्यांत अभिमानाचा प्रश्न नाहीं. हें विकासाचें सूत्र आहे. स्वधर्म मोठा म्हणून घ्यायचा नसतो आणि लहान म्हणून टाकायचा नसतो. वस्तुत: तो मोठा हि नसतो, आणि लहान हि नसतो. तो माझ्या बेताचा असतो. 'श्रेयान् स्वधर्मो विगुण:' ह्या गीता वचनांतील धर्म-शब्दाचा अर्थ हिंदुधर्म, मुसलमानी धर्म, ख्रिस्ती धर्म अशासारखा नाहीं. प्रत्येक व्यक्तीचा धर्म निरनिराळा आहे. येथें माझ्यासमोर असलेल्या दोनशें लोकांचे दोनशें धर्म आहेत. माझा हि धर्म दहा वर्षांपूर्वी होता तो आज नाहीं. आजचा दहा वर्षांनंतर टिकणार नाहीं. चिंतनानें आणि अनुभवानें वृत्ति पालटत जाते तसतसा पूर्वीचा धर्म गळत जातो आणि नवीन लाभत असतो. हट्टानें कांहीं च करावयाचें नसतें.

दुसऱ्याचा धर्म श्रेष्ठ वाटला तरी तो स्वीकारण्यांत माझें कल्याण नसतें. सूर्याचा प्रकाश मला प्रिय आहे. त्या प्रकाशानें माझी वाढ होते. सूर्य मला वंद्य हि आहे. पण म्हणून मी पृथ्वीवरचें वास्तव्य सोडून त्याच्याजवळ जाऊं पाहीन तर जळून जाईन. उलट पृथ्वीवर राहणें विगुण असेल. पृथ्वी सूर्यापुढें अगदीं च तुच्छ असेल. ती स्वयंप्रकाश नसेल. तथापि जोंपर्यंत सूर्याचें तेज सहन करण्याचें सामर्थ्य माझ्यामध्यें नाहीं तोंपर्यंत सूर्यापासून दूर पृथ्वीवर राहून च मी माझा विकास करून घेतला पाहिजे. माशाला जर कोणी म्हणेल " पाण्यापेक्षां दूध मोलवान आहे, दुधांत रहा " तर मासा तें कबूल करील का ? मासा पाण्यांत च वांचेल, दुधांत मरेल.

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

दुसऱ्याचा धर्म सोपा वाटला म्हणून हि स्वीकारावयाचा नसतो. पुष्कळ वेळां सोपेपणाचा भास च असतो. संसारांत बायकामुलांचें नीट रक्षण करतां येत नाहीं म्हणून कंटाळून जर कोणी गृहस्थ संन्यास घेईल तर तें ढोंग होईल व जड हि जाईल. संधि सांपडतां च त्याच्या वासना जोर करतील. संसाराचें ओझें झेपत नाहीं म्हणून वनांत जाणारा आधीं तेथें लहानशी झोंपडी बांधील. मग तिच्या रक्षणासाठीं तो कुंपण करील. असें करतां करतां त्याला तेथें सवाई संसार उभा करण्याची पाळी येईल. वैराग्य-वृत्ति असेल तर संन्यासांत हि कठिण काय आहे ? संन्यास सोपा म्हणून सांगणारी हि स्मृतिवचनें तर आहेत च. पण मुख्य मुद्दा वृत्तीचा आहे. ज्याची जी खरी वृत्ति असेल तदनुसार त्याचा धर्म राहील. श्रेष्ठ-कनिष्ठ, सोपें-कठिण हा प्रश्न नाहीं. खरा विकास हवा. खरी परिणति हवी.

पण कोणी भाविक विचारतात, "संन्यास जर युद्ध करण्याच्या धर्माहून केव्हां हि श्रेष्ठ च आहे तर भगवंतांनीं अर्जुनाला खरा संन्यासी कां बनविलें नाहीं ? त्यांना काय तें अशक्य होतें ?" त्यांना अशक्य कांहीं च नव्हतें. पण ह्यांत अर्जुनाचा पुरुषार्थ तो काय राहिला असता ? परमेश्वर मोकळीक देणारा आहे. ज्यानें त्यानें धडपड करावी. त्यांत च गोडी आहे. लहान मुलाला स्वतः चित्र काढण्यांत आनंद असतो. त्याचा हात धरलेला त्याला आवडत नाहीं. शिक्षक जर मुलांना भराभर गणितें सोडवून देऊं लागला तर मुलांची बुद्धि कशी वाढणार ? आईबापांनीं, गुरुंनीं सूचना द्याव्या. परमेश्वर आंतून सूचना देत असतो. ह्याहून अधिक तो कांहीं करीत नाहीं. देवानें कुंभाराप्रमाणें ठोकून-पिटून किंवा थापून प्रत्येकाचें मडकें तयार करण्यांत काय स्वारस्य ? आपण मडकीं नाहीं. आपण चिन्मय आहों.

ह्या सर्व विवेचनावरून एक गोष्ट तुमच्या लक्षांत आली असेल कीं गीतेचा जन्म स्वधर्माच्या आड येणारा जो मोह त्याच्या निवारणार्थ आहे. अर्जुन धर्म-संमूढ झाला होता. स्वधर्माच्या बाबतींत त्याला मोह पडला होता. ही गोष्ट कृष्णानें दिलेल्या पहिल्या ठपक्यानंतर अर्जुन स्वतः च कबूल करीत आहे. तो मोह, तें ममत्व, ती आसक्ति दूर करणें हें गीतेचें मुख्य काम. सारी गीता सांगितल्यावर भगवंतांनीं प्रश्न केला "अर्जुना, गेला मोह ?" अर्जुन म्हणाला "देवा, मोह मेला. स्वधर्माचें भान झालें." अशाप्रकारें

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

गीतेचे उपक्रम आणि उपसंहार जुळवून पाहिल्यास मोहनिराकण हें च फलित निघतें. गीतेचें च नव्हे, तर महाभारताचें हि हें च उद्दिष्ट आहे. व्यासांनीं महाभारताच्या आरंभीं च म्हटलें आहे कीं लोकांच्या हृदयांतील मोहावरण घालविण्यासाठीं मी हा इतिहास-प्रदीप पेटवीत आहें.

पुढील सर्व गीता समजून घेण्यास अर्जुनाची ही भूमिका आपल्या उपयोगी पडली म्हणून आपण तिचे आभार मानूं च. त्याशिवाय आणखी हि तिचा उपकार आहे. अर्जुनाच्या ह्या भूमिकेंत त्याच्या मनाची अत्यंत ऋजुता दिसून येत आहे. अर्जुन शब्दाचा अर्थ च ऋजु किंवा सरळ स्वभावाचा असा आहे. त्याच्या मनांत जे कांहीं विकार आणि विचार आले ते सर्व त्यानें मोकळ्या मनानें कृष्णापुढें मांडले. त्यानें चित्तांत कांहीं शिल्लक ठेवलें नाहीं. आणि शेंवटीं तो कृष्णाला शरण गेला. वस्तुत: तो आधींचा च कृष्ण-शरण होता. कृष्णाला सारथि बनवून ज्या वेळेस त्यानें आपल्या घोड्यांचे लगाम त्याच्या हातांत दिले, त्या च वेळीं त्यानें आपल्या मनोवृत्तीचे हि लगाम त्याच्या हातांत सोंपविण्याची तयारी केली होती. आपण हि असें च करूं या. अर्जुनाजवळ कृष्ण होता. आपणाला कृष्ण कोठून लाभणार ? असें आपण म्हणूं नये. कृष्ण म्हणून कोणी एक व्यक्ति आहे अशा ऐतिहासिक उर्फ भ्रामक समजुतींत आपण सांपडूं नये. अंतर्यामिरूपानें कृष्ण प्रत्येकाच्या हृदयांत विराजमान आहे. जवळांत जवळ तो च आहे. आपल्या हृदयांतील सर्व खळ-मळ आपण त्याच्यापुढें मांडूं आणि म्हणूं: "देवा, मी तुला शरण आहें. तूं माझा अनन्य गुरु आहेस. मला काय तो मार्ग दाखीव. तूं दाखवशील त्या च मार्गानें मी जाईन." आपण असें करूं तर तो पार्थ-सारथि आपलें हि सारथ्य करील. आपल्या श्रीमुखानें तो आपणांला गीता ऐकवील आणि आपणांला विजयलाभ करून देईल.

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

अध्याय दुसरा

रविवार, ता. २८-२-'३२

बंधूंनो, मागच्या वेळेस आपण अर्जुनाचा विषाद-योग पाहिला. अर्जुना-सारखी ऋजुता आणि हरिशरणता असली म्हणजे विषादाचा हि योग बनतो. ह्याला च हृदय-मंथन म्हणतात. मी गीतेच्या ह्या भूमिकेला संकल्प-कारांप्रमाणें अर्जुन-विषाद-योग असें विशिष्ट नांव न देतां विषाद-योग असें सर्वसामान्य नांव दिलें आहे. कारण गीतेला अर्जुन केवळ एक निमित्त आहे. पंढरीच्या पांडुरंगाचा अवतार पुंडलीकासाठीं झाला असें नाहीं. पुंडलीकाचें निमित्त करून तो आम्हां जड जीवांच्या उद्धारासाठीं आज हजारों वर्षें उभा आहे हें आम्ही पाहतों. त्याप्रमाणें च गीतेची दया अर्जुनाच्या निमित्तानें झाली तरी ती आपणां सर्वांसाठीं आहे म्हणून गीतेच्या पहिल्या अध्यायाला विषाद-योग हें सामान्य नाम च शोभतें. येथून गीतेचा वृक्ष वाढत वाढत शेंवटच्या अध्यायांतील प्रसादयोगरूप फळाला पोंचणार आहे. ईश्वराची इच्छा असेल तर आपल्या ह्या जेलच्या कारकीर्दींत आपण हि तेथपर्यंत जाऊन पोंचूं.

दुसऱ्या अध्यायापासून गीतेच्या शिकवणीस आरंभ झाला आणि आरंभीं च भगवान् जीवनाचे महासिद्धान्त सांगत आहेत. ज्यांवर जीवन उभारावयाचें तीं जीवनाचीं मुख्य तत्त्वें आधीं गळीं उतरलीं म्हणजे पुढचा मार्ग सरळ होऊन जाईल अशी ह्यांत दृष्टि आहे. गीतेच्या दुसऱ्या अध्यायांतील सांख्य-बुद्धि ह्या शब्दाचा अर्थ मी जीवनाचे मूलभूत सिद्धान्त असा करीत आहें. हे मूळ सिद्धान्त आतां आपणांला पहावयाचे आहेत. पण तत्पूर्वीं ह्या सांख्य-शब्दाच्या प्रसंगानें गीतेंतील पारिभाषिक शब्दांच्या अर्थाविषयीं थोडा खुलासा करून घेणें बरें होईल.

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

गीतेला जुने शास्त्रीय शब्द नवीन अर्थानें वापरण्याची संवय आहे. जुन्या शब्दावर नवीन अर्थाचें कलम करणें ही विचारक्रांतीची अहिंसक प्रक्रिया आहे. व्यासांचा ह्या प्रक्रियेंत हात खंडा आहे. त्यामुळें गीतेंतील शब्दांना व्यापक सामर्थ्य येऊन गीता ताजी-टवटवीत राहिली आणि अनेक विचारकांना त्यांच्या त्यांच्या गरजेप्रमाणें आणि अनुभवाप्रमाणें अनेक अर्थ घेतां आले. हे सर्व अर्थ त्या त्या भूमिकेवरून योग्य असूं शकतात आणि त्यांचा विरोध करण्याची गरज न पडतां आपण स्वतंत्र अर्थ करूं शकतों अशी माझी दृष्टि आहे.

ह्या संबंधानें उपनिषदांत एक सुंदर गोष्ट आहे. एकदां देव, दानव आणि मानव प्रजापतीकडे उपदेशार्थ गेले. प्रजापतीनें सर्वांना 'द' हें एक च अक्षर दिलें. देव म्हणाले, "आम्ही देव कामी, भोगांना चटावलेले. आम्हाला द-अक्षरानें दमन करा असें प्रजापतीनें शिकविलें." दानव म्हणाले, "आम्ही दानव क्रोधी, दयेला पारखे झालेले. आम्हाला द-अक्षरानें दया करा असें प्रजापतीनें शिकविलें." मानव म्हणाले, "आम्ही मानव लोभी, संचयाच्यामागें लागलेले. आम्हांला द-अक्षरानें दान करा असें प्रजापतीनें शिकविलें." प्रजापतीनें सर्वांचे अर्थ बरोबर मानले. कारण सर्वांना स्वानुभवांतून ते लाभले होते. गीतेंतील परिभाषेचा अर्थ करतांना उपनिषदांतली ही गोष्ट आपण चित्तांत बाळगावी.

दुसऱ्या अध्यायांत जीवनाचे तीन महासिद्धान्त मांडले आहेत: (१) आत्म्याची अमरता आणि अखंडता, (२) देहाची क्षुद्रता (३) स्वधर्माची अबाध्यता. असे हे तीन सिद्धान्त आहेत. ह्यांतील स्वधर्माचा सिद्धान्त कर्तव्यरूप आहे आणि बाकीचे दोन ज्ञातव्य आहेत. स्वधर्माविषयीं मी मागच्या खेपेला थोडेंसें सांगितलें च होतें. हा स्वधर्म आपणास निसर्गतः च प्राप्त होतो. स्वधर्म शोधावा लागत नाहीं. आपण आकाशांतून पडलों व भूमीवर सांवरलों असा कांहीं प्रकार नाहीं. आपला जन्म होण्यापूर्वीं हा समाज होता. आपले आईबाप होते. शेजारी होते. अशा ह्या प्रवाहांत आपण जन्मतों. ज्या आईबापांच्या पोटीं मी जन्म घेतला त्यांची सेवा करण्याचा धर्म मला जन्मतः च मिळाला आहे. ज्या समाजांत जन्मलों त्या समाजाची सेवा करण्याचा धर्म मला ओघानें च प्राप्त झाला आहे. आपल्या

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

जन्माबरोबर च स्वधर्म हि जन्मतो. किंवा तो आपल्या जन्माच्या आधीं च आपल्यासाठीं तयार असतो असें हि म्हणतां येईल. कारण तो आपल्या जन्माचा हेतु आहे. तो पार पाडण्यासाठीं आपण जन्मलों आहों. स्वधर्माला कोणी पत्नीची उपमा देतात. आणि पत्नीचा संबंध ज्याप्रमाणें अविच्छेद्य मानला आहे त्याप्रमाणें स्वधर्माचा संबंध अविच्छेद्य आहे असें वर्णन करतात. मला ही हि उपमा गौण वाटते. मी स्वधर्माला आईची उपमा देतों. माझी आई मला ह्या जन्मांत निवडावयाची उरलेली नाहीं. ती अगाऊची च सिद्ध आहे. ती कशी हि असो माझी टळूं शकणार नाहीं. ही स्थिति स्वधर्माची आहे. आपणांला ह्या जगांत स्वधर्माशिवाय दुसरा कोणता हि आश्रय नाहीं. स्वधर्माला टाळूं पाहणें म्हणजे 'स्व' ला च टाळूं पाहण्यासारखें आत्मघातकीपणाचें आहे. स्वधर्माच्या आश्रयानें च आपण पुढें जाऊं शकतों. म्हणून तो आश्रय कोणी कधीं हि सोडूं नये. हा जीवनाचा एक मूलभूत सिद्धान्त ठरतो.

स्वधर्म हा इतका सहज-प्राप्त आहे कीं माणसाच्या हातून सहज त्याचें च आचरण व्हावें. पण अनेक प्रकारच्या मोहांमुळें तें होत नाहीं अथवा फार मुष्किलीनें होतें. आणि झालें तरी त्यांत विष कालवलें जातें. स्वधर्माच्या मार्गांत कांटे पसरवणाऱ्या मोहाचीं बाह्य रूपें तर असंख्य च आहेत. तथापि त्यांचें विश्लेषण केलें म्हणजे त्या सर्वांच्या मुळाशीं मुख्य एक गोष्ट दिसून येते : संकुचित आणि उथळ देह-बुद्धि. मी आणि माझ्या शरीरसंबंधाचीं माणसें एवढी च माझी व्याप्ति. ह्यांच्या बाहेरचे सर्व परके अथवा दुष्मन अशी भेदाची भिंत ती उभी करते. आणि मी किंवा माझे म्हणून मानलेले जे त्यांचें हि ती शरीर च पाहते. देहबुद्धीच्या ह्या दुहेरी कोंडींत सांपडून आपण तऱ्हे तऱ्हेचीं डबकीं निर्माण करूं लागतो. बहुतेक सगळे ह्या च कार्यक्रमांत असतात. कोणाचीं डबकीं लहान, तर कोणाचीं मोठीं. परंतु कांहीं झालें तरी तीं डबकीं च. ह्या शरीराच्या चामडीइतकी च त्यांची खोली. कोणी कुटुंबाभिमानाचें डबकें करून राहतो, कोणी देशाभिमानाचें डबकें करून राहतो. ब्राह्मण–ब्राह्मणेतर डबकीं, हिंदु-मुसलमान डबकीं, एक-ना-दोन अनंत डबकीं. जिकडे पहाल तिकडे तीं च तीं. आपण ह्या जेलमध्यें सुद्धां राजकीय कैदी व इतर कैदी अशीं डबकीं केलीं

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

च आहेत. त्याशिवाय आपणांस जगवत च जसें नाहीं. परंतु ह्याचा परिणाम काय होतो ?—परिणाम एक च. हीन विकारांचे जंतु आणि स्वधर्मरूप आरोग्याचा नाश.

अशा स्थितींत स्वधर्मनिष्ठा एकाकी पुरी पडत नाहीं. तिच्यासाठीं दुसरे दोन सिद्धान्त जागृत ठेवावे लागतात. मी मरतुकडा देह नव्हें, देह केवळ वरचा क्षुद्र पापुद्रा आहे, हा एक सिद्धान्त. मी कधीं हि न मरणारा अखंड आणि व्यापक आत्मा आहें, हा दुसरा सिद्धान्त. हे दोन्ही मिळून एक पूर्ण तत्त्वज्ञान होतें.

हें तत्त्वज्ञान गीतेला इतकें अगत्याचें वाटतें कीं गीता त्याचें च आवाहन आधीं करून स्वधर्माचा अवतार मागाहून करते. कोणी म्हणतात हे तत्त्वज्ञानाचे श्लोक प्रारंभीं च कशाला ? पण जर गीतेंतल्या कोणत्या श्लोकांची जागा मुळीं च बदलतां येण्यासारखी नसेल तर ती ह्या श्लोकांची असें मला वाटतें.

एवढें तत्त्वज्ञान जर चित्तांत ठसलें तर स्वधर्म मुळींच जड जाणार नाहीं. इतकें च काय, स्वधर्माहून दुसरें कांहीं करणें जड जाईल. आत्मतत्त्वाची अखंडता आणि देहाची क्षुद्रता ह्या गोष्टी समजण्याला कठिण नाहींत. कारण त्या सत्य वस्तु आहेत. पण त्यांचा विचार केला पाहिजे. त्या वारंवार चित्तांत घोळल्या पाहिजेत. ह्या कातडीचें महत्त्व कमी करून आत्म्याला महत्त्व द्यावयास आपण शिकलें पाहिजे.

हा देह तर क्षणाक्षणाला बदलतो आहे. बाल्य, तारुण्य, जरा हें चक्र सर्वांच्या अनुभवाचें आहे. आधुनिक शास्त्रज्ञ तर सांगतात, सात वर्षांत शरीर पार बदलून रक्ताचा जुना थेंब शरीरांत शिल्लक रहात नाहीं. बारा वर्षांत जुनें शरीर मरून जातें असें आपले पूर्वीचे लोक मानीत. आणि प्रायश्चित्तें, तपश्चर्या, अध्ययन इत्यादि मुदती बारा बारा वर्षांच्या राखीत. पुष्कळ वर्षांच्या वियोगानंतर मुलगा भेटला तर आई त्याला ओळखूं शकली नाहीं, अशा गोष्टी आपण ऐकतों. असा हा प्रतिक्षणीं बदलणारा, प्रतिक्षणीं मरून राहिलेला देह हें का तुझें रूप ? रात्रंदिवस जेथें मल-मूत्रांच्या मोऱ्या वहात आहेत, आणि तुझ्यासारखा खंबीर धुणारा भेटला असून ज्याचें अस्वच्छतेचें व्रत सुटत च नाहीं, तो का तूं ? तो अस्वच्छ, तूं त्याला स्वच्छ करणारा;

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

तो रोगी, तूं त्याला औषधपाणी देणारा; तो साडेतीन हात जागेंत पडून राहिलेला, तूं त्रिभुवन–विहारी; तो नित्य परिवर्तनशील, तूं त्याचीं परिवर्तनें पाहणारा; तो मरणारा, आणि तूं त्याच्या मरणाचा व्यवस्थापक. इतका तुझा आणि त्याचा भेद स्पष्ट असतांना तूं संकुचित कसा बनतोस? देहसंबंध तेवढे च माझे काय म्हणतोस आणि देहाच्या मृत्युबद्दल शोक तरी काय करतोस? भगवान् विचारतात, "देहाचा नाश ही का शोक करण्यासारखी वस्तु आहे?"

देह तर वस्त्रासारखा आहे. जुना फाटतो म्हणून नवा घेतां तरी येतो. एक च एक देह आत्म्याला कायमचा बिलगून असता तर आत्म्याची धडगत नव्हती. सारा विकास थांबता, आनंद लोपता, ज्ञानप्रभा मंदावती. म्हणून देहाचा नाश शोचनीय नव्हे. आत्म्याचा नाश होत असता तर ती फार शोचनीय गोष्ट झाली असती. पण तो तर अविनाशी आहे. आत्मा एक अखंड वाहता झरा आहे. त्यावर अनेक देह येतात आणि जातात. म्हणून देहाच्या नात्यांत व गोत्यांत सांपडून शोक करणें, किंवा हे माझे आणि हे परके असे तुकडे पाडणें, अत्यंत गैर आहे. ब्रह्मांड एक सुंदर विणलेलें सणंग आहे. लहान मूल कात्री हातांत घेऊन सणंगाचे तुकडे करतें त्याप्रमाणें देहाएवढी कातरी घेऊन ह्या विश्वात्म्याचे तुकडे करणें हा केवढा पोरकटपणा आणि केवढी हिंसा!

खरोखर फार खेदाची गोष्ट आहे की ज्या भरत-भूमींत ब्रह्मविद्या जन्मास आली, त्या च ह्या भूमींत लहान मोठया गटांचा आणि जातींचा नुसता बुजबुजाट दिसून येत आहे. आणि मरणाचा तर एवढा डर भरून राहिला आहे कीं तेवढा क्वचित च कोठें असेल. दीर्घकालीन पारतंत्र्याचा हा परिणाम आहे यांत शंका नाहीं. पण तो त्या पारतंत्र्याचें एक कारण हि आहे हें विसरून चालणार नाहीं.

मरण हा तर शब्द हि आम्हांला सहन होत नाहीं. मरणाचें नांव काढणें अभद्र वाटतें. "अगा मर हा बोल न साहती। आणि मेलिया तरी रडती ॥" असें ज्ञानदेवांना दुःखानें लिहावें लागलें आहे. कोणी मेलें तर काय तें रडणें आणि काय तें ओरडणें! आम्हांला तें जणूं कर्तव्य च वाटतें. रडणारे मजुरीनें बोलावण्यापर्यंत मजल आहे. मरण जवळ आलें तरी

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

रोग्याला सांगणार नाहींत. डॉक्टरनें जरी सांगितलें कीं हा वांचत नाहीं तरी रोग्याला भ्रमांत राखतील. डॉक्टर हि स्पष्ट सांगावयाचा नाहीं आणि शेंवटपर्यंत औषध घशांत ओतीत रहायचा. सत्य सांगून, धीर देऊन, ईश्वर-स्मरणाकडे वळवतील तर किती उपकार होईल ? पण ह्यांना धास्ती कीं धक्का लागून मडकें आधीं च फुटलें तर ? पण फुटावयाच्या आधीं का मडकें फुटायचें होतें ? आणि दोन तासांनीं फुटायचें तें थोडें आधीं "फुटलें म्हणून तरी काय झालें ? ह्याचा अर्थ आपण कठोर आणि प्रेमशून्य व्हावें असा नाहीं. पण देहासक्ति हें प्रेम नव्हे. उलट देहासक्ति दूर सारल्याशिवाय खऱ्या प्रेमाचा उदय च होत नाहीं.

देहासक्ति जाईल तेव्हां देह हें सेवेचें साधन आहे ही गोष्ट कळेल. आणि मग देहाला त्याची योग्य प्रतिष्ठा हि लाभेल. परंतु आज देहाची पूजा हें आपण साध्य मानून राहिलों आहों. स्वधर्माचरण हें साध्य आहे, ही गोष्ट आपण विसरून च गेलों आहों. स्वधर्माचरणासाठीं देहाला सांभाळलें पाहिजे, त्याला खायला प्यायला दिलें पाहिजे. परंतु जिभेचे चोचले पुरविण्याची गरज नाहीं. पळी श्रीखंडांत बुडवा कीं पिठल्यांत बुडवा, तिला सुखदुःख नाहीं. तसें जिभेचें व्हायला पाहिजे. तिला रसज्ञान हवें, पण सुखदुःख नको. शरीराचें भाडें शरीराला देऊन टाकलें म्हणजे झालें. चरख्याकडून सूत कांतवून घ्यायचें आहे म्हणून त्याला तेल द्यायला हवें. तसें शरीरापासून काम घ्यायचें म्हणून त्यांत कोळसा घालायचा. अशा रीतीनें देह वापरला म्हणजे तो मूळचा क्षुद्र असला तरी किंमतीला चढूं शकतो आणि त्याला प्रतिष्ठा लाभूं शकते.

पण देहाला साधन म्हणून न वापरतां आम्ही त्या देहांत बुडून आत्म-संकोच करून घेतों. त्यामुळें मूळचा क्षुद्र असलेला देह अधिक च क्षुद्र बनतो. म्हणून संत निकरानें सांगतात, "देह आणि देहसंबंधें निंदावीं। इतरें वंदावीं श्वानसूकरें।" अरे, देहाची आणि देहाशीं ज्यांचा संबंध आला त्यांची च नको तिन्हीत्रिकाळ पूजा करूं. इतरांना ओळखायला शीक. संत आम्हांला अशा रीतीनें व्यापक व्हावयास सांगत आहेत. आम्ही आपल्या आप्तेष्ट-मित्रांशिवाय इतरांजवळ स्वतःचा आत्मा थोडा घेऊन जातों का ? "जीव जीवांत घालावा, आत्मा आत्म्यांत मिसळावा" असें आम्ही

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

करतों का? आमच्या आत्महंसाला ह्या पिंजऱ्याच्या बाहेरची हवा दाखवितों का? माझ्या मानीव वर्तुळाला भेदून काल मीं दहा नवे मित्र केले. आज पंधरा माझे झाले. उद्यां पन्नास होतील. आणि असें करीत करीत एक दिवस सर्व विश्व च माझें आणि मी सर्व विश्वाचा असा अनुभव घेईन, असें येतें का कधीं मनांत? आम्ही तुरुंगांतून नातेवाइकांना पत्र पाठवतों यांत विशेष काय? पण तुरुंगांतून सुटलेला एखादा नवीन मित्र—राजकीय कैदी—नव्हे, चोर कैदी—त्याला पाठवाल का पत्र?

आमचा आत्मा व्यापक होण्यासाठीं तडफडत असतो. सर्व जगाला मिठी मारावी असें त्याला वाटत असतें. परंतु आम्ही त्याला कोंडतों. आत्म्याला आम्हीं कैदी करून ठेविलें आहे. आम्हांला त्याची स्मृति च होत नाहीं. सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत देहाची च सेवा. ह्या देहाची पुष्टि किती वाढली आणि किती विरघळली हा च विचार. दुसरा जणूं आनंद च नाहीं. भोगाचा आणि स्वादाचा आनंद तर पशु हि उपभोगतात. आतां त्यागाचा आणि स्वाद तोडण्याचा आनंद बघशील कीं नाहीं? स्वतःला भूक असतांना भरलेलें ताट दुसऱ्या भुकेलेल्यास देण्यांत काय आनंद असतो तें अनुभव. त्यांतील गोडी चाख. आई जेव्हां मुलासाठीं झिजते तेव्हां तिला ही गोडी अत्यल्प चाखायला सांपडते. मनुष्य माझें म्हणून जें संकुचित वर्तुळ बनवीत असतो त्यांत सुद्धां न कळत आत्मविकासाची गोडी चाखण्याचा उद्देश असतो. त्यानें देहांत गुंडाळलेला आत्मा थोडासा आणि थोडावेळ बाहेर येतो. पण हें बाहेर येणें कसें? जसें जेलच्या कोठडींतल्या कैद्याचें कामानिमित्त जेलमधल्या अंगणांत येणें. पण आत्म्याचें काम एवढ्यानें भागत नाहीं. आत्म्याला मुक्तानंद हवा आहे.

सारांश, (१) अधर्म आणि परधर्म ह्या आडवाटा वर्जून साधकानें स्वधर्माचा सहज आणि सरळ मार्ग धरावा. स्वधर्माची कास कधीं हि सोडूं नये. (२) देह क्षणभंगुर आहे हें लक्षांत घेऊन तो स्वधर्मकारणीं वापरावा आणि स्वधर्मकारणीं च जरूर तेव्हां फेंकून द्यावा. (३) आत्म्याच्या अखंडतेचें आणि व्यापकतेचें भान सतत जागृत राखून चित्तांतून स्व-पर-भेद काढून टाकावा. हे जीवनाचे मुख्य सिद्धान्त भगवान् सांगत आहेत. ते आचरणांत आणणारा मनुष्य एक दिवस "नरदेहाचेनि साधनें, सच्चिदानंद-पदवी घेणें"

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

हा अनुभव हस्तगत करील ह्यांत शंका नाहीं.

भगवंतांनीं असे हे सिद्धान्त सांगितले खरे. पण नुसते सिद्धान्त सांगून कार्य पुरें होत नाहीं. गीतेंतील हे सिद्धान्त उपनिषदांतून आणि स्मृतींतून पूर्वीं आलेले च होते. गीतेनें ते च पुन्हां मांडले यांत गीतेची अपूर्वता नाहीं. हे सिद्धान्त आचरणांत कसे आणावयाचे हें सांगण्यांत गीतेची अपूर्वता आहे. हा महाप्रश्न सोडवण्यांत गीतेची कुशलता आहे.

जीवनाचे सिद्धान्त अंमलांत आणण्याची जी हातोटी किंवा युक्ति तिला च योग म्हणतात. सांख्य म्हणजे सिद्धान्त किंवा शास्त्र आणि योग म्हणजे कला. "योगियां साधली जीवन-कला" म्हणून ज्ञानदेव ग्वाही देत च आहेत. गीता सांख्य व योग—शास्त्र व कला—दोहोंनीं परिपूर्ण आहे. शास्त्र व कला दोहोंनीं मिळून जीवन-सौंदर्य खुलतें. नुसतें शास्त्र हवेंत रहावयाचें. संगीताचें शास्त्र समजलें तरी गळ्यांतून संगीत प्रगट करण्याची कला साधल्याशिवाय नादब्रह्म सजावयाचें नाहीं. ह्यासाठीं भगवंतांनीं सिद्धान्तांबरोबर त्यांचा विनियोग शिकविणारी कला हि सांगितली आहे. कोणती बरें ही कला ? देह तुच्छ मानून आत्म्याची अमरता व अखंडता लक्षांत आणून, स्वधर्म आचरण्याची कोणती ही कला ?

कर्म करणारांची दुहेरी वृत्ति असते. आम्हीं कर्म केलें तर त्या कर्माचें फळ आम्ही अवश्य चाखणार. आमचा तो अधिकार आहे. ही एक वृत्ति. आणि उलटपक्षीं आम्हांला फळ चाखायला मिळणार नसेल तर आम्ही कर्म करीत च नाहीं. ही दुसरी वृत्ति. गीता तिसरी च वृत्ति सांगते. गीता म्हणते, "कर्म तर करा च पण फळाचा अधिकार राखूं नका." कर्म करणाराला फळाचा अधिकार आहे. पण तो तुमचा अधिकार स्वेच्छेनें सोडून द्या. रजोगुण म्हणतो घेईन तर फळासकट घेईन. तमोगुण म्हणतो, टाकीन तर कर्मासकट टाकीन. दोन्ही एकमेकांचे भाऊ च आहेत. दोहींच्या वर जाऊन शुद्ध सत्त्वगुणी व्हा. कर्म करून फळ सोडा, आणि फळ सोडून कर्म करा. आधीं आणि मागें कुठें च फलाशा ठेवूं नका.

फलाशा ठेवूं नका असें सांगतांना कर्म उत्कृष्ट झालें पाहिजे असें गीता बजावीत आहे. सकाम पुरुषाच्या कर्मापेक्षां निष्काम पुरुषाचें कर्म अधिक चांगलें झालें पाहिजे. ही अपेक्षा योग्य च आहे. कारण सकाम

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

पुरुष फलासक्त असल्यामुळें फळाविषयींच्या स्वप्न-चिंतनांत त्याचा थोडा-बहुत कालक्षय आणि शक्तिक्षय होणार च. परंतु फलेच्छारहित पुरुषाचा प्रत्येक क्षण आणि सर्व शक्ति कर्मांत च उपयोजिली जाणार. नदीला सुटी नाहीं. वाऱ्याला विसांवा नाहीं. सूर्याला सदैव जळणें च माहीत. त्याप्रमाणें निष्काम-कर्त्याला सतत सेवाकर्म च माहीत. अशा निरंतर कर्मरत असणाऱ्या पुरुषाचें कर्म उत्कृष्ट होणार नाहीं तर कोणाचें होणार ? शिवाय चित्ताचें समत्व हा एक मोठा च कुशल गुण आहे. आणि तो तर निष्काम पुरुषाच्या मालकी हक्काचा आहे. एखादें अगदीं बाह्य कारागिरीचें काम घेतलें तरी त्यांत हि हस्तकौशल्यावरोबर चित्ताच्या समत्वाची जोड असली तर काम अधिक सुंदर होणार, ही गोष्ट उघड आहे. बरें, सकाम आणि निष्काम पुरुषाच्या कर्मदृष्टींत जो फरक आहे तो हि निष्काम पुरुषाच्या कर्माला अधिक अनुकूल आहे. सकाम पुरुष कर्माकडे स्वार्थी दृष्टीनें पहात असतो. माझें च कर्म आणि माझें च फळ त्यामुळें कर्मांत थोडें दुर्लक्ष झालें तरी त्याला तो नैतिक दोष वाटत नाहीं. फार तर व्यावहारिक दोष वाटतो. पण निष्काम पुरुषाची स्वकर्माविषयीं नैतिक कर्तव्य-बुद्धि असल्यामुळें त्यांत यत्किंचित् उणीव राहूं नये याविषयीं तो तीव्रतेनें जपत असतो. म्हणून हि त्याचें कर्म अधिक निर्दोष राहील. कसें हि पहा, फलत्याग हें अत्यंत कुशल व यशस्वी तत्त्व ठरतें. म्हणून फलत्याग हा योग किंवा जीवनाची कला म्हणावयाची.

निष्काम कर्माची गोष्ट बाजूला ठेवली तरी एरव्हीं सुद्धां प्रत्यक्ष कर्मांत जो आनंद आहे तो त्याच्या फळांत नाहीं. स्वकर्म करीत असतांना त्यांत जी एक प्रकारची तन्मयता असते तो आनंदाचा झरा आहे. चित्रकाराला म्हणा, 'चित्र काढूं नको. चित्र न काढण्याबद्दल तुला लागेल तो पैसा देऊं.' तो ऐकणार नाहीं. शेतकऱ्याला म्हणा, 'तूं शेतांत जाऊं नको, गुरें चारूं नको, मोट हाकूं नको. आम्हीं तुला लागेल तेवढें धान्य देऊं.' तो जर हाडाचा शेतकरी असेल तर त्याला हा सौदा पटणार नाहीं. शेतकरी सकाळीं शेतांत जातो. सूर्यनारायण त्याचें स्वागत करतो. पांखरें त्याच्यासाठीं गाणीं गातात. गाई-वासरें सभोंवतीं असतात. तो कौतुकानें त्यांना गोंजारतो, लावलेलीं झाडें बघतो. ह्या सर्व कार्यांत एक सात्त्विक आनंद आहे. हा आनंद

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

हें च त्या कर्माचें मुख्य आणि खरें फळ आहे. त्या मानानें त्याचें बाह्य फळ अगदीं च गौण आहे.

गीता जेव्हां मनुष्याची कर्म-फळावरून दृष्टि खेंचून घेते तेव्हां ती ह्या युक्तीनें त्याची कर्मांतील तन्मयता शतगुणित करते. फळनिरपेक्ष पुरुषाची कर्मांतील तन्मयता समाधीच्या कोटीची असते. त्यामुळें त्याचा आनंद इतरांहून शतगुणित असतो. अशा दृष्टीनें पाहिलें म्हणजे निष्काम कर्म हें स्वतः च महान् फळ आहे, हें लक्षांत येतें. "झाडाला फळें लागतात. परंतु फळाला आणखी कोणतें फळ लागणार ?" असें ज्ञानदेवांनीं ठीक च विचारलें आहे. ह्या देहाच्या वृक्षाला निष्काम स्वधर्माचरणासारखें सुंदर फळ लागल्यावर आणखी कोणत्या फळाची आणि कां अपेक्षा राखावी ? शेतकऱ्यानें शेतांत गहूं पिकवून, ते गहूं विकून, ज्वारीची भाकर कां खावी ? केळ्यांचा रसाळ मळा करून, तीं केळीं विकून, मिरच्या कां खाव्या ? अरे, तीं केळीं च खा. पण लोकमताला हें कबूल नाहीं. केळीं खाण्याचें भाग्य असून लोक मिरच्या च खात बसतील. गीता सांगते असें करूं नका. कर्म च खा. कर्म च प्या. कर्म च पचवा. कर्म करणें यांत च सारें कांहीं आलें. मुलगा खेळण्याच्या आनंदासाठीं खेळतो. त्यामुळें व्यायामाचें फळ त्याला सहज च मिळतें. परंतु त्या फळाकडे त्याचें लक्ष नसतें. त्याचा सर्व आनंद त्या खेळांत असतो.

संतांनीं आपल्या जीवनांत हें दाखविलें आहे. तुकारामांची भक्ति पाहून शिवाजी महाराजांना त्यांच्याविषयीं फार आदर वाटे. एकदां त्यांनीं तुकारामाकडे पालखी वगैरे पाठवून त्यांचें स्वागत आरंभिलें. तुकारामांना ही आपल्या स्वागताची तयारी पाहून तीव्र दुःख झालें. त्यांनीं आपल्या मनांत विचार केला, 'हें का माझ्या भक्तीचें फळ ? ह्यासाठीं का मी देवाची भक्ति करीत असतों ?' मान सन्मानाचें फळ हातांवर ठेवून देव जणूं आपणांस दूर करूं पहात आहे असें त्यांना भासलें. ते म्हणाले—

जाणूनि अंतर । टाळिशील करकर ।
तुज लागली हे खोडी । पांडुरंगा बहु कुडी ।।

देवा, ही तुझी खोड बरी नाहीं. तूं असली चिरीमिरी देऊन मला घालवूं पहात असशील. ह्याची ब्याद दारांतून एकदांची जाऊं दे, असें मनांत म्हणत असशील. परंतु मी कच्चा नाहीं. मी तुझे पाय घट्ट धरून

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

बसेन. भक्ति हा भक्ताचा स्वधर्म. आणि भक्तीला अवांतर फळांचे फाटे फुटूं न देणें ही त्याची जीवनकला.

पुंडलिकाचें चरित्र फळत्यागाचा ह्याहून हि खोल आदर्श दाखवितें. पुंडलीक आईबापांची सेवा करीत होता. त्या सेवेनें प्रसन्न होऊन पांडुरंग त्याच्या भेटीस धावून आला. परंतु पांडुरंगाच्या नादीं लागून हातांतील सेवा सोडण्यांचा त्यानें इन्कार केला. ती आईबापांची सेवा म्हणजे त्याची जिव्हाळ्याची ईश्वर-भक्ति होती. एखादा मुलगा इतरांस लुटून आईबापांस सुखवीत असेल, किंवा एखादा देशसेवक अन्य देशांचा द्रोह करून स्वदेशाचा उत्कर्ष इच्छीत असेल, तर त्या दोघांची हि ती भक्ति होणार नाहीं. आसक्ति होईल. पुंडलीक अशा आसक्तींत नव्हता. देवाची मूर्ति समोर उभी राहिली तो च का तेवढा परमेश्वर ? तें रूप दिसण्यापूर्वी सृष्टि का मढें होती ? पुंडलीक देवाला म्हणाला, "देवा, तूं देव माझ्या भेटीसाठीं आला आहेस. हें मीं ओळखलें. पण मी हि–सिद्धांत मानणारा आहें. तूं च देव हें मी कबूल करीत नाहीं. तूं हि देव आहेस आणि हे आईबाप हि मला देव आहेत. ह्यांच्या सेवेंत मी असतांना तुझ्याकडे मला लक्ष देतां येत नाहीं ह्याबद्दल तूं मला क्षमा कर" असें म्हणून त्यानें एक वीट देवाला उभें राहण्यासाठीं पुढें मांडली. आणि स्वतः आपल्या सेवाकर्मांत मग्न झाला. तुकाराम कौतुकानें आणि विनोदानें म्हणतात :—

कां रे प्रेमें मातलासी । उभें केलें विठ्ठलासी ॥
ऐसा कैसा रे तूं धीट । मागें भिरकाविली वीट ॥

पुंडलिकानें वापरलेला हा हि–सिद्धांत फलत्यागाच्या युक्तीचें एक अंग आहे. फलत्यागी पुरुषाची कर्म-समाधि खोल तशी वृत्ति व्यापक, उदार आणि सम असते. त्यामुळें तो नाना तत्त्वज्ञानांच्या जंजाळांत सांपडत नाहीं आणि स्वतःचें सोडीत नाहीं. 'नान्यदस्तीतिवादिनः'—हें च आहे. दुसरें नाहीं च. असा वाद तो घालीत नाहीं. 'हें हि आहे, आणि तें हि आहे. पण माझ्यापुरतें हें च आहे' अशी त्याची नम्र आणि निश्चयी वृत्ति राहते. एकदां एका साधूकडे एक गृहस्थ गेला आणि म्हणाला—मोक्षासाठीं का घर सोडावें च लागतें ? साधु म्हणाला—कोण म्हणतो ? जनकासारख्यांनीं राजवाड्यांत राहून मोक्ष जोडला. मग तुला च घर सोडण्याची काय जरूर?

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

पुढें दुसरा एक गृहस्थ आला आणि साधूला म्हणाला—महाराज, घर सोडल्याशिवाय मोक्ष मिळेल का हो? साधु म्हणाला—कोण म्हणतो? घरांत राहून सुखासुखी मोक्ष मिळता तर शुकासारख्यांनीं गृहत्याग केला ते काय मूर्ख होते? पुढें त्या दोघां गृहस्थांची गांठ पडली व त्यांचें भांडण जुंपलें. एक म्हणे साधूनें घर सोडायला सांगितलें. दुसरा म्हणाला घर सोडण्याची जरूर नाहीं असें सांगितलें. दोघें साधूकडे आले. साधु म्हणाला—दोन्ही गोष्टी बरोबर आहेत. ज्याची जशी वृत्ति तसा त्याला मार्ग आणि ज्याचा जसा प्रश्न तसें त्याला उत्तर. घर सोडण्याची जरूर नाहीं हें हि खरें. आणि घर सोडण्याची जरूर आहे हें हि खरें. ह्यांचें नांव हि—सिद्धांत.

पुंडलिकाच्या उदाहरणावरून फलत्याग कोणती मजल गांठणारा आहे हें दिसून येतें. तुकारामाला देव जी चिरीमिरी देऊं पहात होता त्यापेक्षां पुंडलिकाला देऊं केलेली चिरीमिरी अति च मोहक समजली पाहिजे. पण तिला हि तो भुलला नाहीं. भुलता तर फशीं पडता. एकदां साधन-निश्चय झाला म्हणजे शेंवटपर्यंत तें साधन आचरीत राहिलें पाहिजे. मध्यंतरीं देव-दर्शन कां आडवें येईना त्यासाठीं साधन सोडण्याची गरज असतां कामा नये. देह जर उरला आहे तर तो साधनासाठीं च आहे. देवदर्शन हातचें च आहे. तें कोठें जातें? ‘सर्वात्मकपण माझें हिरोनि नेतो कोण? मनीं भक्तीची आवडी’ ती च पुरी करण्यासाठीं हा जन्म आहे. ‘मा ते संगोऽस्त्व-कर्मणि’ ह्या गीतावचनाचा अर्थ, निष्काम कर्म करीत असतां अकर्माची म्हणजे अंतिम कर्ममुक्तीची म्हणजे मोक्षाची हि वासना राखूं नको येथपर्यंत अपेक्षित आहे. वासनेंतून सुटका हा च मोक्ष. मोक्षाला वासनेची काय गरज आहे? फलत्यागानें ही मजल गांठली म्हणजे जीवनकलेची पूर्णिमा साधली.

शास्त्र सांगितलें, कला सांगितली. तरी तेवढ्यानें संपूर्ण चित्र डोळ्या-पुढें उभें रहात नाहीं. शास्त्र निर्गुण आहे. कला सगुण आहे. पण सगुण हि साकार झाल्याशिवाय व्यक्त होत नाहीं. निर्गुण नुसतें जसें हवेंत राहतें तसें निराकार सगुणाचें हि होऊं शकतें. गुण ज्याच्या ठायीं मूर्तिमंत झाला त्या गुणीचें दर्शन हाच ह्यावर उपाय आहे. म्हणून अर्जुन म्हणतो—‘देवा, जीवनाचे मुख्य सिद्धांत सांगितलेस. ते सिद्धांत आचरणांत कसें आणावयाचे ती कला हि सांगितलीस. तरी मला स्पष्ट कल्पना येत नाहीं. मला आतां

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

चरित्र ऐकायला हवें आहे. सांख्यनिष्ठा ज्याच्या बुद्धींत स्थिर झाली आहे, फलत्यागरूप योग ज्याच्या जीवनांत मुरला आहे, अशा पुरुषाचीं लक्षणें मला सांग. फलत्यागाची पूर्ण खोली दाखवणारा, कर्म-समाधींत मग्न झालेला, निश्चयाचा महामेरु, ज्याला स्थितप्रज्ञ म्हणावयाचे तो बोलतो कसा, बसतो कसा, चालतो कसा, असें सर्व मला सांग. कशी असते ती मूर्ति ? ती कशी ओळखावी ? सांग देवा.'

ह्यासाठीं भगवंतांनीं दुसऱ्या अध्यायाच्या शेवटीं अठरा श्लोकांत स्थित-प्रज्ञाचें गंभीर आणि उदात्त चरित्र वर्णिलें आहे. ह्या अठरा श्लोकांत गीतेच्या अठरा अध्यायांचें जणूं सार च सांठविलें आहे. स्थितप्रज्ञ गीतेची आदर्श-मूर्ति आहे. तो शब्द हि गीतेचा स्वतंत्र आहे. पुढें पांचव्या अध्यायांत जीवन्-मुक्ताचें, बाराव्यांत भक्ताचें, चौदाव्यांत गुणातीताचें आणि अठरा-व्यांत ज्ञाननिष्ठाचें असें च वर्णन आलें आहे. पण त्याहून स्थितप्रज्ञाचें वर्णन अधिक विस्तारानें आणि खुलासेवार केलें आहे. त्यांत सिद्ध-लक्षणा-बरोबर साधक-लक्षण हि दाखविलें आहे. हजारों सत्याग्रही स्त्री-पुरुष सायं-प्रार्थनेमध्यें हीं लक्षणें म्हणत असतात. प्रत्येक गांवांत आणि प्रत्येक घरांत तीं पोंचवतां आलीं तर किती आनंद होईल ! पण आधीं तीं आपल्या हृदयांत ठसतील तेव्हां तीं बाहेर सहज च पोंचतील. रोज म्हटली जाणारी वस्तु यांत्रिक झाली तर चित्तांत ठसण्याऐवजीं पुसली जायची. हा नित्य-पाठाचा दोष नव्हे तर मनन नसल्याचा दोष आहे. नित्यपाठाबरोबर नित्य मनन आणि नित्य आत्म-परीक्षण आवश्यक आहे.

स्थितप्रज्ञ म्हणजे स्थिर-बुद्धीचा मनुष्य. हें तर त्याचें नांव च सांगत आहे. पण संयमाशिवाय बुद्धि स्थिर कशी व्हावयाची ? म्हणून स्थितप्रज्ञ संयममूर्ति वर्णिला आहे. बुद्धि आत्मनिष्ठ आणि अंतर्बाह्य इन्द्रियें बुद्धींच्या हातांत. हा संयमाचा अर्थ: स्थितप्रज्ञ सर्वेन्द्रियांना लगाम घालून तीं कर्म-योगांत राबवतो. इंद्रियरूप बैलांकडून तो निष्काम स्वधर्माचरणाची शेती सुव्यवस्थित करून घेतो. त्याचा प्रत्येक श्वासोच्छ्वास तो परमार्थांत खर्च करीत असतो.

हा इंद्रिय-संयम सोपा नाहीं. इंद्रियें अजिबात न वापरणें एक परी सोपें होऊं शकेल. मौन, निराहार इत्यादि गोष्टी तितक्या जड नाहींत.

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

उलट इंद्रियें स्वैर सोडणें तर सर्वांना साधतें च आहे. परंतु कासव ज्याप्रमाणें धोक्याच्या जागीं अवयव संपूर्णपणें आंत ओढून घेतो आणि विनधोक्याच्या जागीं ते वापरतो त्याप्रमाणें विषयभोगांतून इंद्रियें आवरून घेणें आणि परमार्थ-कार्यांत त्यांचा योग्य उपयोग करणें हा संयम बिकट आहे. त्यासाठीं महान् प्रयत्न पाहिजे. ज्ञान हि पाहिजे. पण इतकें हि करून तो सर्वदा नीट साधेल च असें नाहीं. मग का निराश व्हावें ? नाहीं. साधकानें निराश कधीं च होऊं नये. त्यानें आपली साधकाची सर्व युक्ति वापरून ती कमी पडेल तेथें भक्तीची जोड द्यावी. अशी फार मोलाची सूचना ह्या स्थितप्रज्ञाच्या लक्षणांत भगवंतांनीं देऊन ठेवली आहे. ही सूचना अगदीं मोजक्या शब्दांत दिली आहे. पण भाराभर व्याख्यानापेक्षां ती अधिक किंमतीची आहे. कारण भक्तीची जेथें नेमकी गरज तेथें च ती उपस्थित केली आहे. स्थितप्रज्ञाच्या लक्षणांचें सविस्तर विवरण आज आपणांला येथें करावयाचें नाहीं. पण आपल्या सर्व साधनेंत भक्तीची ही नेमकी जागा आपण विसरूं नये म्हणून तिकडे लक्ष वेधून घेतलें. पूर्ण स्थितप्रज्ञ ह्या जगांत कोण होऊन गेला तें हरीला च माहीत. पण सेवापरायण स्थितप्रज्ञाचें उदाहरण म्हणून पुंडलिकाची मूर्ति नेहमीं माझ्या डोळ्यांसमोर येत असते. ती मीं मांडली च आहे.

झालें. स्थितप्रज्ञाचीं लक्षणें संपलीं. आणि दुसरा अध्याय हि समाप्त झाला. (निर्गुण) सांख्य-बुद्धि + (सगुण) योग-बुद्धि + (साकार) स्थितप्रज्ञ

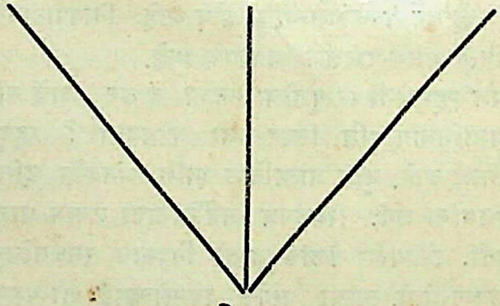

मिळून

संपूर्ण जीवन-शास्त्र

ह्यांतून फलित ब्रह्मनिर्वाण उर्फ मोक्ष ह्याशिवाय दुसरें काय असणार !

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

अध्याय तिसरा

रविवार, ता. २८-२-'३२

बंधूंनो, दुसऱ्या अध्यायांत आपण संपूर्ण जीवनशास्त्र पाहिलें. तिसऱ्या अध्यायांत या च जीवनशास्त्राचें स्पष्टीकरण आहे. पूर्वी तत्त्वें पाहिलीं. आतां तपशील पहावयाचा. मागील अध्यायांत कर्मयोगासंबंधीं विवेचन केलें होतें. कर्मयोगांत फलत्याग ही महत्त्वाची वस्तु आहे. आतां प्रश्न असा कीं कर्मयोगांत फलत्याग आहे पण मग फळ मिळतें कीं नाहीं ? तिसरा अध्याय सांगतो कर्माच्या फळाचा त्याग केल्यानें कर्मयोगी अनंतपट फळ मिळवतो.

मला लक्ष्मीची गोष्ट आठवते. तिचें होतें स्वयंवर. सारे देवदानव आशेनें आले होते. लक्ष्मीनें पण जाहीर केला नव्हता. सभामंडपांत ती आली व म्हणाली, "ज्याला माझी इच्छा नसेल त्याला मी माळ घालणार आहें." ते तर सारे लालचावलेले होते. लक्ष्मी असा निरिच्छ वर शोधीत निघाली. शेषावर शांत पडलेली भगवान् विष्णूची मूर्ति तिला दिसली. त्याच्या गळ्यांत माळ घालून त्याचे चरण चुरीत ती अद्याप बसली च आहे. "न मागे तयाची रमा होय दासी" ही च तर खुबी आहे.

सामान्य मनुष्य आपल्या फळाभोंवतीं कुंपण घालतो. अनन्त मिळणारें फळ अशामुळें तो गमावून बसतो. आपण घराचीं दारें बंद करूं तर बाहेरची अनंत हवा आंत येण्याचें बंद होतें. माझ्या घरांतील हवेचा मोह सोडल्यानें च बाहेरची शुद्ध व अपार हवा मला मिळते.

सामान्य मनुष्य कर्म करून अल्प फळ मिळवितो. आणि कर्मयोगी अनंतपट मिळवितो. हा फरक केवळ एक्या भावनेनें होतो. टॉल्स्टायनें एके ठिकाणीं लिहिलें आहे : "लोक ख्रिस्ताच्या त्यागाची स्तुति करतात. परंतु हे सांसारिक जीव रोज किती रक्त आटवतात, काबाड कष्ट करतात.

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

पक्क्या दोन गाढवांचा भार पाठीवर घेऊन आटाआटी करणार हे सांसारिक जीव, यांना ख्रिस्तापेक्षां किती अधिक कष्ट, ख्रिस्तापेक्षां किती अधिक यांचे हाल ? यांतील निम्मे कष्ट व हाल, जर देवासाठीं करतील तर ख्रिस्ताहून ते मोठे होतील. "

सांसारिक मनुष्याची तपस्या मोठी असते, परंतु ती क्षुद्र फळासाठीं असते जशी वासना तसें फळ. आपल्या वस्तूची जी आपण किंमत करूं, तिच्यापेक्षां त्या वस्तूची अधिक किंमत जगांत होत नसते. सुदामदेव भगवंतांकडे पोहे घेऊन गेले. त्या मूठभर पोह्यांची किंमत पै हि नसेल. परंतु सुदाम्याला ते अमोल वाटत होते. त्या पोह्यांत भक्तिभाव होता. ते मंतरलेले पोहे होते. त्या पोह्यांच्या कणाकणांत भक्तिभावना होती. लहानशी वस्तु, परंतु मंत्रानें तिचें मोल, सामर्थ्य वाढतें. नोटेचें वजन कितीसें असेल ? शिलगवली तर थेंबभर हि पाणी तापणार नाहीं. परंतु त्या नोटेवर शिक्का असतो. त्या शिक्क्यामुळें तिची किंमत. कर्मयोगांत ही च सारी खुबी आहे. कर्म हें नोटेप्रमाणें आहे. भावनेच्या शिक्क्याला किंमत आहे. कर्माच्या कपटयाला नाहीं. मी हें एकप्रकारें मूर्तिपूजेचें च रहस्य सांगत आहें. मूर्तिपूजेच्या कल्पनेंत अत्यन्त सौंदर्य आहे. या मूर्तीचे कोण तुकडे करील ? ही मूर्ति प्रथम तुकडा च होती. मी तिच्यांत प्राण ओतला. माझी भावना ओतली. या भावनेचे का तुकडे करतां येतात ? तुकडे दगडाचे होतात, भावनेचे नाहीं. मी माझी भावना जेव्हां मूर्तीतून काढून घेईन, तेव्हां च तेथें दगड उरेल व मग त्याचे तुकडे उडतील.

कर्म म्हणजे दगड, कपटा, चिटोरें. आईनें वेडयावांकडया चार ओळी कपटयावर लिहून पाठवल्या व दुसऱ्या कोणीं पन्नास पानांचें सटरफटर पुडकें अर्धा शेर वजनाचें लिहून पाठवलें तर वजन कशाचें अधिक ? आईच्या त्या चार ओळींत जो भाव आहे तो अमोल आहे, पवित्र आहे. त्याची सर त्या दुसऱ्या रद्दीला येणार नाहीं. कर्मांत ओलावा हवा. भावना हवी. आपण मजुराच्या कामाची किंमत करतों व हे पैसे घेऊन जा असें म्हणतों. परंतु दक्षिणेचें तसें नाहीं. दक्षिणा भिजवून द्यावी लागते. दक्षिणा किती दिलीत हा प्रश्न नाहीं. त्या दक्षिणेंत ओलावा आहे का ? ही महत्त्वाची वस्तु आहे. मनुस्मृतींत मोठी मौज केली आहे. बारा वर्षें गुरुगृहीं राहून पशूचा मनुष्य

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

झालेला शिष्य, त्यानें गुरूला काय द्यावें ? पूर्वीं आधीं फी घेत नसत. बारा वर्षे शिकल्यावर जें द्यावेंसें वाटेल तें द्यावें अशी पद्धति होती. मनु सांगतात, "दे गुरूला एखादें फूल, एखादा पंखा, एखादा खडावांचा जोड, एखादा पाण्यानें भरलेला कलश." ही कांहीं थट्टा नाहीं. जें द्यावयाचें तें श्रद्धेचें चिह्न म्हणून द्यावयाचें. फुलाला वजन नाहीं. परंतु त्यांतील भक्तीला ब्रह्मांडाचें वजन आहे.

"रुक्मिणीनें एका तुळसिदळानें
गिरिधर प्रभु तुळिला"

सत्यभामेच्या खंडीभर दागिन्यांनीं काम झालें नाहीं. परंतु भावभक्तीनें भरलेलें एक तुळशीपत्र रुक्मिणीमातेनें पारड्यांत घालतां च सारें काम झालें. तें तुळशीपत्र मंतरलेलें होतें. तें साधें राहिलें नव्हतें. कर्मयोग्याच्या कर्माचें असें च आहे.

गंगेवर दोन माणसें स्नानासाठीं गेलीं आहेत अशी कल्पना करा. त्यांतील एकजण म्हणतो, "गंगा गंगा म्हणजे काय ? दोन भाग हायड्रोजन व एक भाग ऑक्सिजन असे दोन वायु एकत्र केलें कीं झालें पाणी !" दुसरा मनुष्य म्हणतो, "भगवान् विष्णूच्या पदकमलांतून ही निघाली, शंकरांच्या जटाजूटांत राहिली, हजारों ऋषिराजर्षींनीं हिच्या तीरावर तपश्चर्या केली, अनंत पुण्यकृत्यें हिच्या कांठीं घडलीं–अशी ही पवित्र गंगामाई." या भावनेनें ओला होऊन तो स्नान करतो. तो ऑक्सिजन-हैड्रोजनवाला हि स्नान करतो. देहशुद्धीचें फळ दोघांना मिळालें च. परंतु देहशुद्धीच्या फळाची कल्पना हि मनांत नसलेल्या त्या भक्ताला देहशुद्धीबरोबर चित्तशुद्धीचें हि फळ मिळालें. गंगेंत बैलाला हि देहशुद्धि मिळेल. अंगाची घाण जाईल. परंतु मनाची घाण कशी जाणार ? एकाला देहशुद्धीचें तुच्छ फळ मिळालें. दुसऱ्याला हें फळ मिळून शिवाय चित्तशुद्धीचें अमोल फळ मिळालें.

सूर्याला स्नान करून नमस्कार घालणाऱ्याला व्यायामाचें फळ मिळेल च. परन्तु तो नमस्कार आरोग्यासाठीं घालीत नाहीं. उपासनेसाठीं घालतो. त्यामुळें शरीराला आरोग्य तर लाभतें च, परंतु बुद्धीची प्रभा हि त्याची फांकते. आरोग्याबरोबर स्फूर्ति व प्रतिभा हि त्याला सूर्यापासून मिळेल.

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

कर्म तें च. परंतु भावनाभेदामुळें अंतर पडतें. परमार्थी मनुष्याचें कर्म आत्मविकासक होतें. संसारी मनुष्याचें कर्म आत्मबंधक ठरतें. कर्मयोगी जो शेतकरी असेल तो शेती स्वधर्म म्हणून आचरतो. त्यामुळें त्याच्या पोटाला मिळेल च. परंतु पोटाला मिळावें म्हणून तें कर्म तो करणार नाहीं. शेती करतां यावी म्हणून खाणें तो साधन मानील. स्वधर्म हें साध्य व खाणें साधन परंतु दुसऱ्या शेतकऱ्याच्या बाबतींत पोटाला मिळणें हें साध्य व शेतकीचा स्वधर्म हें साधन असें होईल. अशी ही उलटापालट असते. दुसऱ्या अध्यायांत स्थितप्रज्ञाच्या लक्षणांत हें गमतीनें सांगितलें आहे. इतरांची जेथें जागृति तेथें कर्मयोगी निद्रित असतो. इतरांची जेथें निद्रा तेथें कर्मयोगी जागृत राहतो. आपण लोक पोटाला मिळतें का नाहीं यासाठीं जागृत राहूं, तर कर्मयोगी कर्मावांचून एक क्षण नाहीं ना गेला या बाबतींत जागृत राहील. नाइलाज म्हणून तो खातो. या मडक्यांत कांहीं तरी ओतलें च पाहिजे म्हणून ओततो. सांसारिकाला जेवतांना आनंद होतो, योगी पुरुषाला जेवतांना कष्ट होतात. म्हणून तो मिटक्या मारीत जेवणार नाहीं. संयम राखील. एकाची रात्र तो दुसऱ्याचा दिवस, एकाचा दिवस ती दुसऱ्याची रात्र—म्हणजे एकाचा जो आनंद तें दुसऱ्याचें दुःख व एकाचें जें दुःख तो दुसऱ्याचा आनंद असा हा अर्थ आहे. सांसारिक व कर्मयोगी-दोघांचीं कर्में तीं च. परंतु कर्मयोगी फलासक्ति सोडून कर्मांत च रमतो ही मुख्य गोष्ट आहे. सांसारिकाप्रमाणें च योगी हि खाईल, झोंप घेईल. परंतु त्या संबंधींची भावना निराळी राहील. म्हणून तर आरंभीं च स्थितप्रज्ञाची संयममूर्ति पुढें सोळा अध्याय पडले आहेत, तरी उभी करून ठेवली आहे.

सांसारिक पुरुष व कर्मयोगी यांच्या कर्मांतील साम्य व वैषम्य तेव्हां च दिसून येतें. कर्मयोगी गोरक्षणाचें समजा काम करतो. कोणत्या दृष्टीनें करील ? गाईची सेवा केल्यानें समाजाला भरपूर दूध देऊं, मनुष्याहून खालीं असलेली पशुसृष्टि तिच्याशीं गाईच्या निमित्तानें तरी प्रेमाचा संबंध जोडूं, अशा भावनेनें तो गोरक्षण करील. पगार मिळावा म्हणून नाहीं करणार. पगार तर मिळेल. परंतु आनंद या दिव्य भावनेचा आहे.

कर्मयोग्याचें कर्म विश्वाशीं समरस करीत असतें. तुळशीच्या झाडाला पाणी घातल्याशिवाय जेवावयाचें नाहीं. वनस्पतिसृष्टीशीं जोडलेला हा

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

प्रेमसंबंध आहे. तुळशीला उपवाशी ठेवून मी का आधीं जेऊं ? गाईशीं एकरूपता, वृक्षवनस्पतींशी एकरूपता असें करीत विश्वाशीं एकरूपता अनुभवावयाची. भारतीय युद्धांत सायंसमय होतां च सारे संध्या वगैरे करावयास जात. परंतु भगवान् श्रीकृष्ण रथाचे घोडे सोडून त्यांना पाण्यावर नेत, त्यांचा खरारा करीत, त्यांच्या अंगांतील शल्यें काढीत. किती त्या सेवेंत भगवंतांचा आनंद ! शुकाचार्यांना हें वर्णन करणें पुरें व्राटत नाहीं. पितांबरांत चंदी घेऊन घोड्यांना देणारा तो पार्थसारथि डोळ्यांसमोर आणा आणि कर्मयोगांतील आनंदाची कल्पना समजून घ्या. प्रत्येक कर्म जणूं आध्यात्मिक, उच्चतर पारमार्थिक कर्म. खादीचें काम घ्या. खांद्यावर खादीची गांठोडीं घेऊन वणवण करणारा कंटाळत नाहीं का ? नाहीं, अर्धपोटी कोटचवधि बंधु-भगिनी आहेत, त्यांना घांस द्यावयाचा आहे, या कल्पनेंत तो मस्त असतो. त्याचें तें वारभर खादी खपविणें सर्व दरिद्रीनारायणाशीं जोडलेलें असतें.

निष्काम कर्मयोगांत अद्भुत सामर्थ्य आहे. त्या कर्मामुळें व्यक्तीचें व समाजाचें परमकल्याण होतें. स्वधर्माचरण करणाऱ्या कर्मयोग्याची शरीरयात्रा तर चालते च. नेहमीं उद्योगांत असल्यामुळें शरीर निरोगी व स्वच्छ राहतें. आणि त्याच्या त्या कर्मामुळें ज्या समाजांत तो राहतो त्या समाजाचा हि योगक्षेम नीट चालतो. कर्मयोगी शेतकरी पैसे अधिक मिळतील म्हणून अफू व तंबाखू पेरणार नाहीं. कारण स्वतःचें तें कर्म तो समाजाच्या मंगलाशीं जोडीत असतो. स्वधर्मरूप कर्म समाजाच्या फायद्याचेंच होईल. माझें व्यापाराचें कर्म जनतेच्या हितासाठीं आहे, असें मानणारा व्यापारी परदेशी कापड विकणार नाहीं. त्याचा व्यापार समाजोपकारक होईल. स्वतःला विसरून आजुबाजूच्या समाजाशीं समरस होणारे असे कर्मयोगी ज्या समाजांत निपजतात, त्या समाजांत सुव्यवस्था राहते. कर्मयोग्याच्या कर्मामुळें त्याची शरीरयात्रा चालून देह व बुद्धि सतेज राहतात, समाजाचें हि कल्याण होतें. या दोन फळांशिवाय चित्तशुद्धीचें हि महान् फळ त्याला मिळतें. "कर्मणा शुद्धिः" असें म्हटलें आहे. कर्म चित्तशुद्धीचें साधन आहे. परंतु तें तुमचें आमचें कर्म नाहीं. कर्मयोगी जें मंतरलेलें कर्म करतो, त्यानें चित्तशुद्धि मिळते. महाभारतांत तुलाधार वैश्याची कथा आहे. जाजलि म्हणन एक

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

ब्राह्मण तुलाधाराकडे ज्ञानासाठीं येतो. तुलाधार त्या जाजलीस म्हणाला, "बाबा रे, या तराजूची दांडी नेहमीं सरळ ठेवावी लागते." तें बाह्य कर्म करतांना तुलाधाराचें मन हि सरळ झालें. लहान मूल दुकानांत येवो का मोठा माणूस येवो. दांडीचें एक च रूप. खाली वर कांहीं नाहीं. उद्योगाचा मनावर परिणाम होतो. कर्मयोग्याचें कर्म म्हणजे एक प्रकारचा जप च तो. त्यांतून त्याला चित्तशुद्धि मिळते व निर्मळ चित्तांत ज्ञानाचें प्रतिबिंब उमटतें. त्या त्या कर्मांतून ते ते कर्मयोगी शेवटीं ज्ञान मिळवितात. तराजूच्या दांडींतून तुलाधाराला समवृत्ति मिळाली. सेना न्हावी डोई करी. दुसऱ्यांच्या डोक्यांतला मळ काढतां काढतां सेना न्हाव्याला ज्ञान झालें. "मी दुसऱ्याच्या डोक्यांतील मळ काढतों आहें, परंतु माझ्या डोक्यांतला, माझ्या बुद्धींतला मळ काढला आहे का ?" अशी आध्यात्मिक भाषा त्याला त्या कर्मांतून स्फुरूं लागली. शेतांतील माजलेलें तण उपटतां उपटतां हृदयांतील वासना-विकारांचें तण उपटण्याची कर्मयोग्याला बुद्धि होते. समाजाला माती तुडवून पक्कें मडकें देणारा गोरा कुंभार आपल्या जीवनाचें हि पक्कें मडकें केलें पाहिजे अशी खूणगांठ मनांत बांधतो. हातांत थापटणें घेऊन "मडकीं कच्चीं कीं पक्कीं" अशी संतांची परीक्षा घेणारा तो परीक्षक बनतो. त्या त्या कर्मयोग्यांना त्या त्या धंद्यांतील भाषेंतून च भव्य ज्ञान प्राप्त झालें. तीं कर्में म्हणजे त्यांच्या अध्यात्मशाला होत्या. तीं त्यांचीं कर्में उपासनामय, सेवामय होतीं. तीं दिसावयास व्यावहारिक परंतु अंतरीं आध्यात्मिक होतीं.

कर्मयोग्याच्या कर्मापासून आणखी एक फळ मिळतें तें म्हणजे समाजाला आदर्श मिळतो. समाजांत आधीं जन्मलेले, मग जन्मलेले असा भेद तर आहे च. आधीं जन्मलेल्यांना मागून जन्मलेल्यांस धडा घालून द्यावयाचा असतो. मोठ्या भावानें लहान भावास, आईबापांनीं मुलास, पुढाऱ्यानें अनुयायास, गुरूनें शिष्यास कृतीनें उदाहरण घालून द्यावयाचें असतें. असें उदाहरण कर्मयोग्याशिवाय कोण घालून देणार ?

कर्मयोगी कर्मांत च आनंद मानणारा असल्यामुळें सदैव कर्म करीत राहतो. त्यामुळें समाजांत दंभ माजत नाहीं. कर्मयोगी स्वयंतृप्त असतो तरी हि कर्म केल्याशिवाय रहात नाहीं. तुकाराम म्हणतात, "भजनानें देव मिळाला म्हणून का देव सोडूं ? भजन आतां आमचा सहज धर्म झाला."

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

आधीं होता संतसंग । तुका झाला पांडुरंग
त्याचें भजन राहीना । मूळ स्वभाव जाईना

कर्माच्या शिडीवर चढून शिखर गांठलें. परंतु कर्मयोगी शिखर गांठल्यावर हि ही शिडी सोडीत नाहीं. त्याला सोडवत च नाहीं. त्याच्या इंद्रियांना त्या कर्माचें सहज वळण च पडून जातें. अशा रीतीनें स्वधर्मकर्मरूप सेवेच्या शिडीचें महत्त्व तो समाजाला पटवीत राहतो.

सारांश, कर्मयोगी फळाची इच्छा सोडून हीं अनंत फळें मिळवितो. त्याची शरीरयात्रा चालेल. शरीर व बुद्धि निर्मळ राहतील. ज्या समाजांत तो वावरतो तो समाज सुखी होईल. चित्तशुद्धीचें फळ मिळून ज्ञान मिळेल. समाजांतील दंभ टळून कर्माचा आदर्श समाजास मिळेल. समाजांतील दंभ दूर होणें हें फार च मोठें काम आहे. दंभानें समाज बुडतो. ज्ञानी स्वस्थ बसला तर त्याचें पाहून इतर हि स्वस्थ बसूं लागतील. ज्ञानी नित्यतृप्त असल्यामुळं, अंतरीं सुखानें डोलत असल्यामुळं स्वस्थ बसेल. परंतु दुसरा मनांत रडत असून कर्मशून्य होईल. एक अंतस्तृप्त असून स्वस्थ आहे. दुसरा मनांत कुथत असून स्वस्थ आहे अशी स्थिति भेसूर आहे. यानें दंभ बळावतो. म्हणून सारे संत शिखर गांठून हि साधनाची उत्कटपणें कास धरून राहिले. आमरण स्वकर्माचें आचरण करीत राहिले. आई मुलाच्या बाहुला बाहुलांच्या खेळांत रस घेते. हें लुटुपुटीचें आहे असें समजून हि त्या मुलींच्या खेळांत भाग घेऊन ती गोडी उत्पन्न करते. आई जर त्या खेळांत दाखल होणार नाहीं तर मुलींना गोडी वाटणार नाहीं. कर्मयोगी तृप्त होऊन जर कर्म सोडील तर दुसरे अतृप्त असून हि कर्म सोडतील, परंतु मनांत उपाशी व निरानंद राहतील.

म्हणून सामान्य माणसाप्रमाणें च कर्मयोगी कर्म करीत राहतो. मी म्हणजे कोणी विशेष असें तो मानीत नाहीं. इतरांपेक्षां अनंतपट तो बाहेर राबतो. अमुक एक कर्म पारमार्थिक असा कांहीं शिक्का मारावयाचा नसतो. कर्माची जाहीरात द्यावयाची नसते. उत्कृष्ट ब्रह्मचारी असशील तर तुझ्या कर्मांत इतरांच्यापेक्षां शतपट उत्साह दिसूं दे, कमी आहार मिळाला तरी तिप्पट काम होऊं दे, समाजाची सेवा तुझ्या हातून अधिक घडूं दे. तुझें ब्रह्मचर्य कृतींत दिसूं दे. चंदनाचा सुगंध बाहेर सुटूं दे.

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

कर्मयोग्याचें कर्म इतरांपेक्षां उत्कृष्ट केलेलें असेल. कर्म ही च उपासना. कर्म ही च पूजा. मी देवाची पूजा केली. त्या पूजेचा नैवद्य प्रसाद म्हणून घेतला. परंतु तो नैवद्य हें का त्या पूजेचें फळ ? जो नैवद्यासाठीं पूजा करील त्याला तो प्रसादाचा तुकडा लगें च मिळाऊ च. परंतु कर्मयोगी त्या पूजाकर्मानें परमेश्वरदर्शनाचें फळ मागत असतो. नैवद्य खावयास मिळणें इतकी अल्प किंमत त्या कर्माची तो करीत नाहीं. आपल्या कर्माची किंमत कमी आंखावयास तो तयार नाहीं. स्थूल मापानें तो आपलें कर्म मापीत नाहीं. ज्याची स्थूल दृष्टि, त्याला स्थूल फळ. शेतीमध्यें एक म्हण आहे "खोली पेर, पण ओली पेर." खोल नागरून भागणार नाहीं, खालीं ओल हि हवी. खोली व ओली दोन्ही असतील तर कणसें मनगटासारखीं येतील. कर्म खोल म्हणजे उत्कृष्ट केलेलें असावें. शिवाय त्यांत ईश्वर-भक्तीची, ईश्वरार्पणतेची ओली हि असावी. कर्मयोगी खोल कर्म करून ईश्वराला अर्पण करतो.

आपल्यामध्यें परमार्थाच्या वेडगळ कल्पना उत्पन्न झाल्या आहेत. जो परमार्थी आहे त्यानें हातपाय हालवायचे नाहींत, कामधाम करावयाचें नाहीं असें लोकांना वाटतें. जो शेती करतो, खादी विणतो तो कसचा परमार्थी असें विचारतात. जो जेवतो तो कसचा परमार्थी, असें मात्र कधीं विचारीत नाहींत ! कर्मयोग्यांचा परमेश्वर तर खरारा करीत उभा आहे; राजसूय-यज्ञाचे वेळेस शेणगोळा हातांत घेऊन उष्टीं काढीत आहे; रानांत गाई चारावयास नेत आहे. द्वारकेचा राणा पुन्हां कधीं गोकुळांत गेला तर पांवा वाजवीत गाई चारी. असा हा घोडे खाजवणारा, गाई चारणारा, रथ हांकणारा, शेण लावणारा कर्मयोगी परमेश्वर संतांनीं उभा केला आहे व संत हि कोणी शिंपीकाम तर कुंभारकाम, विणकाम तर माळीकाम, दळण्याचें काम तर वाण्याचें काम, न्हाव्याचें काम तर ढोरें ओढण्याचें काम करीत मुक्त झाले आहेत.

अशा या दिव्य कर्मयोगाच्या व्रतापासून मनुष्य दोन कारणांनीं ढळतो. इंद्रियांचा विशिष्ट स्वभाव आपण लक्षांत ठेवला पाहिजे. "अमुक हवें आणि अमुक नको" अशा द्वंद्वांनीं इंद्रियें वेढलेलीं असतात. जें हवें असेल त्याच्याबद्दल राग म्हणजे प्रीति व जें नको असेल त्याच्याबद्दल द्वेष उत्पन्न

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

होतो. असे हे रागद्वेष, कामक्रोध मनुष्याला फाडफाडून खातात. कर्मयोग किती सुंदर, किती रमणीय, किती अनन्त फळ देणारा ! परंतु हे कामक्रोध 'हें घे व तें टाक' हें लचांड पाठीस लावून आपला अहोरात्र पिच्छा पुरवितात. यांची संगत टाळा अशी धोक्याची सूचना या अध्यायाचे अन्तीं भगवान् देत आहेत. स्थितप्रज्ञ ज्याप्रमाणें संयमाची मूर्ति त्याप्रमाणें च कर्मयोगी पुरुषानें बनलें पाहिजे.

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

अध्याय चौथा

रविवार, ता. १३-३-'३२

बंधूंनो, मागील अध्यायांत निष्काम कर्मयोगाचें विवेचन आपण केलें. स्वधर्म टाळून अवांतर धर्म स्वीकाराल तर निष्कामतेचें फळ अशक्य च आहे. स्वदेशी माल विकणें हा व्यापाऱ्याचा स्वधर्म आहे. परंतु हा स्वधर्म सोडून जेव्हां तो सात हजार मैलांवरचा विदेशी माल विकूं लागतो, तेव्हां अधिक नफा मिळेल हा च हेतु मुळीं त्याच्या डोळ्यासमोर असतो. मग त्या कर्मांत निष्कामता कोठून येणार ? कर्म निष्काम होण्यासाठींम्हणून च स्वधर्म आचरण्याची अत्यन्त जरूर असते. परंतु हें स्वधर्माचरण हि सकाम असूं शकतें. अहिंसेची च गोष्ट आपण घेऊं या. जो अहिंसेचा उपासक आहे, त्याला हिंसा तर वर्ज्य आहे. परंतु बाहेरून अहिंसक असून हि तो हिंसामय असूं शकेल. कारण हिंसा हा मनाचा धर्म आहे. बाहेरचें हिंसाकर्म न केल्यानें मन अहिंसात्मक होऊं शकत नाहीं. तलवार धरल्यानें हिंसा वृत्ति दिसून च येते. परंतु तलवार सोडल्यानें मनुष्य अहिंसामय होतो च असें नाहीं स्वधर्माचरणाचें हुबेहुब असें च आहे. निष्कामतेसाठीं परधर्म तर टाळले च पाहिजेत. परंतु हा केवळ निष्कामतेचा आरम्भ झाला. तेवढ्यानें साध्य गांठलें असें नाहीं.

निष्कामता हा मनाचा धर्म आहे. हा मनाचा धर्म उत्पन्न होण्यास स्वधर्माचरण एवढें एक च साधन पुरेंसें नाहीं. दुसऱ्या साधनांचा हि अवलंब करावा लागेल. केवळ तेलवातीनें दिवा लागत नाहीं. तेथें तेजाची जरूरी असते. ज्योत पाहिजे. ज्योत असेल तर च अंधार दूर होईल. स्वधर्माचरणाच्या तेलवातीस ज्योतीची जरूर आहे. ही ज्योत कशी पेटवायची ? त्यासाठीं मानसिक संशोधन हवें. आत्मपरीक्षण करून चित्तावरील खळमळ धुऊन टाकले पाहिजेत. तिसऱ्या अध्यायाच्या शेवटीं ही च महत्त्वाची सूचना भगवंतांनीं दिली. त्या सूचनेंतून च चौथ्या अध्यायाचा जन्म आहे.

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

गीतेंत "कर्म" हा शब्द "स्वधर्म" या अर्थानें वापरलेला आहे. आपण खातों, पितों, झोपतों हीं कर्मे च आहेत. परंतु या क्रिया गीतेंतील "कर्म" शब्दानें सुचविल्या नाहींत. कर्म-शब्दानें स्वधर्माचरण घ्यावयाचें. परंतु हें स्वधर्माचरणरूपी कर्म करून निष्कामता पदरांत पाडून घेण्यासाठीं आणखी एक महत्त्वाची मदत पाहिजे. ती म्हणजे कामक्रोध जिकणें ही होय. चित्त गंगाजळाप्रमाणें निर्मळ व प्रशांत झाल्याशिवाय निष्कामता नाहीं. चित्तसंशोधनासाठी जीं कर्मे करावयाचीं, त्यांला गीता विकर्म अशी संज्ञा देते. कर्म, विकर्म व अकर्म हे तीन शब्द या चौथ्या अध्यायांत महत्त्वाचे आहेत. कर्म म्हणजे बाहेरची स्वधर्माचरणाची स्थूल क्रिया. या बाहेरच्या कर्मांत चित्त ओतणें म्हणजे च विकर्म. बाहेरून आपण नमस्कार करतों. परंतु ह्या बाहेरच्या शिर नमविण्याच्या क्रियेबरोबर च आंतून जर मन नमलें नसेल तर क्रिया व्यर्थ होय. क्रिया दुहेरी असते. अंतर्बाह्य कर्म झालें पाहिजे. बाहेरून मी शंकराच्या पिंडीवर सतत धार धरून अभिषेक करतों. परंतु ह्या जलधारेबरोबर मानसिक चिंतनाची धार जर अखंड ओतली जात नसेल तर त्या अभिषेकाला काय किंमत ? मग ती समोरची पिंडी म्हणजे दगड व मी हि दगड च. दगडाशीं दगड बसला एवढा च अर्थ होईल. बाह्य कर्माशीं आंतून चित्तशुद्धीचें कर्म जोडलें गेलें तर निष्काम कर्मयोग लाभतो.

निष्काम कर्म या शब्दप्रयोगांत कर्म या पदापेक्षां निष्काम या पदाला च अधिक महत्त्व आहे. ज्याप्रमाणें "अहिंसात्मक असहकार" या शब्द-प्रयोगांत असहकार या शब्दापेक्षां अहिंसात्मक या विशेषणाला च अधिक महत्त्व आहे. अहिंसा दूर करून जर असहकार पुकाराल तर ती एक फार च भयानक वस्तु होईल. त्याप्रमाणें च स्वधर्माचरणाचें हि कर्म करीत असतां मनाचें विकर्म जर तेथें नसेल तर तो धोका आहे.

आज सार्वजनिक सेवा करणारे स्वधर्माचें च आचरण करीत असतात. ज्यावेळेस लोक दरिद्री, विपन्न असतात त्यावेळेस त्यांची सेवा करून त्यांना सुखी करणें हा ओघप्राप्त धर्म आहे. परंतु हे सार्वजनिक सेवा करणारे सारे कर्मयोगी झाले असें अनुमान नाहीं काढायचें. लोकसेवा करतांना मनांत जर ती खरी भावना नसेल तर ती लोकसेवा भयानक होण्याचा हि संभव आहे.

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0 In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

आपल्या कुटुंबाची सेवा करतांना जितका अहंकार, जितका द्वेषमत्सर, जितका स्वार्थ आपण निर्माण करतों तितका सर्व लोकसेवेंत हि आपण करूं. आणि याचें प्रत्यंतर आजच्या लोकसेवकांच्या मेळाव्यांत दिसून हि येत आहे.

कर्माबरोबर मनाचा मेळ पाहिजे. हा जो मनाचा मेळ त्याला च गीता विकर्म म्हणते. बाहेरचें साधें कर्म. हें विशेष कर्म. या विशेष कर्माची, या मानसिक अनुसंधानाची जोड देऊं तेव्हां च निष्कामतेची ज्योत पेटेल. कर्माबरोबर विकर्म आलें म्हणजे हळूंहळू निष्कामता अंगीं बाणते. शरीर व मन या जर दोन वेगवेगळ्या वस्तु आहेत तर साधनें हि दोहोंसाठीं वेगवेगळीं असणार. या दोहोंचा मेळ बसला म्हणजे साध्य हातीं पडतें. मन एकीकडे व शरीर दुसरीकडे असें होऊं नये म्हणून शास्त्रकारांनीं दुहेरी मार्ग सांगितला आहे. भक्तियोगांत बाहेर तप सांगितलें व आंत जप सांगितला. उपवासादिक बाह्य तपस्या चालली असतां जर आंतून मानसिक जप चालला नसेल तर तें तप सारें फुकट गेलें. कोणत्या भावनेनें मी तप करीत आहें ती भावना आंत सारखी पेटत राहिली पाहिजे. उपवास या शब्दाचा अर्थ च मुळीं देवाजवळ बसणें. परमेश्वराजवळ चित्त रहावें म्हणून बाहेरच्या भोगांना बंदी करावयाची. परंतु बाहेरचे भोग वर्ज्य करून मनांत जर भगवंताचें चिंतन नसेल तर त्या बाह्य उपवासास काय किंमत? ईश्वराचें चिंतन न करतां जर खाद्यपेयांचें मनांत चिंतन कराल तर तें फार च भयंकर भोजन झालें! हें जें मनाचें चाललेलें भोजन, मनांत विषयचिंतन या सारखी भयंकर वस्तु दुसरी नाहीं. तंत्राबरोबर मंत्र पाहिजे. केवळ बाह्य तंत्राला महत्त्व नाहीं. केवळ कर्महीन मंत्राला हि महत्त्व नाहीं. हातांत सेवा हवी व हृदयांत हि सेवा हवी. तर च खरी सेवा हातून घडेल.

हृदयांतील ओलावा जर बाह्य कर्मांत नसेल तर तें स्वधर्माचरण शुष्क राहील. त्याला निष्कामतेचीं फुलेंफळें लागणार नाहींत. आपण रोग्याच्या शुश्रूषेचें काम समजा सुरूं केलें- परंतु त्या सेवाकर्माबरोबर जर कोमल दयाभाव नसेल तर ती रुग्णसेवा कंटाळवाणी व नीरस वाटेल. तो एक बोजा वाटेल. रोग्याला हि त्या सेवेचा भार वाटेल. त्या शुश्रूषेंत मनाचा सहकार नसेल तर त्या सेवेंतून अहंकार निर्माण होईल. "मी त्याच्या आज

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

उपयोगीं पडत आहें. त्यानें माझ्या पडावें. त्यानें माझी स्तुति करावी. लोकांनीं माझें कौतुक करावें" वगैरे अपेक्षा चित्तांत उत्पन्न होतील. किंवा आपण इतकी सेवा करतों तरी हा रोगी चिरचिर च करतो वगैरे आपण त्रासिकपणानें म्हणूं. आजारी मनुष्य साहाजिक च चिरचिऱ्या असतो. त्याच्या चिरचिऱ्या स्वभावामुळें मनांत खरा सेवा-भाव नसलेला सेवेकरी कंटाळा करील.

कर्माच्या जोडीला आंतरिक मेळ असला म्हणजे तें कर्म निराळें च होतें. तेल व वात यांच्या जोडीला ज्योत आली म्हणजे प्रकाश पडतो. कर्माच्या जोडीला विकर्म आलें म्हणजे निष्कामता येते. दारूला वत्ती लावली म्हणजे स्फोट होतो. त्या दारूंत शक्ति निर्माण होते. कर्म ही वस्तु ह्या बंदुकीच्या दारूसारखी आहे. तेथें विकर्माची ज्योत लागली कीं कार्य होतें, विकर्म तेथें येत नाहीं तोंपर्यंत तें कर्म जड आहे. त्यांत चैतन्य नाहीं. एकदां विकर्माची ठिणगी पडली म्हणजे त्या कर्मांत जें सामर्थ्य निर्माण होतें. तें अवर्णनीय आहे. चिमूटभर दारू खिशांत राहाते, हातांत खेळते. परंतु तिला वत्ती लावतां च शरीराच्या चिंधड्या उडतात.

स्वधर्माचरणांतील अनन्त सामर्थ्य असें च गुप्त असतें. त्याला विकर्माची जोड द्या म्हणजे मग कशा घडामोडी होतात तें दिसेल. अहंकार, काम, क्रोध यांचा त्या स्फोटानें मुडदा पडतो. आणि त्या परम ज्ञानाची निष्पत्ति होते.

कर्म हें ज्ञानाचें पेटवण आहे. एखादा लांकडाचा ओंडका पडलेला असतो. परंतु त्या लांकडाला पेटवा. तो झगझगीत निखारा होतो. तें लांकूड व तो अग्नि यांत केवढा फरक. परंतु त्या लांकडाचा च तो अग्नि असतो. कर्मांत विकर्म ओतलें म्हणजे कर्म दिव्य दिसूं लागतें. आई मुलाच्या पाठीवरून हात फिरवते. एक पाठ व त्या पाठीवरून एक वेडावांकडा एक हात फिरला. परंतु त्या साध्या कर्मानें त्या मायलेंकरांच्या मनांत ज्या भावना उचंबळल्या असतील, त्यांचें कोण वर्णन करूं शकेल ? इतक्या लांबीरुंदीच्या पाठावरून अशा इतक्या वजनाचा एक गुळगुळीत हात फिरवा, म्हणजे तो आनंद निर्माण होईल, असें जर कोणी समीकरण बसवूं पाहील तर ती थट्टा होईल. ती हात फिरविण्याची क्षुद्र क्रिया, परंतु त्या क्रियेंत आईचें हृदय

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

ओतलेलें आहे. तें विकर्म ओतलेलें आहे. म्हणून तो अपूर्व आनंद मिळतो. तुलसीरामायणांत एक प्रसंग आहे. राक्षसांशीं लढून वानर येतात. ते जखमी झालेले असतात. अंगांत बाण रुतलेले असतात. परंतु प्रभु रामचंद्रांनीं नुसतें प्रेमपूर्वक त्यांच्याकडे पाहिलें व त्या वानरांच्या वेदना नाहींशा झाल्या. त्या वेळेस रामानें डोळे किती उघडले होते, त्याचा फोटो घेऊन त्याप्रमाणें दुसऱ्या कोणी आपले डोळे उघडून पाहिलें असतें तर तसा परिणाम झाला असता का ? तसें करूं पाहणें हास्यास्पद आहे.

कर्माला विकर्माची जोड मिळाली म्हणजे शक्तिस्फोट होतो व त्यांतून अ-कर्म निर्माण होतें. लांकूड जळल्यावर राख होते. तो पहिला भला मोठा ओंडका, पण चिमूटभर निरुपद्रवी राख होते त्याची ! खुशाल हातांत घ्यावी व अंगाला फांसावी. कर्माला विकर्माची ज्योत लावल्यानें अकर्म होतें. लांकूड कोठें व राख कोठें ? कः केन संबंधः ! त्यांच्या गुणधर्मांत आतां बिलकुल साम्य नसतें. परंतु त्या ओंडक्याची च ती राख यांत संशय नाहीं.

कर्मांत विकर्म ओतलें म्हणजे अकर्म होतें याचा अर्थ काय ? याचा अर्थ हा कीं कर्म केल्यासारखें वाटत च नाहीं. त्या कर्माचा बोजा वाटत नाहीं. करून अकर्ते होतों. गीता म्हणते मारून हि तुम्ही मारीत नाहीं. आई मुलाला मारते म्हणून तुम्ही मारून पहा बरें. तुमचें मारणें मुलगा सहन करणार नाहीं. आईनें मारलें तरी तिच्या पदरांत च तो तोंड खुपशील. कारण आईच्या बाह्य कर्मांत चित्तशुद्धि आहे. तिचें तें मारणें निष्काम आहे. तिचा स्वार्थ त्या कर्मांत नाहीं. विकर्मामुळें, मनाच्या शुद्धी-मुळें कर्माचा कर्मपणा उडून जातो. रामाचें तें पाहणें आंतरिक विकर्मामुळें केवळ प्रेमसुधासागर असें होतें. परंतु रामाला त्या कर्माचा श्रम नव्हता. चित्तशुद्धीनें केलेलें कर्म निर्लेप असतें. त्याचें पापपुण्य कांहीं उरत नाहीं.

नाहींतर कर्माचा केवढा बोजा आपल्या बुद्धीवर व हृदयावर पडतो. किती ताण पडतो. उद्यां सारे राजकीय कैदी सुटावयाचे अशी जर आतां दोन वाजतां बातमी आली तर कसा बाजार भरतो तें पहा. सगळीकडे गडबड. आपण कर्माच्या बऱ्यावाईटपणामुळें जसे व्यग्र असतों. कर्म आपणांस सर्व बाजूंनीं घेरतें. कर्म आपल्या मानगुटीस जणूं बसतें. समुद्राचा प्रवाह जोरानें जमीनींत घुसून जशीं आखातें निर्माण करतो, त्याप्रमाणें कर्माचा जोजार

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

चित्तांत घुसून तेथें क्षोभ निर्माण होतो. सुखदुःखाचीं द्वंद्वें निर्माण होतात. सारी शांति नष्ट होते. कर्म झालें होऊन गेलें तरी त्याचा वेग शिल्लक च राहतो. कर्म चित्ताचा कबजा घेतें. मग त्याला झोंप येत नाहीं.

परंतु अशा या कर्मांत विकर्म मिळविलें तर कित्ती हि कर्म केलें तरी श्रम वाटत नाहीं. मन ध्रुवाप्रमाणें शांत, स्थिर, आनंदी व तेजोमय राहतें. कर्मांत विकर्म ओतल्यानें तें अकर्म होतें. कर्म करून पुसून टाकल्यासारखें होतें.

हें कर्माचें अकर्म कसें होतें ? ही कला कोणाजवळ पाहावयास मिळेल ? संतांजवळ. या अध्यायाच्या शेवटीं भगवान् सांगतात "संतांजवळ जाऊन बैस व धडे घे." कर्माचें अकर्म कसें होतें हें सांगतांना भाषा संपून जाते. त्याची कल्पना येण्यास संतांच्या पायांशीं गेलें पाहिजे. परमेश्वराचें वर्णन आहे ना—

"शांताकारं भुजगशयनम्"

परमेश्वर सहस्त्र फणांच्या शेषावर पहुडला असतां हि शांत आहे. संत सहस्त्रावधि कर्में करीत असून हि इवला देखील क्षोभतरंग मानससरोवरांत उठूं देत नाहींत. अशा प्रकारची खुबी संतांच्या गांवीं गेल्याशिवाय समजणार नाहीं.

हल्लींच्या काळांत पुस्तकें स्वस्त झालीं आहेत. आणा दोन आण्यांत गीता, मनाचे श्लोक मिळतात. गुरु भरपूर आहेत. शिक्षण उदार व स्वस्त आहे. विद्यापीठें ज्ञानाची खिरापत वांटीत आहेत. परंतु ज्ञानामृतभोजनाची ढेंकर कोणी च देत नाहीं. पुस्तकांचा हा ढीग पाहून संतसेवेची अधिक च जरूरी दिवसेंदिवस मला भासूं लागली आहे. पुस्तकांच्या मजबूत कापडी बाइंडिंगच्या बाहेर ज्ञान येत नाहीं. तुकारामांचा एक अभंग मला अशा प्रसंगीं नेहमीं आठवतो.

काम क्रोध आड पडिले पर्वत
राहिला अनंत पलीकडे ॥

कामक्रोधांच्या पर्वतांपलीकडे नारायण असतो. त्याप्रमाणें या पुस्तकांच्या राशींमागें ज्ञानराजा लपून बसला आहे. पुस्तकालयें व ग्रंथालयें सर्वत्र झळकत असतां अजून मनुष्य सर्वत्र संस्कारहीन व ज्ञानहीन असा माकड च

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

दिसून येत आहे. बडोद्यास मोठी लायब्ररी आहे. एकदां एक गृहस्थ भलें मोठें पुस्तक घेऊन जात होते. त्या पुस्तकांत चित्रें होतीं. इंग्रजी आहे असें त्या गृहस्थास वाटून ते नेत होते. मी विचारलें, "कसलें आहे पुस्तक ?" त्यांनीं पुढें केलें. मीं म्हटलें, "हें तर फ्रेंच आहे." तो गृहस्थ म्हणाला "फ्रेंच निघालें वाटतें !" परम पवित्र इंग्रजी लिपी, सुंदर चित्रें, चांगलें बाइंडिंग मग ज्ञानाला काय तोटा !

इंग्रजी भाषेंत दरसाल दहा हजार नवीं पुस्तकें तयार होतात. इतर भाषांत तो च प्रकार. ज्ञानाचा एवढा प्रसार असतां हि मनुष्याचें डोकें खोकें कसें ? कोणी म्हणतात स्मरणशक्ति कमी झाली. कोणी म्हणतात एकाग्रता होत नाहीं. कोणी म्हणतात जें जें वाचावें तें खरें च वाटतें. कोणी म्हणतात विचार करावयास वेळ च नाहीं ! श्रीकृष्ण म्हणतात, "अर्जुना ऐकून ऐकून घोटाळ्यांत पडलेली तुझी बुद्धि स्थिर झाल्याशिवाय योग तुझ्या हातांत पडणार नाहीं. ऐकणें, वाचणें आतां पुरें करून संतांना शरण जा. तेथें जीवनाचा ग्रंथ तूं वाचशील. तेथील मुकें प्रवचन ऐकून छिन्नसंशय होशील. सारखीं सेवाकर्में करून हि अत्यंत शांत कसें रहावें, बाहेरच्या कर्मांचा जोर असतां हि हृदयांत अखंड संगीताची सतार कशी लावावी हें तेथें गेल्यानें कळेल."

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

अध्याय पांचवा

रविवार, ता. २०-३-'३२

संसार ही फार भयानक वस्तु आहे. पुष्कळ वेळां त्याला समुद्राची उपमा देतात. समुद्रांत जिकडे पहावें तिकडे पाणी च पाणी दिसतें. तसें च संसाराचें आहे. संसार सर्वत्र भरून राहिला आहे. कोणी एखादा घरदार सोडून सार्वजनिक कामांत पडतो तर तेथें हि त्याच्या मनांत संसार ठाणें देऊन बसला च असतो. एखादा मनुष्य गुहेंत जाऊन बसला तरी तेथें हि त्याच्या वीतभर लंगोटींत ओतप्रोत संसार भरून राहिलेला असतो. ती लंगोटी त्याच्या ममतेचें सार सर्वस्व होऊन बसते. लहानशा नोटेंत हजार रुपये जसे भरलेले असतात, त्याप्रमाणें त्या लहानशा लंगोटींत हि अपार आसक्ति असते. पसारा सोडला, व्याप कमी केला. एवढ्यानें संसार कमी झाला असे नाहीं. दहापंचवीसांश काय किंवा दोनपंचमांश काय, दोहोंतील अर्थ एक च. घरांत बसा वा वनांत बसा. आसक्ति तुमच्याजवळ असते. संसार लेशमात्र हि कमी होत नाहीं. दोन योगी हिमालयाच्या गुहांत जाऊन बसले. तेथें हि जर परस्परांची कीर्ति परस्परांच्या कानांवर गेली तर ते जळफळूं लागतील. सार्वजनिक सेवा करण्यांत हि असा च प्रकार आढळतो.

संसार हा असा हात धुऊन पाठीस लागला असल्यामुळें आपण स्वधर्माचरणाची मर्यादा जरी स्वतःला घालून घेतली असली तरी हि तेथें संसार सुटत नाहीं. अनेक उलाढाली करण्याचें सोडून, इतर व्याप कमी करून स्वतःचा संसार जरी लहान केला तरी तेथें हि सारें ममत्व भरून राहतें. राक्षस जसे लहान होत मोठे होत तसें च या संसाराचें. लहान मोठें झाले तरी राक्षस ते राक्षस च. दुर्निवारत्व हवेलींत किंवा झोंपडींत सारखें च आहे. स्वधर्माचें बंधन घालून जरी संसार प्रमाणबद्ध केला तरी तेथें हि

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

अनेक झगडे उत्पन्न होतील व तुम्हांस संसार नकोसा होईल. तेथें हि अनेक संस्था, अनेक व्यक्ति यांच्याशीं संबंध घेऊन तुम्ही रडकुंडीस याल. तुम्हांस नको नको असें होईल. तुमच्या मनाची तेव्हां च कसोटी आहे. स्वधर्म आचरूं लागलों एवढचानें अलिप्तता येत नाहीं. कर्माची व्याप्ति कमी करणें म्हणजे अलिप्त होणें नव्हे.

मग अलिप्तपणा कसा मिळवावयाचा ? त्यासाठीं मनोमय प्रयत्न पाहिजेत. मनाचा सहकार असल्याशिवाय कोणती हि गोष्ट सिद्ध होत नाहीं. एखाद्या संस्थेंत आईबाप मुलगा ठेवतात. तेथें तो पहाटे उठतो, नमस्कार घालतो, चहा घेत नाहीं. परंतु घरीं येतां च दोन दिवसांत तें सारें सोडतो. असे अनुभव येतात. मनुष्य म्हणजे मातीचा गोळा नाहीं. जो आकार त्याच्या मनास देऊं पहाल तो त्याच्या मनानें घेतला तर पाहिजे ना ! मन जर आकारांत बसलें नाहीं, तर बाहेरची ती सर्व तालीम व्यर्थ गेली म्हणावयाची. त्यासाठीं साधनांत मानसिक सहकाराची फार आवश्यकता आहे.

साधन म्हणून बाह्य स्वधर्माचरण व आंतून मनाचें विकर्म दोन्ही गोष्टी हव्यात. बाह्य कर्माची फार आवश्यकता आहे. कर्म केल्याशिवाय मनाची परीक्षा होत नाहीं. सकाळच्या प्रशांत वेळीं आपणांस आपलें मन अत्यंत शांत आहे असें वाटतें. परंतु जरा मूल रडूं दे कीं ती मनाची शांति काय किंमतीची होती तें दिसून येईल. बाह्य कर्में टाळून उपयोगी नाहीं. बाह्य कर्मांतून आपल्या मनाचें स्वरूप प्रकट होतें. वरून पाणी निर्मळ दिसतें. परंतु त्यांत दगड टाका. लगेच घाण वर येईल. तसें च आपल्या मनाचें आहे. मनाच्या अंतःसरोवरांत ढोपर ढोपर घाण सांचलेली असते. बाह्य वस्तूशीं संबंध येतां च ही घाण दिसून येते. त्याला राग आला असें आपण म्हणतों राग का बाहेरून आला ? तो आंत होता च मुळीं. मनांत नसता तर दिसता च ना.

लोक म्हणतात, "पांढरी खादी नको. ती मळते. दुसरी खादी मळत नाहीं." ती हि मळते च, परंतु दिसत नाहीं. पांढरी खादी मळलेली दिसते. ती बोलते, "मी मळलें. मला धू." अशी ही बोलणारी खादी माणसास आवडत नाहीं. त्याप्रमाणें च आपलें कर्म हि बोलतें. कर्म तुम्ही रागीट आहांत

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

का स्वार्थी आहांत तें प्रकट करतें. कर्म आपलें स्वरूप दाखविणारा आरसा आहे. यासाठीं कर्माचे आभार मानले पाहिजेत. आरशांत तोंड मळलेले दिसलें तर का आपण आरसा फोडूं ? नाहीं. उलट त्या आरशाचें आभार मानूं. तोंड स्वच्छ करून पुन्हां पाहूं. त्याप्रमाणें कर्मामुळें आपल्या मनांतील खळमळ बाहेर पडतात म्हणून का कर्म टाळावयाचें ? तें कर्म टाळल्यानें का मन निर्मळ होणार आहे ? कर्म करावयाचें आणि निर्मळ होण्याची उत्तरोत्तर खटपट करावयाची.

एखादा मनुष्य गुहेंत जाऊन बसतो. तेथें कोणाशीं संबंध च येत नाहीं. त्याला वाटतें आपण आतां अगदीं शांतमति झालों आहोंत. त्याला गुहा सोडून एखाद्या घरीं पुढील जाऊं द्या. तेथें एखादें खेळकर मूल दाराची कडी वाजवतें. तें बालब्रह्म त्या नादब्रह्मांत तल्लीन होतें. परंतु त्या निष्पाप मुलाची ती कडी वाजविण्याची क्रिया त्या योग्याला सहन होत नाहीं. तो म्हणतो, "काय कारट्यानें कटकट चालविली आहे !" गुहेंत राहून त्यानें आपलें मन इतकें दुबळें केलेलें असतें कीं इवला हि धक्का त्याला सहन होत नाहीं. जराशी कडी वाजली कीं पुरें, याच्या शांतीची बैठक मोडते ! अशी दुबळी स्थिति कांहीं चांगली नाहीं.

सारांश, आपल्या मनाचें स्वरूप समजून येण्यासाठीं कर्माचा फार उपयोग आहे. दोष दिसले म्हणजे ते दूर करतां येतील. दोष कळले च नाहींत तर प्रगति खुंटली, विकास संपला. कर्में करतांना दोष दिसतील. ते दूर करण्यासाठीं विकर्माची योजना करावयाची, आंत असे विकर्माचे प्रयत्न रात्रंदिवस चालू झाले म्हणजे च मग कालांतरानें स्वधर्म आचरीत असतां च अलिप्त कसें रहावें, कामक्रोधातीत, लोभमोहातीत कसें रहावें तें समजून येईल. कर्म निर्मळ करण्याचा सारखा प्रयत्न होऊं लागला म्हणजे पुढें निर्मळ कर्म सहज होऊं लागेल. निर्विकार कर्म वरच्यावर सहजतेनें होऊं लागलें म्हणजे कर्म केव्हां झालें त्याचा पत्ता हि लागणार नाहीं. कर्म सहज झालें म्हणजे त्याचें अकर्म होतें. सहज कर्माला च अकर्म म्हणतात. हें आपण चौथ्या अध्यायांत पाहिलें. कर्माचें अकर्म कसें होतें तें संतांच्या चरणापाशीं गेल्यास समजेल असें हि चौथ्या अध्यायाच्या शेवटीं शेवटीं भगवंतांनीं सांगितलें. ही जी अकर्मस्थिति ती वर्णावयास वाणी अपुरी आहे.

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

कर्माची सहजता समजण्यासाठीं आपण परिचयाचा एक दृष्टान्त घेऊं. लहान मूल प्रथम चालावयास शिकतें. त्यावेळेस त्याला किती कष्ट पडतात. त्याच्या चालण्याचें आपण कौतुक करतों. बाळ चालायला लागला असें आपण म्हणतों परंतु पुढें तें चालणें सहज होतें. एकीकडे चालतो व गप्पा हि मारतो. चालण्याकडे लक्ष हि नसतें. तसें च खाण्याचें. आपण लहान. मुलाचें उष्टावण करतों. जणूं खाणें म्हणजे मोठें च काम. परंतु पुढें खाणें हें सहज कर्म होतें. मनुष्य पोहावयास शिकतो तेव्हां किती कष्ट होतात. प्रथम पोहतांना दमतो परंतु पुढें दमला तर म्हणतो, चला जरा पोहावयास जाऊं म्हणजे बरें वाटेल. पुढें तें पोहणें मेहनतीचें वाटत नाहीं. शरीर सहज तरंगतें. श्रमणें हा मनाचा धर्म आहे. मन त्या त्या कर्मांत गुंतलेलें असलें तर श्रम होतो. परंतु कर्म सहज होऊं लागलीं म्हणजे बोजा वाटत नाहीं. कर्म जणूं अकर्म होतें. कर्म आनंदमय होतें.

कर्माचें अकर्म होणें हें आपलें ध्येय आहे. या ध्येयासाठीं स्वधर्माचरण-रूपी कर्में करावयाचीं. तीं करीत असतांना दोष दिसतील. ते दूर करावयास विकर्माची कास धरावयाची आणि असा अभ्यास करीत गेलें म्हणजे मनाची अशी एक ठेवण होतें कीं कर्माचा यत्किंचित हि त्रास होत नाहीं. कर्में हजारों हातून होत असतां हि मन निर्मळ निव्वळ शांत राहतें. तुम्ही आकाशाला विचारा "बा आकाशा, तूं उन्हानें करपून जात असशील, पावसांत ओलेंचिंब होत असशील, थंडीत कुडकुडत असशील!" आकाश काय म्हणेल? तें म्हणेल "मला काय काय होतें तें तुमचें तुम्ही ठरवा. मला कांहीं माहीत नाहीं."

" पिसें नेसलें कीं नागवें
लोकीं येऊन जाणावें।"

वेडा मनुष्य नागवा आहे कीं नेसलेला आहे तें लोकांनीं ठरवावें. वेड्याला त्याचें भान नाहीं.

भावार्थ एवढा च कीं स्वधर्माचरणाचीं कर्में विकर्माच्या साहाय्यानें निर्विकार करण्याची संवय होतां होतां तीं स्वाभाविक होतात. मोठमोठे प्रसंग हि मग कठिण वाटत नाहींत. कर्मयोगाची अशी ही किल्ली आहे. किल्ली नसली तर कुलूप फोडतां फोडतां हाताला फोड येतील. परंतु किल्ली सांपडली कीं क्षणांत मोकळा कारभार! कर्मयोगाच्या या किल्लीमुळें सर्व

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

कर्में निरुपद्रवी वाटतात. ही किल्ली मनोजयानें मिळते. मनोजयाचा अविरत प्रयत्न हवा. कर्में करतांना जे मनोमळ दिसतील ते धुऊन टाकण्याचा प्रयत्न हवा. म्हणजे मग बाह्य कर्माची कटकट वाटत नाहीं. कर्माचा अहंकार च नाहींसा होतो. कामक्रोधाचे वेग नष्ट होतात. क्लेशांची जाणीव नाहींशी होते. कर्माची हि जाणीव उरत नाहीं.

एकदां मला एका भल्या मनुष्यानें पत्र लिहिलें, "तेरा कोटी रामनामाचा जप करावयाचा आहे. तुम्ही हि यांत भाग घ्या व रोज किती करणार तें कळवा." तो मनुष्य आपल्या बुद्धीप्रमाणें खटपट करीत होता. मी त्याचा दोष म्हणून नाहीं सांगत. परंतु रामनाम ही मोजावयाची वस्तु नाहीं. आई मुलाची सेवा करते. ती का तिचा रिपोर्ट प्रसिद्ध करते? रिपोर्ट प्रसिद्ध करील तर 'थँक यू' म्हणून तिच्या ऋणांतून मुक्त होतां येईल. परंतु आई रिपोर्ट देत नाहीं. ती म्हणते "मी काय केलें, मीं कांहीं केलें नाहीं. तें का मला ओझें आहे ?" विकर्माच्या साहाय्यानें मन लावून हृदय ओतून जव्हां मनुष्य कर्म करतो, तेव्हां तें कर्म च रहात नाहीं. तें अकर्म होतें. तेथें क्लेश, कष्ट, वांकडेतिकडे कांहीं नाहीं.

ही जी स्थिति तिचें वर्णन करतां येणार नाहीं. या स्थितीची अंधूक कल्पना आणून देतां येईल. सूर्य उगवतो, परंतु मी आतां अंधार दूर करीन, पांखरांना उडायला लावीन, लोकांना कर्में करावयास प्रवृत्त करीन असें त्याच्या का मनांत असतें ? तो उगवतो, तेथें उभा राहातो. त्याचें तें अस्तित्व विश्वास चालना देते. परंतु सूर्याला त्याचें भान रहात नाहीं. तुम्ही जर सूर्यास म्हणाल, "वा सूर्या, तुझे अनंत उपकार. तूं किती अंधार दूर केलास" तर तो सूर्य बुचकळ्यांत पडेल. तो म्हणेल, "चिमूटभर अंधार मला आणून दाखवा. मग तो जर मला दूर करतां आला तर मी म्हणेन कीं हें माझें कर्तृत्व !" अंधार सूर्याकडे घेऊन जातां येईल का ? सूर्याच्या अस्तित्वानें अंधार दूर होत असेल, त्याच्या प्रकाशांत कोणी सद्ग्रंथ वाचीत असतील तर कोणी असद्ग्रंथ हि वाचीत असतील, कोणी आगी लावतील तर कोणी परोपकार करतील परंतु या पापपुण्याचा जबाबदार सूर्य नाहीं. सूर्य म्हणतो, "प्रकाश हा माझा सहज धर्म आहे. माझ्याजवळ प्रकाश नसेल तर काय असेल ? मी प्रकाश देतों असें मला

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

माहीत नाहीं. मी असणें म्हणजे च प्रकाश. प्रकाश देण्याच्या क्रियेचे कष्ट मला नाहींत. मी कांहीं करीत आहें असें मला वाटत नाहीं."

सूर्याचें जसें हें प्रकाशदान स्वाभाविक आहे तसें च संतांचें असतें. जगणें म्हणजे च मुळीं प्रकाश देणें. तुम्ही ज्ञानी पुरुषाला जर म्हणाल, "तुम्ही सत्यवादी आहांत!" तर तो म्हणेल, "मी सत्यानें चालणार नाहीं तर दुसरें करूं तरी काय? मी विशेष काय करतों?" ज्ञानी पुरुषाच्या ठिकाणीं असत्यता संभवत च नाहीं.

अकर्माची ही अशी भूमिका आहे. साधनें इतकीं नैसर्गिक व स्वाभाविक होतात कीं तीं झालीं आणि गेलीं हें समजत हि नाहीं. इंद्रियांना तें सहज वळण च पडतें. "सहज बोलणें हितउपदेश" असें होतें. अशी जेव्हां स्थिति प्राप्त होते तेव्हां कर्म हें अकर्म होतें. ज्ञानी पुरुषाला सत्कर्में सहज होतात. किलबिल करणें हा पांखराचा सहज धर्म आहे. आईची आठवण होणें हा मुलाचा सहज धर्म आहे. त्याप्रमाणें च ईश्वराचें स्मरण होणें हा संतांचा सहज धर्म होतो. पहाटे कुकूकू करणें कोंवडयाचा सहज धर्म आहे. स्वर समजावून देतांना भगवान् पाणिनींनीं कोंवडयाच्या आरवण्याचें उदाहरण दिलें आहे. पाणिनीच्या वेळेपासून आजपर्यंत कोंबडा पहांटे आरवत आहे, म्हणून का कोणी त्याला मानपत्र दिलें आहे? कोंवडयाचा तो सहज धर्म आहे. त्याप्रमाणें च खरें बोलणें, भूतमात्रीं दया, कोणाचें उणें न पहाणें, कोणाची हि शुश्रुषा करणें वगैरे संतांचें कर्म सहज चाललेलें असतें. तें केल्याशिवाय तो जगणार च नाहीं. कोणी जेवला म्हणजे का आपण त्याचा गौरव करतों? खाणें, पिणें, झोंपणें हीं जशीं सांसारिकाचीं सहजकर्में, तशीं च सेवाकर्में ज्ञान्यांचीं सहजकर्में. उपकार करणें हा त्याचा स्वभाव होतो. मी उपकार करणार नाहीं असें जरी तो म्हणाला तरी त्याला तें अशक्य आहे. अशा ज्ञानी पुरुषाचें तें कर्म अकर्म-दशेला आलें आहे असें समजावें. या दशेला च संन्यास ही अति पवित्र पदवी दिलेली आहे. संन्यास म्हणजे ही परमधन्य अकर्मदशा. या दशेला च कर्मयोग हि म्हणावें. कर्म करीत असतो म्हणून तो योग; परंतु करून हि करीत आहे असें वाटत नाहीं म्हणून तो च संन्यास. अशा कांहीं युक्तीनें तो कर्म करतो कीं त्याचा लेप लागत नाहीं म्हणून तो योग व करून हि कांहीं च केलें नाहीं म्हणून संन्यास.

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

संन्यासाची कल्पना काय आहे ? कांहीं कर्में सोडणें, कांहीं कर्में करणें अशी कल्पना आहे काय ? अशी कल्पना नाहीं. संन्यासाची व्याख्या च मुळीं अशी आहे कीं सर्व च कर्में सोडणें म्हणजे संन्यास. सर्व कर्मांतून मुक्त होणें, कर्में यत्किंचित् हि न करणें म्हणजे संन्यास. पण कर्म न करणें म्हणजे काय ? कर्म फार चमत्कारिक आहे. सर्व-कर्म-संन्यास होणार कसा ? मागून पुढून सर्वत्र कर्म हें व्यापून भरलेलें आहे. खच्चून भरलेलें आहे. अहो, बसलेत तरी सुद्धां ती क्रिया झाली. बसणें हें क्रियापद झालें: केवळ व्याकरणाच्या दृष्टीनें च ती क्रिया झाली असें नव्हे तर सृष्टिशास्त्रांत हि बसणें म्हणजे क्रिया च झाली. अहो, बसून बसून मांडी दुखायला लागते. बसण्यांत हि श्रम आहेत. अहो, न करणें हें सुद्धां जेथें कर्म ठरतें तेथें कर्म-संन्यास व्हावा तरी कसा ? मागून पुढून जें खच्चून भरून राहिलें आहे तें कसें सोडावयाचें? भगवंतांनीं अर्जुनाला विश्वरूप दाखविलें. तें सर्वत्र पसरून राहिलेलें विश्व-रूप पाहून अर्जुन भ्याला व त्यानें घाबरून डोळे मिटले. परंतु डोळे मिटून पाहतो तों तें आंत दिसूं लागलें. डोळे मिटले तरी सुद्धां जें दिसतें तें कसें टाळावें ? न केल्यानें हि जें होतें तें कसें टाळावें ? एका मनुष्याची गोष्ट आहे. मोठ्या मौजेची गोष्ट आहे. त्या माणसाजवळ सोन्याचें मोठमोठे मौल्यवान दागिने होते. ते दागिने एका मोठ्या पेटींत तो बंद करून ठेव-णार होता. नोकरानें एक भली मोठी लोखंडाची पेटी करून आणली. ती पाहून तो गृहस्थ म्हणाला, "काय मूर्ख आहेस, अरे अजागळा तुला सौंद-र्याची कांहीं कल्पना आहे का ? गबाळ्या असे सुंदर मोलाचे दागिने आंत ठेवावयाचे, तर ते काय या घाणेरड्या लोखंडाच्या पेटींत ठेवायचे ? चांगली सोन्याची पेटी करून आण." नोकरानें चांगली सोन्याची पेटी करून आणली.. "आतां कुलूप हि सोन्याचें च आण. सोन्याच्या पेटीला सोन्याचें च कुलूप शोभेल." तो गृहस्थ दागिने लपवावयास गेला. सोनें झांकायला गेला. परंतु तें सोनें झांकलें का फांकलें ? चोरांना दागिने शोधण्याची जरूर च नाहीं. उडवावी पेटी म्हणजे झालें. सारांश कर्म न करणें सुद्धां कर्म करण्याचा च एक प्रकार होतो. इतकें जें व्यापक कर्म त्याचा संन्यास कसा करायचा ? अशा कर्माचा संन्यास करण्याची रीत च मुळीं ही कीं यच्चयावत् कर्म करीत राहीन, तरी सुद्धां तीं गळून पडतील. असें जेव्हां होईल त्यावेळेस च संन्यास

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

लाभला. खरोखर या संन्यासाची कल्पना च अति रमणीय आहे. कर्मे करून हि तीं सर्वच्या सर्व गळून पडणें ही वस्तु कशी आहे ? सूर्यासारखी आहे. सूर्य रात्रंदिवस कर्म करून राहिला आहे. रात्रीं हि तो कर्म करतो च. त्याचा प्रकाश दुसऱ्या गोलार्धांत काम करीत असतो च. परंतु एवढी कर्मे करीत असतां हि तो कांहीं च करीत नाहीं असें सुद्धां म्हणतां येईल. म्हणून तर चौथ्या अध्यायांत भगवान् म्हणतात, "मी हा योग प्रथम सूर्याला सांगितला व मग सूर्यापासून विचार करणारा, मनन करणारा मनु हा योग शिकला. चोवीस तास कर्म करीत राहून हि सूर्य लेशमात्र हि कर्म करीत नाहीं. खरोखर, ही स्थिति अद्‌भुत आहे यांत शंका नाहीं.

परंतु संन्यासाची ही फक्त एक तऱ्हा झाली. तो कर्म करतो अशी स्थिति जशी वर्णन केली, तशी त्याची दुसरी हि बाजू आहे च. तो कांहीं एक कर्म करीत नाहीं परंतु सर्व दुनियेला कर्म करावयाला लावतो. त्याच्यामध्यें अपरंपार प्रेरक शक्ति आहे. अकर्माची खुबी तर ही च. खच्चून भरलेलें कर्म म्हणजे अकर्म. दाबून दाबून भरलेलें कर्म म्हणजे अकर्म. ह्या अकर्मांत अनंत कार्यास लागणारी शक्ति भरून राहिलेली असते. वाफेचें असें च नसतें का ? वाफ कोंडून ठेवली तर प्रचंड कार्य करते. त्या कोंडलेल्या वाफेंत अपरंपार शक्ति येते. ती मोठमोठ्या आगगाड्या सहज लीलेनें ओढते. सूर्याचें असें च आहे. तो लेशमात्र हि कर्म करीत नाहीं. परंतु चोवीस तास सारखा कार्य करतो. पण त्याला विचाराल तर तो म्हणेल, "मी कांहीं करीत नाहीं" रात्रंदिवस कर्म करून कांहीं न करणें ही जशी सूर्याची एक तऱ्हा तशी च कांहीं न करतां रात्रंदिवस अनंत कर्मे करणें ही दुसरी तऱ्हा. संन्यास ह्या दोन तऱ्हांनीं नटलेला आहे. दोन्ही असामान्य आहेत. एका तऱ्हेंत कर्म प्रगट दिसतें व अकर्मावस्था गुप्त असते. दुसऱ्या तऱ्हेंत अकर्मावस्था प्रगट दिसते पण अनंत कर्मे त्यायोगें होत असतात. या अवस्थेंत अकर्मांत कर्म खच्चून भरलेलें असतें व त्यामुळें प्रचंड कार्य होतें. ज्याची अशी अवस्था झाली त्याच्यांत आणि आळशी मनुष्यांत महदंतर आहे. आळशी मनुष्य थकेल, कंटाळेल. हा अकर्मी संन्यासी कर्मशक्ति कोंडून ठेवतो. लेशमात्र हि कर्म करीत नाहीं. तो हातापायांनीं, इंद्रियांनीं कांहीं कर्म करीत नाहीं. परंतु कांहीं न करतांना तो अनंत कर्मे

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

करतो. एखादा मनुष्य रागवतो. आपल्या चुकीबद्दल रागवला तर आपण त्याच्याकडे जातो, पण तो बोलणें च सोडून देतो त्यानें न बोलण्याचा, त्या कर्मत्यागाचा केवढा प्रचंड परिणाम होतो. दुसरा एखादा तडातड बोलेल. दोघे हि रागावलेले च, परंतु एक मुका आहे व दुसरा बोलत आहे. दोन्ही रागाच्या च तऱ्हा. न बोलणें हें सुद्धां रागावण्याची च तऱ्हा. त्यानें हि कार्य होत असतें. बापानें किंवा आईनें मुलाशीं बोलणें च सोडलें तर त्याचा परिणाम केवढा प्रचंड होतो ! तें बोलण्याचें कर्म टाकणें, तें कर्म न करणें यामुळें च एवढें प्रचंड कर्म होतें कीं तेवढा परिणाम प्रत्यक्ष कर्म केलें असतें तर त्याचा हि होता ना. त्या अबोलण्याचा जो परिणाम झाला, तो बोलण्यानें होणें शक्य नाहीं. ज्ञानी पुरुषांचें असें च आहे. त्याचें अकर्म च, त्याचें स्वस्थ बसणें च प्रचंड कर्म करीत असतें. प्रचंड सामर्थ्य उत्पन्न करतें. अकर्मी राहून तो इतकें कर्म करितो कीं तें कर्मानें प्रकट च होणार नाहीं. अशा तऱ्हेची ही संन्यासाची तऱ्हा आहे. अशा संन्याशाचे सारे खटाटोप, सारे उद्योग एका आसनावर येऊन बसतात.

"उद्योगाची धांव बैसली आसनी
पडिले नारायणीं मोटलें हें।
सकळ निश्चिती झाली हा भरंवसा
नाहीं गर्भवासा येणें ऐसा ।
आपुलिया नांवें नाहीं आम्हां जिणें
अभिमान तेणें नेला देवें ।
तुका म्हणे चळे एकाचिये सत्ते
आपुले मी रितेपणें असें ॥"

तुकाराम म्हणतात, "मी आतां रिकामा आहें, पोतें होऊन पडलों आहें. सर्व उद्योग समाप्त झाले." तुकाराम रिते आहेत, परंतु त्या रित्या पोत्यांत प्रचंड प्रेरक शक्ति असते. सूर्य स्वतः कांहीं हांकारे करीत नाहीं. परंतु तो दिसतां च पांखरें उडूं लागतात, नाचूं लागतात; गाई रानांत चरावयास निघतात, व्यापारी दुकानें उघडतात, शेतकरी शेतांत जातात— जगांतील नाना व्यवहार सुरू होतात. सूर्य आहे मात्र तो असला म्हणजे पुरें. अनंत कर्में सुरू होतात. ह्या अकर्मावस्थेंत अनंत कर्मांची

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

प्रेरणा भरून राहिलेली असते. तींत कर्म खूप भरलेलें असतें, सामर्थ्य खचून भरलेलें असतें—इतकें कीं हें प्रत्यक्ष कर्मानें प्रकट केलें जाणार नाहीं. अशी हि संन्यासाची दुसरी तऱ्हा आहे. पांचव्या अध्यायांत संन्यासाच्या दोन तऱ्हांची तुलना केलेली आहे. एक चोवीस तास कर्म करून हि कांहीं च करीत नाहीं व दुसरा क्षणभर हि कर्म न करून सर्व करतो. एक बोलून न बोलण्याची तऱ्हा, तर दुसरी न बोलून बोलण्याची तऱ्हा. अशा या दोन प्रकारांची येथें आतां तुलना आहे. या ज्या दोन दिव्य तऱ्हा, त्यांचें अवलोकन करावें, त्यांचा विचार करावा, मनन करावें यांत अपूर्व आनंद आहे.

हा विषय च अपूर्व व उदात्त आहे. खरोखर च ही संन्यासाची कल्पना फार च पवित्र व भव्य आहे. ज्यानें हा विचार, ही कल्पना प्रथम शोधून काढली त्याला किती धन्यवाद द्यावेत ? ही आहे उज्ज्वल कल्पना. आजपर्यंत मानवी बुद्धीनें, मानवी विचारानें ज्या कांहीं उंच अशा उड्या मारल्या त्यांतील सर्वांत उंच उडी ती या संन्यासापर्यंत गेली. त्यापलीकडे अजून कोणीं उडी मारली नाहीं. उड्या मारणें चाललें च आहे. परंतु विचाराची व अनुभवाची इतकी उंच उडी कोणीं मारल्याचें मला माहीत नाहीं. या दोन तऱ्हांनी युक्त असलेल्या संन्यासाची नुसती कल्पना हि डोळ्यांसमोर आणण्यांत आनंद, अपूर्व आनंद आहे. भाषेच्या व व्यवहाराच्या जगांत आलें, म्हणजे तो आनंद कमी होतो. खालीं पडल्यासारखें वाटतें. मी माझ्या मित्रांजवळ यासंबंधीं नेहमीं बोलतों. आज १५।१६ वर्षें या दिव्य विचारांचें मी मनन करीत आहें. अपूर्व आनंद चाखीत आहें. येथें भाषा अपुरी पडते. शब्दांच्या कक्षेंत हें येत च नाहीं. न करून सारें केलें, व सारें करून लेशमात्र हि नाहीं—केवढीं उदात्त, रसमय व काव्यमय कल्पना हीं ! आणखी काव्य तें काय राहिलें ? काव्य काव्य तें सारें या काव्यासमोर फिकें आहे. या कल्पनेंत जो आनंद, जो उत्साह, जी स्फूर्ति व जी दिव्यता आहे ती कोठल्या हि काव्यांत नाहीं. असा हा पांचवा अध्याय खूप उंच च उंच अशा भूमिकेवर बसविला आहे. चौथ्या अध्यायापर्यंत कर्म, विकर्म सांगून येथें खूप उंच भरारी मारली. येथें अकर्मी दशेची व कर्मी दशेची प्रत्यक्ष तुलना च केली. येथे भाषा लटपटते.

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

कर्मयोगी श्रेष्ठ का कर्मसंन्यासी श्रेष्ठ—कर्म जास्त कोण करतो हें सांगणें शक्य च नाहीं. ही जी संन्यासाची दुहेरी कल्पना ती फार भव्य आहे. सर्व करून कांहीं न करणें व कांहीं न करतां सर्व करणें. दोन्ही संन्यास च. दोन्ही योग च. परंतु तुलनेसाठीं एकाला संन्यास म्हटलें व दुसऱ्याला योग म्हटलें.

मला उदाहरण देऊन सांगतांना खालीं पडल्यासारखें वाटतें. परंतु खालीं आलें पाहिजे. संन्यासाचें उदाहरण द्यावयाचें झालें तर शुकाचार्य यांचें देतात. शुकाचार्य हे संन्यासी होते. जनक, श्रीकृष्ण हे कर्मयोगी होते. भगवद्गीतेंत च जनक हे कर्मयोगी होते म्हणून निश्चित म्हटलें आहे. खरोखर शुकाचार्य हे प्रत्यक्ष परमज्ञानी होते कीं नाहीं हें माहीत नाहीं. परंतु आपण समजूं या कीं हे दोघे त्या त्या तत्त्वांच्या जवळ जवळ जास्तींत जास्त गेले होते. एकाच्या जीवनांत अकर्माची एक भूमिका प्रकट झाली. दुसऱ्याच्या जीवनांत दुसरी एक तऱ्हा प्रकट झाली. खरोखर पाहिले तर पूर्ण कर्मसंन्यास किंवा संपूर्ण कर्मयोग या कल्पना अशा आहेत कीं त्या या देहांत मावणार नाहींत. त्या कल्पना हा देह फोडून टाकतील; देह फोडल्याशिवाय राहणार नाहींत. परंतु या कल्पनांच्या जवळ जवळ गेलेले म्हणून आपण हीं शुकजनकांचीं उदाहरणें घेऊं. हीं पूर्णांचीं उदाहरणें आहेत, असें घटकाभर समजूं. जसें भूमितीमध्यें म्हणतात ना, कीं हा त्रिकोण आहे असें समजा; Let A. B. C. be a trangle. हें "लेट" काय आहे ? समजा कां ? कारण या त्रिकोणांतील रेखा पुरेशा होत नाहींत म्हणून. रेखेची मुळीं व्याख्या च अशी आहे कीं तिला लांबी आहे, पण रुंदी नाहीं. ही रुंदीशिवाय लांबी फळ्यावर काढावयाची कशी ? लांबी आली कीं रुंदी आली च. बर्फीचा तुकडा दिला व म्हटलें कीं या बर्फीची लांबी खा, पण रुंदी नका खाऊं, तर ती बर्फी खावयाची कशी ? खाऊं च नको असें सांगा. बर्फीला स्पर्श करावयाचा नाहीं तर तिच्या लांबीला हि स्पर्श करतां येणार नाहीं. जी रेषा काढाल तिला थोडीतरी रुंदी राहणार च. म्हणून भूमिति-शास्त्रांत 'सुरेखा' मानल्याशिवाय चालत च नाहीं. भक्ति-शास्त्रांत असें च नाहीं का ? तेथें हि या लहानशा शालिग्रामाच्या पिंडींत सर्व ब्रह्मांडाचा धनी आहे असें माना, असें भक्त म्हणतो. कोणी जर म्हणेल

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

हें काय खूळ ? तर त्याला सांगा "तुझें हें भूमितीचें काय खूळ आहे ? चांगली ढळढळीत ठसठशीत जाड रेघ दिसत आहे व म्हणे "ही रुंदी शिवाय माना" हें काय खूळ आहे ? खुर्द्बिणींतून पाहिलें तर अर्धा इंच रुंद दिसेल. जसे तुम्ही तुमच्या भूमितींत मानतां तसें च भक्तिशास्त्र म्हणतें कीं माना, या शालिग्रामांत परमेश्वर माना. "परमेश्वर तर तुटत नाहीं, फुटत नाहीं. तुमचा शालिग्राम तर फुटेल, घाव घालूं ?" असें जर कोणी म्हणेल तर तें विचाराचें ठरणार नाहीं. भूमितींत मात्र "माना" चालतें; मग भक्तिशास्त्रांत कां चालूं नये ? बिंदु म्हणे माना. आणि फळ्यावर बिंदु काढतात ! बिंदु कसचा, तें एक चांगलें वर्तुळ च असतें. बिंदूची व्याख्या म्हणजे ती ब्रह्माची व्याख्या. बिंदूला लांबी, रुंदी, जाडी कांहीं च नाहीं. परंतु अशी त्याची व्याख्या करून फळ्यावर मात्र तो काढतात. बिंदु तर केवळ अस्तित्वमात्र आहे. त्रिपरिणाम-रहित आहे. सारांश खरा त्रिकोण, खरा बिंदु हें व्याख्येंत च आहेत. परंतु आपणांस गृहीत धरावे लागतात. भक्तिशास्त्रांत हि शालिग्रामांत न फुटणारा सर्वव्यापी देव मानावा लागतो. या च दृष्टीनें जनक व शुक हे अनुक्रमें कर्मयोगी व कर्म संन्यासी मानावयाचे. कदाचित् ते हि थोडे अपूर्ण असतील. कारण खरा कर्मयोगी व खरा संन्यासी हे व्याख्येंत च आहेत. मीमांसकांनीं मोठी मौज केली आहे. देव कोठें आहे याची मीमांसा करतांना आचार्य जैमिनींनीं मोठें सुंदर विवरण केलें आहे. वेदांमध्यें इंद्र, अग्नि, वरुण वगैरे देवता आहेत. या देवतांचा मीमांसेंत विचार चालला असतां एक प्रश्न असा विचारण्यांत येतो, "हा इंद्र कसा आहे, त्याचें रूप काय, तो कुठें राहतो ?" जैमिनि उत्तर देतात, "इंद्र" हा शब्द हें च इंद्राचें रूप. 'इंद्र' या शब्दांत च तो राहतो. 'इ' व तिच्यावर अनुस्वार आणि पुढें 'द्र' हें इंद्राचें स्वरूप. त्याची ती च मूर्ति. तें च प्रमाण. वरुण देवता कशी ? तशी च. प्रथम 'व' मग 'रु' मग 'ण'. व रु ण हें वरुणाचें रूप. या प्रमाणें च अग्नि वगैरे देवता. या सर्व देवता अक्षररूपधारी आहेत. देव हे सारे अक्षरमूर्ति आहेत या कल्पनेंत, या विचारांत फार गोडी आहे. देव ही कल्पना, ही वस्तु आकारांत न मानणारी आहे. ती कल्पना दाखविण्यासाठीं अक्षर एवढी च खूण पुरे. ईश्वर कसा आहे, तर आधीं

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

ई मग श्व मग र. शेंवटीं ॐ नें तर कमाल च केली. ॐ हें एक अक्षर म्हणजे च ईश्वर. ईश्वराला एक संज्ञा च करून दिली. अशा संज्ञा निर्माण कराव्या लागतात. मूर्तीमध्यें, आकारामध्यें या विशाल कल्पना मावूं च शकत नाहींत. परंतु मनुष्याची इच्छा मोठी दांडगी. तो या कल्पना मूर्तींत वसविण्याचा प्रयत्न करतो च. संन्यास व योग या अत्युच्च भराऱ्या आहेत. पूर्ण संन्यास व पूर्ण योग या कल्पना या देहांत मावणार नाहींत. देहांत हीं ध्येयें मावलीं नाहींत तरी विचारांत तीं मावतात. पूर्ण योगी व पूर्ण संन्यासी कल्पनेंत च राहणार. ध्येयभूत व अप्राप्य च राहणार. परंतु उदाहरण म्हणून त्या कल्पनांच्या जास्तींत जास्त जवळ गेलेल्या व्यक्ति घ्यावयाच्या. आणि भूमितीप्रमाणें म्हणावयाचें कीं जनक हा पूर्ण योगी व शुक हा पूर्ण संन्यासी समजा. लोकमान्यांनीं गीतारहस्यांत एक यादी च दिली आहे. जनक, श्रीकृष्ण हे या मार्गानें गेले. शुक याज्ञवल्क्य वगैरे या मार्गानें गेले. परंतु थोडा विचार केला तर ही यादी ओल्या हातानें लिहिलेलें पुसावें, तशी पुसून टाकतां येईल. याज्ञवल्क्य हा संन्यासी होता, जनक हा कर्मयोगी होता. परंतु संन्यासी याज्ञवल्क्याचा कर्मयोगी जनक हा शिष्य होता. परंतु शुक हा जनकाचा शिष्य. गुरु जनक हा कर्मयोगी तर शिष्य शुक हा संन्यासी. याज्ञवल्क्याचा जनक हा शिष्य, व जनकाचा शुक हा शिष्य. संन्यासी, कर्मयोगी, संन्यासी अशी ही मालिका आहे. म्हणजे योग व संन्यास एका च वस्तूचीं दोन रूपें आहेत. शुकाचार्यांना व्यास म्हणाले, "शुका, तूं ज्ञानी आहेस. परंतु गुरूचा शिक्का तुझ्यावर बसला नाहीं. तूं जनकाकडे जा." शुकाचार्य निघाले. जनक तिसऱ्या मजल्यावर दिवाणखाण्यांत होते. शुक हा वनांत राहणारा. तो नगर पहात पहात चालला. जनकानें शुकाचार्यांस विचारलें, कां आलां? शुक म्हणाला, ज्ञानासाठीं. कोणीं पाठवलें—व्यासांनीं. कोठून आलेत? आश्रमांतून. आश्रमांतून येतांना येथें बाजारांत काय पाहिलें? जिकडे तिकडे एक च साखरेची मिठाई मांडून ठेवलेली दिसली. आणखी काय? चालते बोलते साखरेचे पुतळे पाहिले. पुढें काय पाहिले? येथें येतांना साखरेच्या टणक पायऱ्या लागल्या. पुढें काय? साखरेचीं चित्रें येथें हि सर्वत्र पाहिलीं. आतां काय पाहतोस? एक साखरेचा पुतळा दुसऱ्या साखरेच्या

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

पुतळ्याशीं बोलत आहे. जनक म्हणाले, "जा, तुला सर्व ज्ञान मिळालें आहे." जनकाच्या सहीचें प्रशंसापत्र पाहिजे होतें तें मिळालें. मुद्दा असा कीं कर्मयोगी जनकांनीं संन्यासी शुकाचार्यांना शिष्य म्हणून पास केलें. शुक हे संन्यासी पण प्रसंगाची मौज पहा. परीक्षिताला शाप मिळाला 'तूं सात दिवसांनीं मरशील.' परीक्षिताला मरावयाची तयारी करावयाची होती. कसें मरावें हें शिकविणारा गुरु त्याला पाहिजे होता. त्यानें शुकाचार्यांची मागणी केली. शुकाचार्य येऊन बसले व सारखे २४×७=१६८ तास मांडी घालून भागवत सांगत बसले. त्यांनीं आपली मांडी मोडली नाहीं. सारखे सांगत होते. यांत विशेष काय आहे? विशेष हा कीं सात दिवस त्यांना राबवून घेण्यांत आलें तरी त्यांना त्याचें कांहीं च वाटलें नाहीं. सतत कर्म करीत राहून हि तें कर्म जणूं करीत च नव्हते. श्रम ही भावना च तेथें नव्हती. म्हणून संन्यास व कर्मयोग भिन्न नाहींत च मुळीं. म्हणून भगवान् सांगतात, "एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति" सांख्य व योग—संन्यास व योग यांच्या ठिकाणीं जो एकरूपता पाहील, तो च खरें रहस्य समजला. एक न करून करतो व एक करून करीत नाहीं जो खरा थोर संन्यासी आहे, ज्याची सदैव समाधि लागून राहिली आहे, जो केवळ निर्विकार आहे असा संन्यासी पुरुष दहा दिवस तुमच्यांत येऊन राहूं द्या; केवढा प्रकाश देणारा, स्फूर्ति देणारा तो होईल! अनेक वर्षें कामाचे ढीग पाडून जें होणार नाहीं, तें त्याच्या केवळ दर्शनानें, अस्तित्वानें होतें. फोटो पाहून जर मनांत पावनता उत्पन्न होते, मेलेल्या लोकांच्या चित्रांनीं जर भक्ति, प्रेम, पवित्रता हृदयांत उत्पन्न होतात, तर जिवंत संन्यासी पाहिल्यावर केवढी अनंत प्रेरणा प्राप्त होईल? संन्यासी व योगी दोघे हि लोकसंग्रह करतात. एके ठिकाणीं कर्मत्याग बाहेरून दिसला, तरी त्या त्यागांत कर्म अत्यंत खच्चून भरलेलें आहे. त्यांत अनंत स्फूर्ति भरली आहे. ज्ञानी संन्यासी व ज्ञानी कर्मयोगी हे दोघे एका च सिंहासनावर बसणारे आहेत. संज्ञा निरनिराळ्या असल्या तरी अर्थ एक च. एका च तत्त्वाच्या या दोन तऱ्हा आहेत. यंत्र जेव्हां वेगानें फिरत असतें तेव्हां तें स्थिर आहे, फिरत नाहीं असें दिसतें. संन्यासी जो असतो त्याचें असें च असतें. त्याच्या शांतींतून, स्थिरतेंतून अनंत शक्ति, अपार प्रेरणा बाहेर पडत असते.

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

महावीर, भगवान् बुद्ध या अशा च विभूति होत. संन्याशाच्या सर्व उद्योगाची धांव जरी एका आसनावर स्थिर झाली असली, तरी तो प्रचंड कर्म करतो. सारांश योगी म्हणजे संन्यासी च व संन्यासी म्हणजे योगी च. दोहोंत मुळीं च फरक नाहीं. शब्द निराळे परंतु अर्थ एक च. दगड म्हणजे धोंडा व धोंडा म्हणजे दगड हें जसें खरें, तितकें च कर्मयोगी म्हणजे संन्यासी व संन्यासी म्हणजे कर्मयोगी हें खरें.

इतकें जरी आहे तरी भगवंतांनीं एक टिंब वर देऊन ठेवलें च आहे. संन्यासापेक्षां कर्मयोग श्रेष्ठ असें भगवान् म्हणतात. दोन्ही योग सारखे च, मग भगवान् असें कां म्हणतात? ही काय गंमत आहे पुन्हां? कर्मयोग श्रेष्ठ आहे असें जेव्हां भगवान् म्हणतात, तेव्हां तें साधकाच्या दृष्टीनें म्हणतात. मुळीं च कर्म न करतां सर्व कर्म करण्याची ही तऱ्हा सिद्धाला च शक्य आहे; साधकाला नाहीं. परंतु सर्व कर्में करून कांहीं न करणें, तिचें थोडेंतरी अनुकरण करतां येण्यासारखें आहे. एक तऱ्हा साधकाला शक्य नाहीं, फक्त सिद्धाला च शक्य आहे. दुसरी साधकास शक्य आहे. मुळीं च कर्म न करतां कसें करावयाचें हें साधकाला गूढ च वाटेल, त्याला तें समजणार नाहीं. साधकाला कर्मयोग मार्ग हि आहे, मुक्काम हि आहे. परंतु संन्यास हा मुक्कामावर च आहे; मार्गांत नाहीं. कर्मयोगांत मार्ग आहे व मुक्काम आहे हें विशेष आहे. म्हणून संन्यासापेक्षां कर्मयोग साधकाच्या दृष्टीनें श्रेष्ठ आहे. म्हणून भगवंतांनीं पुढें बाराव्या अध्यायांत निर्गुणापेक्षां सगुण विशेष मानलें आहे. सगुणांत सर्व इंद्रियांना काम आहे; निर्गुणांत तसें नाहीं. निर्गुणांत हात रद्दी, पाय रद्दी, डोळे व्यर्थ—सर्व इंद्रियें कर्मशून्य च असतात. साधकाला ते साधत नाहीं. परंतु सगुणांत तसें नाहीं. डोळ्यांनीं रूप पाहतां येतें, कानांनीं कीर्तन ऐकतां येतें, हातांनीं पूजा करतां येते, लोकांची सेवा करतां येते, पायांनीं तीर्थयात्रा होते, अशा रीतीनें सर्व इंद्रियांना कामें देऊन तीं तीं त्यांच्याकडून करवीत, हळूंहळू त्यांना हरिमय करावयाचें हें सगुणांत शक्य असतें. परंतु निर्गुणांत सारें बंद. जीभ बंद, कान बंद, हातपाय बंद. हा सर्व बंदीचा प्रकार पाहून साधक घाबरावयाचा! त्याच्या चित्तांत निर्गुण ठसणार कसें! तो स्वतः बसेल तर त्याच्या चित्तांत भलतेसलते विचार खेळूं लागतील. इंद्रियांचा असा स्वभाव च आहे कीं त्यांना करूं नका असें सांगा

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

म्हणजे तीं हटकून करतील. जाहिरातींचें असें च नसतें का? वरती लिहितात 'वाचूं नका'—म्हणजे वाचक हटकून मनांत म्हणतो, 'हें काय वाचावयाचें नाहीं—तें वाचू दे आधीं.' तें 'वाचूं नका' सांगणें, वाचावें या उद्देशानें च असतें. मनुष्य नेमकें तें काळजीपूर्वक वाचतो. निर्गुणांत मन भटकत राहील. सगुणभक्तींत तसें नाहीं; तेथें आरती आहे, पूजा आहे, सेवा आहे, भूतदया आहे, इंद्रियांना तेथें काम आहे. या सर्व इंद्रियांना नीट काम लावून द्या व मनास सांगा, 'जा वाटेल तेथें.' परंतु मग मन जाणार नाहीं. तेथें च रमेल, न कळत एकाग्र होईल. परंतु तें मुद्दाम एके ठिकाणीं बसवून ठेवूं म्हणाल तर तें पळालें च. निरनिराळ्या इंद्रियांना उत्तम, सुंदर व्यवसाय लावून द्या व मग मनास खुशाल भटकावयास जा असें सांगा. तें जाणार नाहीं. त्याला जाण्याची सदर परवानगी दिलीत तर तें म्हणेल, "हें मी बसलों." 'गप्प बस' असा हुकूम त्याला सोडा कीं तें म्हणेल " मी उठून जाणार."

देहधारी मनुष्याला सुलभतेच्या दृष्टीनें निर्गुणापेक्षां सगुण श्रेष्ठ. कर्म करीत राहून तें उडवावयाचें हा मार्ग कर्म न करतां कर्म करावयाचें यापेक्षां श्रेष्ठ आहे. कारण त्यांत सुलभता आहे. कर्मयोगांत प्रयत्न, अभ्यास यांना जागा आहे. सर्व इंद्रियांना वश करून घेऊन हळूंहळूं सर्व उद्योगांतून मन काढून घ्यावयाचें याचा अभ्यास कर्मयोगांत करतां येईल. ही युक्ति आज न साधली तरी साधण्यासारखी आहे. न बोलतां बोलावयाचें ही गोष्ट कठिण आहे. कर्मयोग हा अनुकरणसुलभ आहे, हा संन्यासापेक्षां त्याचा विशेष होय. परंतु पूर्णावस्थेंत कर्मयोग व संन्यास दोन्ही सारखे च. पूर्ण संन्यास व पूर्ण कर्मयोग दोन्ही एक च वस्तु आहेत. नांवें दोन, दिसावयास भिन्न—परंतु दोन्ही एक च आहेत. एकीकडे एका प्रकारांत कर्माचें भूत बाहेर नाचतांना दिसतें, परंतु आंत शांति आहे. दुसऱ्या प्रकारांत कांहीं न करतां त्रिभुवन हालवलें जाण्याची शक्ति आहे. जसें दिसावयाचें तसें नसावयाचें हें दोघांचें स्वरूप आहे. पूर्ण कर्मयोग हा संन्यास, तर पूर्ण संन्यास हा कर्मयोग आहे. कांहीं भेद नाहीं. परंतु साधकाच्या दृष्टीनें कर्मयोग सुलभ. पूर्णावस्थेंत दोन्ही एक च. ज्ञानदेवाकडे चांगदेवानें एक पत्र पाठविलें. कोऱ्या कागदाचें च तें पत्र होतें. चांगदेवापेक्षां ज्ञानदेव

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

वयानें लहान होते. "चिरंजीव" असें लिहावें तर ज्ञानदेव ज्ञानानें श्रेष्ठ होते; "तीर्थस्वरूप" लिहावें तर वयानें लहान होते. म्हणून काय लिहावयाचा हें ठरेना, म्हणून चांगदेवांनीं कोरा च कागद पाठविला. तो कागद निवृत्तिनाथांच्या हातांत प्रथम पडला. त्यांनीं तो कोरा कागद वाचला व ज्ञानेश्वरांचे हातीं दिला. ज्ञानदेवांनीं वाचला व मुक्ताबाईस दिला. मुक्ताबाईनें वाचला व म्हणाली, "चांग्या, एवढा मोठा झालास तरी अजून कोरा च!" निवृत्तिनाथांनीं निराळा च अर्थ वाचला होता. ते म्हणाले— "चांगदेव कोरा आहे, शुद्ध आहे, निर्मळ आहे, उपदेश देण्यास योग्य आहे." असें म्हणून ज्ञानेश्वरास उत्तर देण्यास सांगितलें. ज्ञानेश्वरांनीं ६५ ओव्यांचे पत्र पाठविलें. याला चांगदेव-पासष्टी म्हणतात. अशी ह्या पत्राची मौजेची हकीगत आहे. लिहिलेलें वाचणें सोपें आहे, परंतु न लिहिलेलें वाचणें कठिण आहे. त्यांतील वाचणें संपत च नाहीं. त्याप्रमाणें संन्यासी रिकामा, कोरा दिसला तरी अपरंपार कर्म त्याच्यांत भरलेलें आहे. संन्यास व कर्मयोग— पूर्ण रूपांत दोहोंची किंमत सारखी च; परंतु कर्मयोगाला शिवाय वरती व्यावहारिक किंमत आहे. नोट असते, तिची पांच रुपये किंमत असते. पांच रुपयाचें सोन्याचें नाणें हि असतें. जोंपर्यंत सरकार स्थिर आहे, तोंपर्यंत दोहोंची किंमत सारखी च; परंतु सरकार जर बदललें तर त्या नोटीला व्यवहारांत पै ची किंमत नाहीं. सोन्याच्या नाण्याची किंमत अर्थात च येईल; कारण तें सोनें आहे. पूर्णावस्थेंत कर्मत्याग व कर्मयोग अगदीं सारख्या किंमतीचे, कारण ज्ञान दोहों बाजूंस आहे. ज्ञानाची किंमत आहे. अनंततेंत कांहीं मिळवा, त्याची किंमत अनंत च राहते. गणित-शास्त्रांतील हा सिद्धान्त आहे. कर्मत्याग व कर्मयोग, परिपूर्ण ज्ञानांत मिळविल्यावर दोहोंची किंमत सारखी च होते. जेथें अनंततेशीं गांठ पडते तेथें दोहोंची किंमत सारखी च. परंतु ज्ञान जर दोहोंकडचे काढून घेतलें, तर मात्र मग कर्मत्यागापेक्षां कर्मयोग हा साधकाच्या दृष्टीनें श्रेष्ठ ठरेल. भरीव, सोलीव ज्ञान दोहों बाजूंस घातलें तर किंमत एक च. मुक्कामावर ज्ञान+कर्म=ज्ञान+कर्माभाव. परंतु ज्ञान दोहोंकडून वजा करा, मग कर्माच्या अभावापेक्षां कर्म हें साधकाच्या दृष्टीनें श्रेष्ठ ठरेल. साधकाला न करून करणें हें समजत च नाहीं. करून

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

न करणें हें त्याला समजेल. कर्मयोग हा मार्गावर हि आहे आणि मुक्कामावर हि आहे. परंतु संन्यास फक्त मुक्कामावर च आहे, मार्गांत नाहीं. अंतिम अवस्थेंत दोन्ही सारखे च. शास्त्राच्या भाषेंत हें च मांडावयाचें झालें तर कर्मयोग साधन हि आहे व निष्ठा हि आहे. परंतु संन्यास निष्ठा च आहे. निष्ठा म्हणजे अंतिम अवस्था.

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

अध्याय सहावा

रविवार, ता. २७-३-'३२

पांचव्या अध्यायांत मनुष्याची उंचांत उंच उडी कोठपर्यंत जाऊं शकते हें कल्पनेनें व विचारानें आपण पाहूं शकलों. कर्म विकर्म अकर्म मिळून सर्व साधना पूर्ण होते. कर्म ही स्थूल वस्तु आहे. जें स्वधर्मकर्म आपण करूं त्यामध्यें आपल्या मनाचा सहकार असावा. जें मानसिक शिक्षणाचें कर्म करावयाचें तें विकर्म, विशेष कर्म किंवा सूक्ष्म कर्म होय. कर्म व विकर्म दोन्ही पाहिजेत. या दोहींचा विचार करतां करतां अकर्माची भूमिका तयार होते. या भूमिकेचें कर्म व संन्यास हीं वस्तुतः एकरूप च होत हें मागच्या अध्यायांत आपण पाहिलें. आतां सहाव्या अध्यायाच्या आरंभीं पुन्हां सांगितलें आहे कीं कर्मयोगाची भूमिका ही संन्यासाच्या भूमिकेपेक्षां अलग दिसली तरी अक्षरशः एकरूप आहे. फक्त दृष्टींत फरक आहे. पांचव्या अध्यायांत वर्णन केलेल्या अवस्थेचीं साधनें पहावयाचीं, हा सहाव्या अध्यायाचा मुख्य विषय.

परमार्थ, गीता वगैरे ग्रंथ साधूंसाठीं च आहेत अशी एक भ्रामक कल्पना कित्येक लोकांची झालेली आहे. एक गृहस्थ म्हणाला, 'मी साधु नाहीं.' याचा अर्थ असा कीं साधु नांवाचे कांहीं प्राणी आहेत, त्यांच्यापैकीं तो गृहस्थ नव्हता. जसे घोडे, सिंह, अस्वल, गाय वगैरे प्राणी आहेत, तसे साधु नांवाचे हि प्राणी आहेत. परमार्थ ही कल्पना त्यांच्यासाठीं फक्त आहे. बाकीचे व्यवहारांत वागणारे ते जणू कांहीं निराळे, त्यांचे विचार निराळे, आचार निराळे! ह्या कल्पनेमुळें साधुसंत व व्यावहारिक लोक वेगवेगळे केले गेले आहेत. गीता-रहस्यांत टिळकांनीं एका गोष्टीकडे लक्ष वेधून घेतलें आहे. गीता हा ग्रंथ सर्वसाधारण व्यावहारिक लोकांसाठीं आहे. टिळकांची ही भूमिका मी अक्षरशः खरी मानतों. भगवत्गीता ही तमाम दुनियेसाठीं आहे.

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

परमार्थांतील प्रत्येक साधन हें प्रत्येक व्यावहारिक माणसासाठीं आहे. आपला व्यवहार शुद्ध व निर्मळ होऊन मनाचें समाधान व शांति कशी लाभावी हें शिकविणारा परमार्थ आहे. व्यवहार शुद्ध कसा करावा हें शिकविण्यासाठीं गीता आहे. जेथें तुम्ही व्यवहार करीत आहांत तेथें गीता येते. परंतु तेथें ती तुम्हांला ठेवूं मात्र इच्छीत नाहीं. माझा हात धरून मला शेंवटच्या मुक्कामावर ती घेऊन जाईल. कुराणांत म्हटलें आहे ना कीं 'पर्वत जर महंमदाकडे येत नसेल तर महंमद पर्वताकडे जाईल.' आपला संदेश जड पर्वतास हि मिळावा अशी चिंता महंमदास आहे. पर्वत जड आहे म्हणून तो येण्याची वाट पहात महंमद बसणार नाहीं. ही च गोष्ट गीता ग्रंथाची. गरीब, दुबळा अडाण्यांतला हि अडाणी असो, त्या ठिकाणीं गीता येईल. परंतु तेथें च त्याला कायम करावा म्हणून नव्हे, तर त्याचा हात धरून पुढें नेण्यासाठीं, उंच नेण्यासाठीं. मनुष्यानें आपला व्यवहार शुद्ध करावा त्यानें परमोच्च स्थिति गांठावी ही च गीतेची इच्छा आहे. एवढ्यासाठीं च गीता आहे.

तेव्हां मी जड आहें, व्यावहारिक आहें, सांसारिक जीव आहें असें म्हणून स्वतःभोंवतीं कुंपण घालूं नका. माझ्याहातून काय होणार, या साडेतीन हात देहांत च माझें सारसर्वस्व आहे, असें म्हणूं नका. ह्या बंधनाच्या भिंती अथवा तुरुंग आपल्या भोंवतीं उभारून पशु वागतो त्याप्रमाणें वागूं नका. पुढें जाण्याची, उंच चढण्याची हिंमत बाळगा. "उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत्' मी स्वतःला अवश्य वर घेऊन जाईन अशी हिंमत बाळगा. क्षुद्र सांसारिक जीव आहें असें म्हणून मनाची शक्ति मारूं नका. कल्पनेचे पंख तोडूं नका. कल्पना विशाल करा. चंडोलाचें असें च नसते का? प्रातःकाळीं सूर्य पाहून तो म्हणतो कीं मी उड्डाण करून सूर्याला गांठीन. तसें आपलें असावें. चंडोल आपल्या दुबळ्या पंखांनीं किती हि जरी उंच गेला तरी सूर्याला कसा गांठणार? परंतु कल्पना शक्तीनें सूर्यास तो अवश्य गांठूं शकतो. आपण याच्या उलट वागत असतों. आपण जितके वर जाऊं शकलों असतों तितके हि न जातां कल्पनेला, भावनेला बांध घातल्यामुळें आपण स्वतः आपणांस खालीं पाडून घेतों. असलेली शक्ति हीन भावनेमुळें मारून टाकतों. कल्पनेचे च पाय मोडले तर खालीं पडण्याशिवाय दुसरें

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

काय होणार ? कल्पनेचा झोक नेहमीं वर असावा. कल्पनेच्या साह्यानें मनुष्य फार पुढें जातो. म्हणून कल्पना आकुंचित करून घेऊं नका. "धोपट मार्गा सोडूं नको, संसारामधि ऐसा आपुला उगा च भटकत फिरूं नको" हें रडगाणें गात बसूं नका. आत्म्याचा अपमान करून घेऊं नका. साधकांत जर विशाल कल्पना असेल, आत्मविश्वास असेल, तर च साधकांची किंमत आहे. अशानें च उद्धार होईल. परंतु धर्म हा संतासाठीं च आहे. संतांकडे जावयाचें तें सुद्धां 'तुमच्या भूमिकेला तुम्हीं जसें वागतां तें च योग्य आहे' असें त्यांच्याकडून प्रशस्तिपत्र घेण्यासाठीं अशा कल्पना सोडून द्या. अशा भेदात्मक कल्पना करून स्वतःला बंधन घालूं नका. उच्च आकांक्षा बाळगली नाहीं, तर पुढें पाऊल कधीं हि जावयाचें नाहीं. ही दृष्टि, ही आकांक्षा, ही महान् भावना जर असेल तर मग इतर साधनांची उठाठेव अवश्य ठरेल, नाहीं तर सारा च ग्रंथ आटोपला. बाहेरच्या कर्माच्या जोडीला मानसिक साधन विकर्म हें सांगितलें. कर्माच्या मदतीला विकर्म सतत पाहिजे. ह्या दोहोंच्या साहाय्यानें जी अकर्माची दिव्य स्थिति प्राप्त होते ती व तिचे प्रकार पांचव्या अध्यायांत पाहिलेत. या सहाव्या अध्यायांत विकर्माचे प्रकार सांगितले आहेत. मानसिक साधना सांगितली आहे. ही मानसिक साधना समजून सांगण्याच्या अगोदर "बा, जीवा तूं देव होऊं शकशील. तूं ही दिव्य आकांक्षा जवळ बाळग. मन मोकळें राखून पंख खंबीर ठेव असें गीता सांगत आहे." साधनेचे निरनिराळे प्रकार आहेत. भक्तियोग, ध्यान, ज्ञानविज्ञान, गुणविकास, आत्मानात्मविवेक वगैरे नाना प्रकार आहेत. सहाव्या अध्यायांत ध्यानयोग हा साधनेचा प्रकार सांगितला आहे.

ध्यानयोगांत तीन प्रमुख गोष्टी आहेत: (१) चित्ताची एकाग्रता (२) चित्ताच्या एकाग्रतेस उपयुक्त अशी जीवनाची परिमितता आणि (३) साम्यदशा किंवा समदृष्टि. या तीन वस्तु असल्याशिवाय खरी साधना होणार नाहीं. चित्ताची एकाग्रता, जीवनाची परिमितता म्हणजे मोजकेपणा व समदृष्टि म्हणजे विश्वाकडे पाहण्याची उदार दृष्टि या तीन गोष्टींनीं ध्यानयोग बनतो. ह्या तीन साधनांना हि साधनें आहेत. तीं म्हणजे अभ्यास आणि वैराग्य. या पांच हि गोष्टींचा थोडा ऊहापोह करूं.

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

प्रथम चित्ताची एकाग्रता. कोणत्या हि कामांत चित्ताची एकाग्रता अवश्य लागते. व्यावहारिक गोष्टींत सुद्धां एकाग्रता लागते. व्यवहारांतले गुण निराळे व परमार्थांतले गुण निराळे असें कांहीं नाहीं. व्यवहार शुद्ध करणें म्हणजे च परमार्थ. कोठला हि व्यवहार असो तेथील यशापयश तुमच्या एकाग्रतेवर अवलंबून आहे. व्यापार, व्यवहार, शास्त्रशोधन, राजकारण, मुत्सद्दंगिरी कांहीं हि घ्या प्रत्येक ठिकाणीं जें यश मिळेल तें त्या त्या पुरुषाच्या चित्ताच्या एकाग्रतेवर आहे. नेपोलियनची अशी गोष्ट सांगतात की युद्धाची व्यवस्था एकदां नीट लावून दिली म्हणजे तो समरभूमीवर गणिताचे सिद्धान्त सोडवीत बसे. तंबूवर गोळे पडत, माणसें मरत पण नेपोलियनचें चित्त गणितांत च मग्न. नेपोलियनची एकाग्रता फार मोठी होती असें मी म्हणत नाहीं. त्याहून उच्च एकाग्रतेच्या गोष्टी सांगतां येतील. परंतु ती त्याच्याजवळ किती होती तें पहा. व्यवहारासाठीं सुद्धां एकाग्रता आवश्यक होती. महंमदानंतर मुसलमानाचा जो पहिला खलिफा झाला त्याची अशी च गोष्ट सांगतात. लढाई चालू असतांना जर प्रार्थनेची वेळ झाली (प्रार्थनेच्या पांच वेळा मुसलमानी धर्मांत असतात.) तर लगेंच चित्त एकाग्र करून गुडघे टेकून भर रणांगणांत तो प्रार्थना करूं लागे व प्रार्थनेंत त्याचें चित्त इतकें निमग्न व्हावें कीं कोणाचीं माणसें कापली जात आहेत ह्याची जाणीव त्याला नसे. मुसलमानांच्या या परमेश्वरनिष्ठेमुळें, या एकाग्रतेमुळें च इस्लामी धर्माचा प्रसार झाला. प्रसार तरवारीनें नाहीं झाला.

परवां मी एक गोष्ट ऐकिली. एक मुसलमान साधु होता. त्याच्या अंगांत बाण रुतला. त्या बाणामुळें फार वेदना होत होत्या. बाण काढावयास जावें तर हात लावतां च जास्त वेदना होत. अशा रीतीनें तो बाण काढतां सुद्धां येईना. हल्लींसारखें क्लोरोफॉर्म हें गुंगीचे औषध त्यावेळीं नव्हतें. मोठा प्रश्न पडला. त्या साधूची ज्या कांहीं माणसांना माहिती होती, त्यांपैकीं कांहीं पुढें येऊन म्हणाले, "बाण काढणें तूर्त राहूं द्या. हा साधु प्रार्थनेस बसला, म्हणजे मग तो बाण काढूं " सायंकाळीं प्रार्थनेची वेळ झाली. साधु प्रार्थनेस बसला. एका क्षणांत त्याच्या चित्ताची एवढी एकाग्रता झाली कीं तो बाण त्याच्या शरीरांतून काढला तरी त्याला त्याचें भान हि

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

नव्हतें. केवढी ही एकाग्रता ? ह्या गोष्टी काल्पनिक कादंबरींतील अथवा अरेबियन नाइटस् मधील नाहींत. ह्या खरोखर घडलेल्या गोष्टी आहेत.

सारांश व्यवहार असो वा परमार्थ असो त्यांत चित्ताची एकाग्रता असल्याशिवाय यश मिळविणें कठिण आहे. चित्त जर एकाग्र होईल तर मात्र सिद्धसामर्थ्य कधीं हि कमी होणार नाही. तुम्ही साठ वर्षांचे झालेले असलां तरी हि एखाद्या तरुणाप्रमाणें तुमचा उत्साह व सामर्थ्य दिसूं लागेल. मनुष्य जसजसा वृद्ध होत जातो तसतसें मन टणक होत गेलें पाहिजे. फळाचें पहा ना! तें हिरवें असतें, पिकतें, सडतें, कुजतें, नाहींसें होतें परंतु तें आंतलें बीं टणक टणक होत जातें. बाहेरचें शरीर सडेल, झडेल पण बाहेरचें शरीर म्हणजे फळाचें सारसर्वस्व नव्हे. बीं म्हणजे फळाचा आत्मा आहे. शरीराचें असें च आहे. शरीर जरी वृद्ध झालें, तरी स्मरणशक्ति वाढत च गेली पाहिजे. बुद्धि तेजस्वी झाली पाहिजे. परंतु तसें होत नाहीं. मनुष्य म्हणतो 'अलीकडे आठवण रहात नाहीं.' कां ? 'आतां वय झालें आहे.' तुझें ज्ञान, विद्या, स्मरण हें तुझें बीं आहे. शरीर वृद्ध झालें म्हणजे जसजसें ढिलें पडत जाईल, तसतसा आंतील आत्मा बलवान् झाला पाहिजे एवढ्यासाठीं एकाग्रता पाहिजे.

एकाग्रता हवी, परन्तु ती कशी करावयाची ? त्यासाठीं काय केलें पाहिजे ? भगवान् सांगतात—

" न किंचिदपि चिंतयेत् "

परंतु ही गोष्ट कशी साधावयाची ? मन निवांत करणें ही गोष्ट फार महत्त्वाची आहे. विचारांचीं चक्रें जोरानें थांबविल्याशिवाय एकाग्रता कोठली ? बाहेरचें चक्र एक वेळ कसें तरी थांबवितां येईल, पण आंत चक्र सुरू च असतें. चित्ताच्या एकाग्रतेला दुसरीं साधनें जसजशीं सांगूं तसतसें हें आंतील चक्र अधिक च भराभर चालू लागतें. तुम्ही ताठ बसा, डोळे स्थिर करा, आसनावर बसा परंतु यानें मन एकाग्र करतां येणार नाहीं. मुख्य वस्तु ही आहे कीं मनांतील चक्र बंद करणें साधलें पाहिजे.

बाहेरचा अपरंपार संसार मनांत भरलेला असतो. तो बंद केल्याशिवाय एकाग्रता अशक्य. आपल्या आत्म्याची अपार ज्ञानशक्ति बाह्य क्षुद्र वस्तूंत च आपण खर्च करतों. परंतु असें होतां कामा नये. ज्याप्रमाणें

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

स्वतःच्या प्रयत्नानें कोणाला हि न लुटतां श्रीमंत झालेला मनुष्य अनाठायीं खर्चणार नाहीं, त्याप्रमाणें च आपण आपल्या आत्म्याची ज्ञानशक्ति क्षुद्र वस्तूंच्या चिंतनांत खर्च करूं नये. ही ज्ञानशक्ति हा आपला अमूल्य ठेवा आहे. परंतु स्थूल विषयांत ती आपण खर्च करतों. ही भाजी म्हणे चांगली नाहीं झाली. हिच्यांत मीठ कमी झालें. किती गुंजा बाबा कमी झालें? मीठ अर्धा कण कमी पडलें या महान् विचारांत च आमचें ज्ञान खर्च होतें. लहान मुलांना शाळेच्या चार भिंतींच्या आंत शिकवितात. झाडाखालीं घेऊन बसतील तर कावळे चिमण्या पाहून त्यांचें मन म्हणे एकाग्र होणार नाहीं. लहान मुलें च तीं. कावळा चिमणी दिसली नाहीं म्हणजे झाली त्यांची एकाग्रता. परंतु आम्ही झालों घोडे. आम्हांला शिंगें फुटलीं. आमची एकाग्रता सात सात भिंतींच्या आंत कोणीं आम्हांस ठेवलें तरी व्हावयाची नाहीं. कारण दुनियेंतील बारीकसारीक गोष्टींची आम्ही चर्चा करणार. जें ज्ञान परमेश्वरास गांठूं शकतें तें भाजीच्या चवीची चर्चा करण्यांत च आम्ही दवडणार व त्यांत कृतार्थता मानणार !

अहोरात्र असा हा भयानक संसार आपल्याभोंवतीं अंतर्बाह्य घोंघावत आहे. प्रार्थना सुद्धां करायची झाली तर हक्क म्हणून म्हणतात. प्रार्थना किंवा भजन करण्यांत हि आमचा हेतु बाह्य. परमेश्वराशीं तन्मय होऊन एक क्षणभर तरी संसाराचा विसर पडूं दे ही भावना च नाहीं. प्रार्थना म्हणजे हि देखावा, हक्क अशी जेथें मनाची स्थिति आहे, तेथें आसन-मांडी घातलीत काय आणि डोळे मिटलेत काय सारें व्यर्थ आहे. आपल्या मनाची धांव सारखी बाहेर च वाढत राहिल्यानें आपल्यांतील सारें सामर्थ्य नष्ट होतें. कोणत्या हि प्रकारची व्यवस्था, नियंत्रणशक्ति आपल्यामध्यें रहात नाहीं. गेल्या महायुद्धांत जर्मनीमध्यें पंधरा पंधरा लाख शिपाई क्षणांत इकडून तिकडे नेत. रशियाच्या सरहद्दीवरील दहा लाख सैन्य एकदम फ्रान्सच्या पश्चिम सरहद्दीवर जर्मनीनें आणलें. दहा दहा लाख माणसें यंत्रासारखीं अशीं हालविलीं जात होतीं. परंतु आपली दशा पहा ! वास्तविक भारतवर्ष म्हणजे तर परमार्थाची भूमि. येथील माणसें आधीं च उंच हवेंतील अशीं समजलीं जातात. परंतु या देशांत तुमची आमची काय दशा ! अगदीं बारीकसारीक गोष्टींत इतकी काळजीपूर्वक चिकित्सा आम्ही चालवितों कीं खेद वाटतो. क्षुद्र विषयांत चित्त गढून राहिलें आहे.

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

खाटेवरी बैसतां । व्यापी चिंता तळमळ
ऐसी गहन कर्मगति । काय तयासी रडती

कथा पुराण ऐकावयास गेला तर झोंप येऊन गांठते व झोंपेची गांठ घ्यावयास गेला तर तेथें चिंता, विचारचक्र सुरू होतें. एकीकडे शून्यावस्था तर एकीकडे अनेकाग्रता. एकाग्रता कोठें च नाहीं. इतका हा मनुष्य इंद्रियांचा गुलाम आहे. एकदां एकानें मला विचारलें "डोळे अर्धोन्मीलित ठेवावेत असें कां सांगितलें आहे ?" मी त्याला म्हटलें "साधें च उत्तर देतों. डोळे जर पुरते मिटले तर झोंप लागते. ताठ ठेवले तर चोहोंकडे दृष्टि जाऊन एकाग्रता होणार नाहीं. डोळे मिटले तर झोंप लागेल. हा तमोगुण आहे. ताठ ठेवले तर दृष्टि सर्वत्र जाईल. म्हणजे रजोगुण येतो. यासाठीं मधली स्थिति सांगितली." तात्पर्य मनाची ठेवण बदलल्याशिवाय एकाग्रता नाहीं. मनाची ठेवण शुद्ध पाहिजे. ती केवळ आसन घालून मिळणार नाहीं. त्यासाठीं सर्व व्यवहार शुद्ध करावयास पाहिजेत. व्यवहार शुद्ध करावयाचा म्हणजे त्याचा उद्देश बदलला पाहिजे. व्यवहार फायद्यासाठीं, वासनातृप्तीसाठीं किंवा अशा बाह्य गोष्टींसाठीं करावयाचा नाहीं.

आपण दिवसभर व्यवहार करतों. या दिवसभर चाललेल्या आटाआटीचा काय हेतु ?

याजसाठीं केला होता अट्टहास
शेंवटचा दीस गोड व्हावा ।

सारा अट्टहास, सारी धांवपळ शेंवटचा दिवस गोड व्हावा म्हणून. जन्मभर कडू विष पचवावयाचें. कां ? ती शेवटची घडी, तें मरण पवित्र यावें म्हणून. दिवसाचा शेंवटचा क्षण सायंकाळीं येतो. आजच्या दिवसाचें सारें कर्म जर पवित्र भावनेनें केलेलें असेल तर रात्रीची प्रार्थना गोड होईल. तो दिवसाचा शेंवटचा क्षण जर गोड झाला तर दिवसाचें सारें कर्म सफळ झालें. मग माझ्या मनाची एकाग्रता होईल.

एकाग्रतेसाठीं असें हें पावित्र्य हवें. बाह्य वस्तूचें चिंतन सुटलें पाहिजे. मनुष्याचें आयुष्य म्हणजे फारसें नाहीं. परंतु एवढ्याश हि आयुष्यांत परमेश्वरी सुखाचा अनुभव घेण्याचें सामर्थ्य आहे. दोन माणसें अगदीं एका साच्याचीं, एका ठशाचीं. दोन डोळे, त्या डोळ्यांमध्यें तें एक नाक व

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

त्या नाकाला दोन नाकपुड्या. असें अगदीं सारें सारखें असतांना एक मनुष्य देवतुल्य होतो व एक पशुतुल्य होतो. असें कां व्हावें ? एका च परमेश्वराचीं लेकरें

'अवघी एकाची च वीण'

असें असून असा फरक कां पडतो ? या दोन माणसांची जात एक आहे असें पटत नाहीं. एक नराचा नारायण तर दुसरा नराचा वानर !

मनुष्य किती उंच जाऊं शकतो हें दाखविणारीं माणसें पूर्वीं होऊन गेलीं व आज हि आपणांत आहेत. ही अनुभवाची गोष्ट आहे. या नरदेहाची काय मर्यादा आहे हें दाखविणारे संत झाले व आज हि आहेत. या देहांत राहून हि मनुष्य जर एवढी अचाट करणी करूं शकतो तर मग माझ्या हातून कां बरें होणार नाहीं ? मी माझ्या कल्पनेला मर्यादा कां बरें घालूं ? ज्या नरदेहांत राहून दुसरे नरवीर झाले, त्या च नरदेहांत मी हि आहें. मग मी असा कां ? कांहीं तरी माझें चुकतें आहे. हें माझें चित्त सारखें बाहेर जात आहे. दुसऱ्याचे गुणदोष पाहण्यांत तें मोठें फाजील झालें आहे. परंतु मीं दुसऱ्याचे ोष कशाला पहावे ?

कासया गुणदोष पाहूं आणिकांचे ।
मज काय त्यांचें उणें असे ।।

माझ्या ठिकाणीं दोष का कमी आहेत ? मी सदैव दुसऱ्यांचे च बारीकसारीक पाहण्यांत दंग झालों तर चित्ताची एकाग्रता कशी साधणार ? मग मला दोन च स्थिति प्राप्त होतील. एक शून्यावस्था झोंप, किंवा अनेकाग्रता. तमोगुण व रजोगुण यांत च मी गुरफटणार !

भगवंतांनीं असा बस, असे डोळे ठेव, असें आसन घाल इत्यादि सूचना एकाग्रतेसाठीं दिल्या नाहींत असें नाहीं. परंतु चित्ताची एकाग्रता अवश्य आहे हें पटलें तर या सर्वांची उपयुक्तता. चित्ताची एकाग्रता अवश्य आहे हें प्रथम एकदां मनुष्याला पटूं दे म्हणजे मग तो स्वतः च साधनें शोधून काढील.

ही चित्ताची एकाग्रता होण्यास साहाय्यक अशी दुसरी गोष्ट म्हणजे जीवनांतील परिमितता. मोजकें असावें. गणित-शास्त्राचें रहस्य सर्व क्रियांत ओतावयाचें. मात्रेचे वळसे जसे मोजून द्यावयाचे तसें आहारनिद्रांचें

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

करावयाचें. सर्वत्र मोजमाप. प्रत्येक इंद्रियावर पहारा ठेवा. मी जास्त नाहीं ना खात, फार नाहीं ना झोंपत, फाजील नाहीं ना बघत डोळा असें सारखें बारकाईनें तपासलें पाहिजे.

मला एका गृहस्थाविषयीं एक जण सांगत होता कीं "तो एखाद्या खोलींत शिरला तर एका मिनिटांत त्या खोलींत कोठें काय आहे हें पाहून सांगेल." मी मनांत म्हटलें "देवा, हा महिमा मला प्राप्त न होवो." पांचपन्नास वस्तूंची मनांत नोंद ठेवणारा मी का परमेश्वराचा चिटणीस आहे ? तो साबू तेथें होता, घड्याळ तेथें होतें याच्याशीं मला काय करावयाचें आहे ? मला हवें कशाला हें ज्ञान ? डोळ्यांतील हा फाजीलपणा मीं टाकला पाहिजे. तसें च कानाचें. कानावर पहारा ठेवा. कांहींना तर वाटत असेल कीं कुत्र्याच्या कानासारखा आपला कान असता तर किती बरें झालें असतें ! क्षणांत वाटेल त्या दिशेला हलवतां आला असता. माणसाच्या कानांत देवानें ही उणीव ठेवली. परंतु असा हा कानाचा फाजीलपणा नको. तसें च हें मन फार जबरदस्त आहे. जरा सुट्ट झालें कीं गेलें च लक्ष. जीवनांत परिमितता आणा. वाईट वस्तु नये च पाहूं, वाईट पुस्तकें नये च वाचूं. निंदास्तुति नये च ऐकूं. सदोष वस्तु नकोत च परंतु निर्दोष अशा वस्तूंचें सुद्धां फाजील सेवन नको. चवचालपणा कोणता च नको. दारू, भजीं तर नकोत च, परंतु संत्रीं, केळीं, मोसंबीं हि फार नकोत. फलाहार हा शुद्ध आहार आहे. परंतु तो हि यथेच्छ नको. जिभेचा यथेच्छपणा आंतील मालकानें सहन करतां कामा नये. आंतील मालक वेडींवांकडीं वागूं तर सजा करील असा इंद्रियांना धाक वाटला पाहिजे. नियमित आचरणाला च जीवनाची परिमितता म्हणतात.

तिसरी गोष्ट समदृष्टि होणें. समदृष्टि आल्याशिवाय चित्त एकाग्र होणार च नाहीं. एवढा मोठा वनराज सिंह. परंतु चार पावलें चालतो आणि मागें बघतो. हिंसक सिंहाची एकाग्रता कशी होणार ? वाघ, कावळे, मांजर यांचे डोळे सारखे फिरत असतात. त्यांची कावरीबावरी नजर ! हिंस्र प्राण्यांची अशी च स्थिति असणार. साम्यदृष्टि आली पाहिजे. ही सर्व सृष्टि मंगल भासली पाहिजे. माझा स्वतःवर विश्वास आहे, तसा सर्व सृष्टीवर माझा विश्वास असला पाहिजे. येथें भिण्यासारखें काय आहे ? सारें शुभ व पवित्र आहे.

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

"भद्रं तद् विश्वं यदवन्ति देवाः"

हें विश्व मंगल आहे, कारण परमेश्वर तें सांभाळीत आहे. इंग्लंडमधील ब्राउनिंग कवीनें असें च म्हटलें आहे.

"God is in heaven
And all is right with the world."

जगांत कांहीं बिघडलेलें नाहीं. बिघडलेलें जर कांहीं असेल तर ती माझी दृष्टि. जशी माझी दृष्टि तशी सृष्टि. मी लाल रंगाचा चष्मा लावीन तर सृष्टि लाल च दिसेल, पेटल्यासारखी दिसेल.

रामदास रामायण लिहीत व तें शिष्यांस वाचून दाखवीत. मारुति हि तें ऐकावयास येऊन बसे. समर्थांनीं लिहिलें, "मारुति अशोक वनांत गेला. तेथें त्यानें पांढरीं फुलें पाहिलीं." हें ऐकतां च मारुति प्रकट झाला व म्हणाला, "मी पांढरीं फुलें मुळीं च पाहिलीं नाहींत. मीं फुलें पाहिलीं तीं लाल होतीं. तुम्हीं चुकीचें लिहिलें आहे तें शुद्ध करा." समर्थ म्हणाले, "मीं लिहिलें तें बरोबर आहे. तूं पांढरीं च फुलें पाहिलींस." मारुति म्हणाला, "मी स्वतः तेथें गेलों होतों. मी सांगणारा का खोटा?" शेंवटीं तक्रार रामरायांकडे गेली. रामचंद्र म्हणाले, "फुलें पांढरीं च होतीं. परंतु मारुतीचे डोळे त्यावेळेस रागानें लाल झालेले होते. म्हणून तीं शुभ्र फुलें त्याला लाल दिसलीं." या गोड गोष्टीचा सारांश एवढा च कीं जगाकडे पाहण्याची आपली जशी दृष्टि असेल तसें आपणांस जग दिसेल.

ही सृष्टि शुभ आहे अशी जर मनाची खात्री पटली नाहीं तर चित्ताची एकाग्रता होणार नाहीं. सृष्टि बिघडलेली आहे असें जोंपर्यंत मला वाटत आहे, तोंपर्यंत साशंक होऊन मी चौफेर पहात रहाणार. कवि पांखरांच्या स्वातंत्र्याची गाणीं गातात. एकदां म्हणावें पांखरूं होऊन पहा, म्हणजे काय किंमतीचें तें स्वातंत्र्य आहे तें कळेल! पांखरांची मान सारखी पुढेंमागें नाचत असते. सारखी दुसऱ्याची भीति. चिमणीला आसनावर बसवा. तिची एकाग्रता का होईल? मी जरा जवळ जातां च चिमणी उडेल. हा डोक्यांत दगड नाहीं ना घालणार असें तिला वाटेल. सारी दुनिया भक्षक आहे, संहार करणारी आहे, अशी भेसूर

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

कल्पना ज्यांच्याजवळ आहे, त्यांना कोठली शांति ? माझा रक्षक काय तो मी एकटा, बाकी सारे माझे भक्षक, ही कल्पना नाहींशी झाल्याशिवाय एकाग्रता होणार नाहीं. समदृष्टीची भावना करणें हा च मार्ग आहे. सर्वत्र मांगल्य पहा म्हणजे आपोआप चित्त शांत होईल.

एखादा मनुष्य दुःखी असावा. त्याला झुळझुळ वाहणाऱ्या नदीकांठीं घेऊन जा. त्या स्वच्छ शांत पाण्यानें त्याची तळमळ कमी होईल. तो दुःख विसरेल. त्या झऱ्यांत एवढी कोठून शक्ति आली ? परमेश्वराची शुभशक्ति त्याच्यांत प्रकट झालेली असते. वेदांमध्यें झऱ्याचें सुंदर वर्णन आहे.

"अतिष्ठन्तीनाम् अनिवेशिनीनाम्"

असे हे झरे आहेत. झरा अखंड वाहतो. त्याला स्वतःचें घरदार नाहीं. तो संन्यासी आहे. असा पवित्र झरा माझ्या मनाची क्षणांत एकाग्रता करतो. ह्या सुंदर झऱ्याला पाहून प्रेमाच्या ज्ञानाचा झरा माझ्या मनांत मी कां निर्माण करूं नये ?

हें बाहेरचें जड पाणी हि जर माझ्या मनाचा शांति करूं शकतें तर माझ्या मानसदरींत जर भक्तिज्ञानाचा चिन्मय झरा वाहूं लागला तर केवढी शांति मला लाभेल ! माझा एक मित्र मागें हिमालयांत, काश्मीरांत हिंडत होता. तो तेथील पवित्र पर्वतांचीं, सुंदर प्रवाहांचीं वर्णनें लिहून पाठवी. मीं त्याला उत्तर पाठविलें, " जे झरे, जे पर्वत, जे पवित्र तारे, जे शुभ वारे तुला तेथें अनुपम आनंद देतात, त्या सर्वांचा अनुभव मी माझ्या हृदयांत घेऊं शकतों. माझ्या अंतःसृष्टींत हें सारें रमणीय दृश्य मी रोज पहात आहें. माझ्या हृदयांतील भव्य दिव्य हिमालय सोडून तूं तिकडे बोलावलेंस तरी मी येणार नाहीं."

"स्थावराणां हिमालयः"

स्थिरतेची मूर्ति म्हणून ज्या हिमालयाची उपासना स्थिरता येण्यासाठीं करावयाची, त्या हिमालयाचें वर्णन ऐकून मी माझें कर्तव्य जर सोडलें तर काय उपयोग ? "

सारांश, चित्त जरा शांत करा. सृष्टीकडे मंगलतेनें बघा म्हणजे अनंत झरे हृदयांत वाहूं लागतील. कल्पनांचे दिव्य तारे हृदयाकाशांत चमकूं लागतील. दगडाची, मातीची शुभ वस्तु पाहून जर चित्त शांत होतें

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

तर मग अंतःसृष्टींतील दृश्यें पाहून कां शांत होणार नाहीं? मी मागें वायकोमला गेलों होतों. एक दिवस सायंकाळीं समुद्र किनाऱ्यावर मी बसलों होतों. तो अपार सागर, ती घो घो गर्जना, सायंकाळची वेळ, मी केवळ स्तब्ध बसलों होतों. माझ्या मित्रानें मला समुद्रतीरीं च फळें वगैरे खाण्यासाठीं आणलीं. त्या वेळेस तो सात्त्विक हि आहार मला विषासारखा वाटला. ती समुद्राची ॐ ॐ गर्जना मला "मामनुस्मर युध्य च" या गीतावचनाची आठवण देत होती. समुद्र सारखें स्मरण करीत होता व कर्म करीत होता. एक लाट आली गेली. दुसरी आली. क्षणभर विश्रांति नाहीं. तो देखावा पाहून माझी तहानभूक हरपली होती. असें त्या समुद्रांत होतें तरी काय? त्या खारट पाण्याच्या लाटा उसळतांना पाहून जर माझें हृदय उचंबळतें तर ज्ञान-प्रेमाचा अथांग सागर हृदयांत उसळल्यावर मी किती नाचेन! वेदांतील ऋषींच्या हृदयांत असा च समुद्र उसळला होता—

"अंतःसमुद्रे हृदि अंतरायुषि
घृतस्य धारा अभिचाकशीमि
समुद्रादूर्मि मधुमानुदारम्"

या दिव्य भाषेवर भाष्यें लिहितांना बिचाऱ्या भाष्यकारांची त्रेधातिरपिट उडाली. कोणती ही घृताची धारा, कोणती मधाची धारा? माझ्या अंतःसमुद्रांत का खारट लाटा उसळतील? नाहीं नाहीं. माझ्या हृदयांत दुधातुपाच्या मधाच्या लाटा उसळून राहिल्या आहेत.

हा हृदयांतील समुद्र पहावयास शिका. बाहेरचें निरभ्र निळें निळें आकाश पाहून चित्त हि निर्लेप व निर्मळ करा. वास्तविक चित्ताची एकाग्रता हा खेळ आहे. चित्ताची व्यग्रता ही च अस्वाभाविक व अनैसर्गिक आहे. लहान मुलांच्या डोळ्याकडे टक लावून पहा. लहान मूल सारखें टक लावून बघतें. तुम्ही दहा वेळां डोळे मिटाल. मुलाची एकाग्रता ताबडतोब होते. चार पांच महिन्यांचें मूल झालें म्हणजे त्याला बाहेरची हिरवी हिरवी सृष्टि दाखवा. तें सारखें पहात राहतें. वायकांची तर अशी समजूत आहे कीं बाहेरच्या हिरव्यागार पाल्याकडे पाहून त्याच्या विष्ठेला हि हिरवा रंग येतो. जणूं सर्वेंद्रियांचे डोळे करून तें बघतें. लहान मुलाच्या मनावर कोणत्या हि

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

गोष्टीचा फार परिणाम होतो. पहिल्या दोन चार वर्षांत मुलास जें शिक्षण मिळतें तें च खरें शिक्षण, असें शिक्षणशास्त्रज्ञ म्हणतात. तुम्ही विद्यापीठें, शाळा, संघ, संस्था किती हि काढा. जें पहिलें शिक्षण मिळालें तसें पुढें मिळणार नाहीं. शिक्षणाशीं माझा संबंध आहे. दिवसेंदिवस माझा असा ग्रह होत चालला आहे कीं ह्या बाहेरच्या शिक्षणाचा परिणाम शून्य आहे. पहिले संस्कार वज्रलेप होतात. पुढचें शिक्षण म्हणजे वरचा रंग, वरची झिलई. साबण लावला तर वरचा डाग जातो. परंतु कातडीचा काळा रंग जाईल का ? त्याप्रमाणें मूळचे संस्कार जाणें फार कठिण असतें.

हे पहिले संस्कार बलवान् कां ? पुढचे संस्कार कमजोर कां ? कारण लहानपणीं चित्ताची एकाग्रता नैसर्गिक असते. एकाग्रता असल्यामुळें जे संस्कार उठतात, ते पुसले जात नाहींत. असा हा चित्ताच्या एकाग्रतेचा महिमा आहे. ही एकाग्रता ज्याला साधली त्याला काय अशक्य आहे ?

आपलें सारें जीवन आज कृत्रिम झालें आहे. स्वाभाविकता मेली आहे. जीवनांत खरी सरसता नाहीं. जीवन शुष्क झालें आहे. वेडेवांकडें कसें तरी वागत आहोंत. मनुष्याचे पूर्वज वानर होते हें डार्विनसाहेब नाही सिद्ध करीत, तर आपण आपल्या कृतीनें सिद्ध करीत आहोंत.

लहान मुलांत विश्वास असतो. आई जें सांगेल तें प्रमाण. इसापनीतींतील गोष्टी कधीं त्याला असत्य वाटत नाहींत. कावळा बोलला, चिमणी बोलली, सारें त्याला खरें वाटतें. मुलांच्या जीवनांत मोजकेपणा हि असतो. पोट भरलें म्हणजे मुलें अधिक खाणार नाहींत. मुलांच्या या वृत्तीमुळें त्यांची एकाग्रता लौकर होते.

सारांश, ध्यानयोगाला चित्ताची एकाग्रता, जीवनांतील परिमितता, आत्मौपम्य दृष्टि हीं पाहिजेत. याशिवाय आणखी हि दोन साधनें सांगितलीं आहेत. तीं म्हणजे वैराग्य व अभ्यास. एक विध्वंसक साधन व एक विधायक. शेतांतील गवत उपटून टाकणें हें विध्वंसक काम. याला च वैराग्य म्हणावयाचें. पेरावयाचें हें विधायक काम. मनांत सद्विचारांचें पुन्हां पुन्हां चिंतन करावयाचें हा अभ्यास. वैराग्य विध्वंसक क्रिया, अभ्यास ही विधायक क्रिया. वैराग्य अंगीं कसें बाणेल ? आपण म्हणतों आंबा गोड आहे. परंतु गोडी कां आंब्यांत आहे ? आंब्यांत गोडी नाहीं. आपल्या आत्म्यांतील

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

गोडी आपण वस्तूंत ओततों व मग ती वस्तु गोड मानतों. म्हणून आंतील गोडी चाखावयास शिका. वस्तूंत गोडी नसून तो 'रसानां रसतमः' माधुर्य-सागर आत्मा माझ्याजवळ आहे अशी भावना करीत गेल्यानें वैराग्य अंगीं बाणेल. मारुतीला मोत्यांचा हार सीतेनें दिला. मारुति मोतीं चावी, पाही, फेंकून देई. त्यांत त्याला राम दिसेना. राम त्याच्या हृदयांत होता. त्या मोत्यांसाठीं मूर्ख लोकांनीं दहा लाख रुपये दिले असते.

भगवंतांनीं हा ध्यानयोग सांगतांना एक अत्यंत महत्त्वाची गोष्ट आरंभीं च सांगितली आहे कीं "मला स्वतःचा उद्धार करून घ्यावयाचा आहे. मी पुढें जाणार. वर उंच उडी घेणार. या नरदेहांत मी असा च पडून राहणार नाहीं. परमेश्वराच्या जवळ जाण्याची मी हिंमत धरून प्रयत्न करीन" असा दृढ संकल्प हवा.

हें सर्व ऐकत असतांना अर्जुनाला शंका आली. तो म्हणतो, "देवा आतां मोठें झालों. दोन दिवसांनीं मरून जाऊं. या साधनेचा काय उपयोग ?" भगवंत म्हणाले, "मरण म्हणजे मोठी झोंप. रोजच्या उद्योगानंतर आपण सातआठ तास झोंपतों. त्या झोंपेची का भीति वाटते ? उलट झोंप आली नाहीं तर चिंता वाटते. झोंपेची जरूरी आहे, तशी च मरणाची. झोंपून उठल्यावर पुन्हां आपलें काम आपण सुरू करतों तसें च मरणोत्तर हि पूर्वीची सर्व साधना आपणांस मिळेल. तुकाराम महाराजांनीं श्रीशिवाजी महा-राजांस पत्रांत लिहिलें:

"तुका म्हणे तुम्ही श्रीमंत मानाचे,
पूर्वील दैवाचे हरिभक्त"

तुम्ही पूर्वजन्माचे च हरिभक्त, आम्हांला या जन्मांत अजून हरिभक्त व्हाव-याचें आहे. ज्ञानेश्वरांनीं ज्ञानेश्वरींत जणूं आत्मचरित्र च या प्रसंगींच्या ओव्यांत लिहिलें आहे वाटतें.

"बालपणीं च सर्वज्ञता । वरी तयातें"
"सकल शास्त्रें स्वयंभें । निघती मुखें"

वगैरे चरणांत ही गोष्ट दिसून येते. पूर्वजन्मींचा अभ्यास तुम्हांस खेंचून घेतो. एखाद्याचें चित्त विषयांकडे जात च नाहीं. त्याला मोह कसा तो वाटत च नाहीं. भगवंतांनीं आश्वासन दिलें.

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

"नहि कल्याणकृत् कश्चित्
दुर्गतिं तात गच्छति ।।"

स्वतःच्या कल्याणमार्गाचें सेवन करणाऱ्याचें कांहीं फुकट जात नाहीं. अशी ही श्रद्धा शेंवटीं दिली आहे. अपूर्ण शेंवटीं पुरें होईल. भगवंतांच्या या उपदेशांतील स्वारस्य घ्या आणि आपापल्या जीवनाचें सार्थक करा.

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

अध्याय सातवा

रविवार, ता. ३-४-'३२

बंधूंनो, अर्जुनापुढें स्वधर्माचा प्रसंग उभा असतां स्वकीय व परकीय असा मोह पडून तो स्वधर्माचरण टाळूं पहात होता. हा वृथा मोह पहिल्या अध्यायांत दाखविला. त्या मोहाचें स्वरूप समजावें म्हणून दुसऱ्या अध्यायाची सुरुवात झाली. अमर आत्मा सर्वत्र भरलेला आहे, देह नाशिवंत आहे व स्वधर्म कधीं हि सोडूं नये असे तीन सिद्धान्त तेथें मांडले, व त्या सिद्धान्तांची अंमलबजावणी करण्यास शिकविणारी कर्मफलत्यागाची खुबी हि सांगितली. या कर्मयोगाचें विवरण करतांना त्यांतून कर्म, विकर्म, अकर्म या तीन वस्तु उत्पन्न झाल्या. ह्या कर्मविकर्मांच्या संगमापासून उत्पन्न होणारें दोन प्रकारचें अकर्म पांचव्या अध्यायांत पाहिलें. सहाव्या अध्यायांत ह्या सर्व गोष्टींना लागणारी एकाग्रता सांगितली.

आतां आज सातवा अध्याय आहे. या अध्यायांत एक नवीन भव्य दालन उघडलें आहे. सृष्टिदेवीच्या मंदिरांत, एखाद्या विशाल वनांत ज्याप्रमाणें नाना मनोहर देखावे आपण पहात जातों, तसें च गीताग्रंथांत आहे. आतांपर्यंत सहा अध्यायांत कर्माचें च विवरण होतें. आतां जरा निराळ्या दालनांत शिरूं या.

दालन उघडण्यापूर्वीं च या मोहकारक जगद्रचनेचें रहस्य समजावून दिलें आहे. एका च प्रकारच्या कागदावर, एका च रंगानें, एका च कुंचलीनें चित्रकार नानाविध चित्रें काढतो; एखादा सतार वाजवणारा सात सात सुरांतून च अनेक राग आळवतो; वाङ्मयांत बावन अक्षरांच्या साहाय्यानें आपण नानाविध विचार व भावना प्रकट करतों; तसें च ह्या सृष्टींत हि आहे. सृष्टींत अनंत वस्तु व अनंत प्रकृति दिसतात. परंतु ही सारी आंतरबाह्य सृष्टि एक च एक अखंड आत्मा व एक च एक पांचभौतिक

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

शरीर या दुहेरी मसाल्यांतून निर्माण झाली आहे. क्रोधी माणसाचा क्रोध, प्रेमी माणसाचें प्रेम, दुःखिताचें रडणें, आनंदी माणसाचा आनंद, बाळशाचा झोंपेकडील कल, उद्योगी माणसाचें कर्मस्फुरण—हे सारे एका च चैतन्य-शक्तीचे खेळ आहेत. हे परस्परविरुद्ध भाव यांच्या मुळाशीं एक च चैतन्य भरून राहिलेलें आहे. आंतील चैतन्य एक च, त्याप्रमाणें बाह्य आकारांचें हि स्वरूप एक च. चैतन्यमय आत्मा व जड प्रकृति या दुहेरी मसाल्यांतून सारी सृष्टि जन्मली आहे असें आरंभीं च भगवंत सांगून राहिले आहेत.

आत्मा व देह. परा व अपरा प्रकृति. दोन च प्रकार. तिसरा नाहीं. असें असून हि माणसास मोह कां पडावा, भेद कां दिसावा ? प्रेमी माणसाचा चेहरा गोड वाटतो, दुसऱ्याचा कंटाळवाणा वाटतो. एकाला भेटावें, दुसऱ्याला टाळावें असें कां वाटतें ? एक च रंग, एक च कागद, एक च चित्रकार. परंतु नाना चित्रांनीं नाना भाव उत्पन्न होतात. चित्रकाराची यांत च कुशलता आहे. चित्रकाराच्या, सतार वाजवणाऱ्याच्या त्या बोटांत अशी कुशलता आहे कीं ते तुम्हांला रडवतात, हंसवतात. त्यांच्या त्या अंगुलींत सारी खुबी आहे.

हा जवळ असावा, हा जवळ नसावा; हा माझा, हा परका; असे जे विचार मनांत येतात व ज्यामुळें मनुष्य कर्तव्य हि टाळूं पाहतो त्याला कारण मोह आहे. हा मोह टाळावयाचा असेल तर सृष्टि निर्मिणाऱ्याच्या करांगुलीची करामत समजून घेतली पाहिजे. बृहदारण्यक उपनिषदांत नगाऱ्याचा दृष्टान्त दिला आहे. एका च नगाऱ्यांतून नाना नाद निघतात. कांहींनीं मी भितों, कांहींनीं मी नाचतों. हे सारे भाव जिंकून घ्यावयाचे असतील तर नगारा वाजविणाऱ्याला पकडलें पाहिजे. त्याला पकडलें कीं सारे आवाज पकडले. भगवान् एका वाक्यांत सांगतात, "जो मायेस तरूं इच्छील त्यानें मला शरण यावें."

येथ एक चि लीला तरले । जे सर्वभावें मज भजले
तयां ऐली चि कडे सरलें । मायाजळ

ही माया म्हणजे काय ? माया म्हणजे परमेश्वराची शक्ति, त्याची कला, त्याची कुशलता. प्रकृति व आत्मा किंवा जैन धर्मीय भाषेत म्हणायचें तर जीव व अजीव या मसाल्यांतून ज्यानें ही अनंत रंगांची सृष्टि रचली,

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

त्याची जी शक्ति किंवा कला ती च माया. तुरुंगांत ज्याप्रमाणें ती एक च एक भाकर व ती एक च पंचरसी डाळ, त्याप्रमाणें एक च अखंड आत्मा व एक च पांचभौतिक शरीर. यांतून परमेश्वर नाना जिनसा करून राहिला आहे. या जिनसा पाहून नाना विरोधी बरेवाईट भाव आपण अनुभवतों. यांच्या पलीकडे जाऊन खरी शांति अनुभवावयाची असेल तर या जिनसा निर्माण करणाऱ्याला पकडले पाहिजे. त्याची ओळख करून घेतली पाहिजे. ती ओळख होईल तर च भेदजनक आसक्तिजनक मोह टाळतां येईल.

तो परमेश्वर समजून घेण्याचें एक महान् साधन—एक थोर विकर्म—सांगण्यासाठीं या सातव्या अध्यायांत भक्तीचें भव्य दालन उघडलें आहे. चित्तशुद्धीसाठीं यज्ञ-दान, जपतप, ध्यानधारणा, अनेक विकर्में मार्गें सांगितलीं. परंतु या साधनांना मी सोडा, साबू, रिठे यांची उपमा देईन. परंतु भक्तीचें साधन म्हणजे पाणी आहे. सोडा, साबू, रिठे स्वच्छता देतात, परंतु पाण्याशिवाय त्यांचें चालणार नाहीं. पाणी नसेल तर नुसते रिठे काय करायचे ? परंतु सोडा, साबू नसेल तरी हि नुसतें पाणी निर्मळत्व देऊं शकतें. त्या पाण्याच्या जोडीला सोडा साबू आले तर 'अधिकस्य अधिकं फलम्' असें होईल. दुधांत साखर पडली म्हणूं. यज्ञयाग, ध्यान, तप, या सर्वांत जिव्हाळा नसेल तर चित्तशुद्धि कशी होणार ? जिव्हाळा म्हणजे च भक्ति.

भक्तीची सर्व उपायांना जरूरी आहे. भक्ति हा सार्वभौम उपाय आहे. सेवेचें शास्त्र शिकलेला, उपचारांची नीट माहिती असलेला मनुष्य रोग्याचे शुश्रूषेस जावा. परंतु त्याच्या मनांत जर कळकळ तळमळ नसेल तर खरी सेवा होईल का ? बैल चांगला धष्टपुष्ट आहे परंतु त्याला गाडी ओढावयाची इच्छा च नसेल, तर तो अडून बसेल, खड्डयांत हि गाडी घालील. जिव्हाळ्याशिवाय केलेल्या कर्मांनें तुष्टिपुष्टि नाहीं.

ही भक्ति असेल तर त्या महान् चित्रकाराची कला पहावयास सांपडेल. त्याच्या हातांतील तें कलम पहावयास मिळेल. तो उगमाचा झरा व तेथील अपूर्व गोडी एकदां चाखली म्हणजे बाकीचे सारे रस तुच्छ व नीरस वाटतील. खरें केळें ज्यानें खाल्लें तो लांकडाचें रंगीत केळें क्षणभर हातांत घेईल, सुंदर आहे म्हणेल व ठेवून देईल. खरें केळें चाखल्यामुळें

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

लांकडी केळ्याविषयीं त्याला फारसा उत्साह रहात नाहीं. त्याप्रमाणें च मूळच्या झऱ्याची ज्यानें गोडी घेतली तो बाहेरच्या गुळखोबऱ्यानें मिटक्या मारणार नाहीं.

एका तत्त्वज्ञान्याला लोक म्हणाले, "चला महाराज, शहरांत आज मोठी आरास आहे." तो तत्त्वज्ञानी म्हणाला, "आरास म्हणजे काय ? एक दिवा, त्याच्यापुढें दुसरा, त्याच्यापुढें तिसरा असे दहा लाख, पांच कोटी, वाटेल तेवढे समजा. समजली मला आरास." गणितश्रेढींत असतें १+२+३ या प्रमाणें अनंतापर्यंत. संख्यांमध्यें ठेवावयाचें अंतर कळलें म्हणजे सर्व संख्या मांडण्याची जरूर नाहीं. तसे ते दिवे एकापुढें एक ठेवले. त्यांत एवढें गढून जाण्यासारखें काय आहे ? मनुष्याला असले आनंद आवडतात. तो लिंबू आणील, साखर आणील, पाण्यांत मिसळील व मिटकी मारून म्हणेल "काय छान झालें आहे सरबत !" जिभेला चाखण्याशिवाय धंदा नाहीं. हें त्यांत मिसळ तें ह्यांत मिसळ. असल्या मिसळी खाण्यांत च यांचें सारें सुख. मी एकदां सिनेमा पहावयास गेलों होतों. जातांना बरोबर तरट नेलें होतें. झोंप आली तर त्यावर निजावें हा हेतु. ती पडद्या-वरची डोळे दिपवणारी आग मी पाहूं लागलों. दोन चार मिनिटें तीं आगीचीं चित्रें पाहून डोळा थकून गेला. मी तरटावर निजलों व सांगितलें, संपलें कीं उठवा. रात्रीच्यावेळीं बाहेर मोकळ्या हवेंत आकाशांतील चंद्र तारे पाहणें सोडून, तो शांत सृष्टींतील पवित्र आनंद सोडून, त्या कोंदट थिएटरांत आगीच्या बाहुल्या नाचतांना पाहून टाळ्या पिटतात. मला तें कांहीं समजेना.

मनुष्य इतका निरानंद कसा ? त्या निर्जीव बाहुल्या पाहून शेंवटीं क्षणभर बिचारा आनंद मिळवितो. जीवनांत आनंद नाहीं मग कृत्रिम आनंद शोधतात. एकदां आमच्या शेजारीं टमटम सुरू झालें. मीं विचारलें "कां बाजा ?" सांगण्यांत आलें कीं, "मुलगा झाला !" जगांत का तुला एकट्याला च मुलगा झाला ? पशुपक्षी सर्वांना पोरें होतात. संतति होणें, यांत मूर्खा कसला आनंद ! परंतु टमटम करून जगाला जाहीर करतो कीं मला मुलगा झाला म्हणून. उड्या मारतो, नाचतो, गाणें करतो मुलगा झाला म्हणून. असला हा पोर-खेळ आहे. आनंदाचा जणूं

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

दुष्काळ आहे. दुष्काळांत सांपडलेलें कोठें शित दिसतां च जशी उडी घालतात, त्याप्रमाणें मुलगा झाला, सर्कस आली, सिनेमा आला कीं हे आनंदाचे बुभुक्षित उड्या मारतात.

हा का खरा आनंद ? गाणें कानांत शिरून त्या लहरी मेंदूला धक्का देतात. डोळ्यांत रूप शिरून मेंदूला धक्का बसतो. हा धक्का बसण्यांत विचाऱ्यांचा आनंद सामावलेला असतो. कोणी तंबाकू कुटून नाकांत कोंबतो, कोणी तो वळून विडीरूपानें तोंडांत धरतो. त्या तपकिरीचा किंवा त्या धुराचा ठसका बसला कीं त्यांना आनंदाचा ठेवा जणूं मिळतो. त्यांच्या आनंदाला विडीचें थोटूक मिळतां च सीमा उरत नाहीं. टॉल्स्टाय लिहितो "त्या विडीच्या धुंदींत तो मनुष्य सहज एखाद्याचा खून हि करील." एक प्रकारचा कैफ च तो.

अशा आनंदांत मनुष्य कां दंग होतो ? खऱ्या आनंदाचा त्याला पत्ता लागलेला नसतो. मनुष्य पडछायेला भुलून राहिला आहे. आज पंच ज्ञानेंद्रियांचे च आनंद तो उपभोगीत आहे. डोळ्यांचें इंद्रिय नसतें तर जगांत चार च आनंद इंद्रियांचे आहेत असें तो मानता. उद्यां मंगळावरून एकादा सहा ज्ञानेंद्रियांचा मनुष्य खालीं आला तर मग हे पंच ज्ञानेंद्रियवाले खिन्न होतील व रडत म्हणतील, "त्याच्या मानानें आपण किती दुबळे !"

सृष्टींतील संपूर्ण अर्थ पंच ज्ञानेंद्रियांना कसा समजणार ? त्यांतल्या त्यांत पंच विषयांत निवड करून माणूस रमत असतो बिचारा. गाढवाचें ओरडणें कानांत गेलें तर म्हणतो अशुभ कानांत गेलें. आणि तुझें दर्शन झाल्यामुळें त्या गाढवाचें नाहीं का कांहीं अशुभ होणार ? तुझें तेवढें बिघडतें. दुसऱ्याचें नाहीं का तुझ्यामुळें बिघडत ? एकदां मानून घेतो कीं गाढवाचें ओरडणें अशुभ ! एकदां मी बडोदा कॉलेजांत असतां खिस्ती गाणारे आले. ते चांगले गाणारे होते. ते शिकस्त करीत होते. परंतु केव्हां पळ काढावयास मिळेल याची मी वाट पहात होतों. तीं गाणीं ऐकण्याची मला संवय नाहीं. टाकलीं नापास करून. आपले गवई तिकडे गेले तर कदाचित् तिकडे नापास ठरतील. संगीतानें एकाला आनंद होतो, दुसऱ्याला होत नाहीं. म्हणजे हा खरा आनंद नव्हे. हा फसवा आनंद आहे. खऱ्या आनंदाचें दर्शन नाहीं तोंपर्यंत या फसव्या आनंदावर च झुलूं. खरें दूध नव्हतें मिळालें तोंपर्यंत

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

कालवलेलें पीठ च अश्वत्थामा दूध म्हणून पीत होता. त्याप्रमाणें खरें स्वरूप तुम्ही समजलांत, त्याचा आनंद चाखलांत म्हणजे इतर सारें फिकें वाटेल. त्या आनंदाला शोधून काढण्यासाठीं भक्ति हा उत्कृष्ट मार्ग आहे. या मार्गानें जातां जातां परमेश्वरी कुशलता कळेल. ती दिव्य कल्पना आली म्हणजे बाकी कल्पना आपोआप ओसरतील. मग क्षुद्र आकर्षण राहणार नाहीं. मग जगांत एक च आनंद भरून राहिलेला दिसेल. मिटाईचीं शेंकडों दुकानें असलीं तरी मिठाईचा प्रकार एक च. जोंपर्यंत खरी वस्तु मिळाली नाहीं तोंपर्यंत चंचल चिमण्यांप्रमाणें एक कण एथें खाऊं, एक कण तेथें, असें करूं. मी पहाटे तुलसीरामायण वाचीत होतों. दिव्याजवळ किडे जमले होते. तेथें ती पाल आली. माझ्या रामायणाचें तिला काय होय ? किडा पाहून तिला किती आनंद झाला होता. आतां ती किडा मटकावणार तों मी जरा हात हालवला व ती गेली. परंतु तिचें सारखें त्या किड्याकडे लक्ष होतें. मी स्वतःला विचारलें, "खातोस का तूं तो किडा, सुटते का तुझ्या जिभेला लाळ ?." माझ्या जिभेला लाळ सुटली नाहीं. मला जो रस भेटला होता, त्याचा पालीला कोठें होता पत्ता ? तिला रामायणांतील रस चाखतां येत नव्हता. त्या पालीप्रमाणें आपली दशा आहे. नाना रसांत दंग आहोंत. परन्तु खरा रस लाभेल तर किती बहार होईल. तो खरा रस चाखावयास मिळण्याचें भक्ति हें एक साधन भगवान् दाखवीत आहेत.

भगवंतांनीं भक्तांचे तीन प्रकार सांगितले. (१) सकाम भक्ति करणारा (२) निष्काम परन्तु एकांगी भक्ति करणारा (३) ज्ञानी म्हणजे संपूर्ण भक्ति करणारा. निष्काम परंतु एकांगी भक्ति करणाऱ्यांत पुन्हां तीन प्रकार आहेत : (१) आर्त (२) जिज्ञासु (३) अर्थार्थी. अशा या भक्तिवृक्षाच्या निरनिराळ्या मनोहर शाखा आहेत.

सकाम भक्ति करणारा म्हणजे काय ? कांहीं इच्छा मनांत ठेवून देवाकडे जाणारा. ही भक्ति निकृष्ट प्रकारची आहे म्हणून तिची मी निंदा करणार नाहीं. पुष्कळ लोक मान मिळावा म्हणून सार्वजनिक सेवेंत पडतात. बिघडलें कोठें ? तुम्ही त्यांना मान द्या. चांगला मान द्या. मान देण्यानें कांहीं बिघडणार नाहीं. असा मान मिळत गेल्यानें पुढें सार्वजनिक कामांत ते स्थिर होतील. पुढें त्या कामांत च त्यांना आनंद वाटूं लागेल.

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

मान मिळावा असें वाटतें याचा अर्थ काय ? याचा अर्थ हा कीं आपण जें काम करतों तें उत्तम आहे. मान मिळाल्यामुळें अशी खात्री पटते. त्याच्याजवळ आपली सेवा चांगली कीं वाईट हें समजण्यास आंतरिक साधन नाहीं. तो या बाह्य साधनावर विसंबून राहतो. आईनें मुलाला शाबासकी दिली कीं त्याला आईचें आणखी काम करावेंसें वाटतें. सकाम भक्तीचें असें च आहे. सकाम भक्त सरळ देवाकडे जाऊन म्हणेल " दे." देवाजवळ जाऊन सारें मागणें ही गोष्ट सामान्य नाहीं. ही असामान्य वस्तु आहे. ज्ञानदेवांनीं नामदेवाला विचारलें "यात्रेला येतोस का ?" नामदेवानें विचारलें, "यात्रा कशाला ? " ज्ञानदेव म्हणाले "साधुसंतांच्या भेटीगांठी होतील." नामदेव म्हणाला, "देवाला विचारून येतों." नामदेव देवळांत जाऊन देवासमोर उभा राहिला. त्याच्या डोळ्यांतून अश्रु गळूं लागले. देवाच्या त्या सम चरणांकडे पहात राहिला. शेंवटीं रडत रडत त्यानें विचारलें, "देवा, जाऊं का मी ? " ज्ञानदेव जवळ च होते. या नामदेवाला का तुम्हीं वेडा म्हणाल ? बायको घरीं नाहीं म्हणून रडणारे पुष्कळ आहेत. परंतु देवाजवळ रडणारा भक्त सकाम असला तरी तो असामान्य आहे. जी वस्तु खरोखर मागावयाची ती तो मागत नाहीं हें त्याचें अज्ञान होय. म्हणून त्याची सकाम भक्ति त्याज्य ठरत नाहीं. बायका सकाळीं उठून नाना व्रतें करतात, काडवातीनें ओवाळतात, तुळशीला प्रदक्षिणा घालतात. कशासाठीं तर देवानें मेल्यावर कृपा करावी म्हणून. त्यांच्या मनाच्या त्या समजुती असतील. परंतु त्यासाठीं त्या व्रतेंवैकल्यें उपासतापास करतात. अशा व्रतशील घराण्यांत थोर पुरुष जन्मतात. तुळशीदासाच्या कुळांत रामतीर्थ जन्मले. रामतीर्थ पर्शियन भाषेचे भक्त. कोणीं म्हटलें, "तुळशीदासांच्या कुळांतील, आणि तुम्हांस संस्कृत येऊं नये ? " रामतीर्थांच्या मनावर याचा परिणाम झाला. तुळशीदासांच्या नांवांत एवढें सामर्थ्य होतें. पुढें रामतीर्थांनीं त्या स्फूर्तीनें वेदोपनिषदांचा खोल अभ्यास केला. बायका जी भक्ति करतात तिची चेष्टा करूं नये. भक्तीचे असे कण कण जेथें सांठतात तेथें तेजस्वी संतति उत्पन्न होते. म्हणून भगवान् म्हणतात. "माझा भक्त सकाम असला, तरी मी त्याची भक्ति दृढ करीन. त्याच्या मनांत घोटाळे उत्पन्न करणार नाहीं. माझा रोग बरा कर देवा, असें तो

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

कळकळून म्हणेल तर त्याची आरोग्याची भावना राखून मी त्याचा रोग बरा करतों. कोणत्या हि निमित्तानें तो मजकडे आला तर मी त्याच्या पाठीवरून हात फिरवन त्याचें कौतुक च करीन." ध्रुवाची गोष्ट पहा. बापाच्या मांडीवर जागा मिळाली नाहीं, म्हणून त्याच्या आईनें देवाजवळ माग असें त्याला सांगितलें. तो उपासना करूं लागला. देवानें अढळ पदावर बसविलें. मन निष्काम जरी नसलें तरी काय झालें? मनुष्य कोणाकडे जातो, कोणाजवळ मागतो हें महत्त्वाचें आहे. जगापुढें तोंड न वेंगाडतां देवाला आळवण्याची वृत्ति महत्त्वाची आहे.

कोणत्या हि निमित्तानें भक्तीच्या मंदिरांत पाय ठेवा म्हणजे झालें. प्रथम कामनेनें आलांत तरी पुढें निष्काम व्हाल. प्रदर्शन मांडलेलें असतें व चालक म्हणतात, "अहो येऊन तर पहा कशी छान खादी निघूं लागली आहे ती. पहा निरनिराळे नमुने." मनुष्य जातो, त्याच्या मनावर परिणाम होतो. तसें च भक्तीचें. भक्तीच्या मंदिरांत एकदां या म्हणजे तेथील सौंदर्य व सामर्थ्य समजेल. धर्मराजावरोबर स्वर्गांत जातांना शेंवटीं कुत्रा च राहिला. भीम, अर्जुन सारे वाटेंत गळून पडले. स्वर्गद्वाराजवळ धर्माला सांगण्यांत आलें, "तुला प्रवेश आहे. परंतु कुत्र्याला मज्जाव आहे." धर्म म्हणाला, "माझ्या कुत्र्याचा प्रवेश होत नसेल तर माझा हि होणार नाहीं." अनन्यसेवा करणारा कुत्रा का असेना! तो इतर मी मी म्हणणाऱ्यांपेक्षां श्रेष्ठ आहे. तो कुत्रा भीमार्जुनांपेक्षां श्रेष्ठ ठरला. देवाकडे जाणारा किडा का असेना तो परमेश्वराकडे न जाणाऱ्या मोठमोठ्यांहून थोर आहे. देवळामध्यें कांसव बसविलेलें असतें, बैल असतो. परंतु त्या नंदी बैलाला सारे नमस्कार करतात. तो सामान्य बैल नाहीं. तो देवासमोरचा आहे. बैल असला तरी देवाचा आहे हें विसरतां येणार नाहीं. बाहेरच्या ज्ञान्यांपेक्षां तो श्रेष्ठ आहे. देवाचें स्मरण करणारा बावळा जीव विश्ववंद्य ठरतो.

एकदां मी रेल्वेनें जात होतों. यमुनेच्या पुलावर गाडी आली. हृदय पुलकित होऊन जवळच्या एका माणसानें नदींत दिडकी टाकली. शेजारीं एक चिकित्सक गृहस्थ होते. ते म्हणाले, "आधीं च देश दरिद्री. हे लोक असे पैसे व्यर्थ दवडतात." मीं त्यांना म्हटलें, "तुम्ही त्या माणसाचा हेतु नाहीं ओळखला. ज्या भावनेनें त्या दोन दिडक्या त्यानें

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

फेंकल्या त्या भावनेंची किंमत दोनचार पैसे होईल कीं नाहीं ? ते पैसे खादी-कार्यास किंवा इतर कार्यास दिले असते तर ज्यास्त चांगलें दान झालें असतें तें सारें मागून पाहूं. परंतु ही नदी म्हणजे ईश्वराची जणूं करुणा वाहून राहिली आहे, असें मनांत येऊन त्या कुणब्याच्या मनांत कांहीं भावना उत्पन्न होऊन त्यानें त्याग केला. त्या भावनेला तुमच्या अर्थशास्त्रांत कांहीं स्थान आहे का ? देशांतील एक नदी पाहून त्याचें अंतःकरण द्रवलें. ही भावना तुम्हांस समजेल तर मग मी तुमच्या देशभक्तीची पारख करीन. देशभक्ति म्हणजे का भाकर ? देशांतील महान् नदी पाहून सारी संपत्ति तिच्यांत बुडवूं दे, तिच्या चरणीं अर्पूं दे, असें मनांत येणें ही केवढी देशभक्ति ! तो सारा पैसा, ते पांढरे तांबडे पिवळे दगड, तीं किडयांच्या विष्ठेपासून झालेलीं मोतीं पोवळीं, त्या सर्वांची पाण्यांत बुडविण्याइतकी च किंमत आहे. परमेश्वराच्या पायांपुढें ही सारी धूळ तुच्छ माना. तुम्ही म्हणाल नदीचा व परमेश्वराच्या पायाचा काय संबंध ? तुमच्या सृष्टींत देवाचा संबंध आहे का कोठें ? नदी म्हणजे ऑक्सिजन व हायड्रोजन. सूर्य म्हणजे किटसन बत्तीचा एक मोठा प्रकार. मोठी आगपेटी म्हणजे सूर्य. त्याला काय नमस्कार करावयाचा ? नमस्कार फक्त तुमच्या भाकरीला. मग त्या भाकरींत तरी काय आहे ? ती भाकरी म्हणजे तरी एक पांढरी माती च. तिच्यासाठीं कां मिटक्या मारतां ? एवढा सूर्य उगवला, अशी ही सुंदर नदी दिसली तेथें परमेश्वरी अनुभव नाहीं यावयाचा तर कोठें ?" तो इंग्रजकवि वर्ड्स्वर्थ रडत म्हणतो, " पूर्वीं मी इन्द्रधनुष्य बघे तेव्हां नाचें कुदें. माझें हृदय उचंबळे. आज कां बरें नाचत नाहीं ? पूर्वींची जीवनांतील माधुरी गमावून मी का दगड बनलों ?"

सारांश, सकाम भक्ति किंवा अडाणी मनुष्याच्या भावना यांचें हि महत्त्व फार मोठें आहे. परिणामीं त्यांतून महान् सामर्थ्य निघतें. जीव कोणता हि व केवढा हि असो तो परमेश्वराच्या दरबारांत एकदां आला म्हणजे मान्य झाला. अग्नींत कोणतें हि लांकूड टाका तें पेट घेणार. परमेश्वराची भक्ति ही अपूर्व साधना आहे. सकाम भक्तीचें हि परमेश्वर कौतुक करील. पुढें ती भक्ति निष्काम होऊन पूर्णतेकडे जाईल.

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

सकाम भक्त हा एक प्रकार. आतां निष्काम परंतु एकांगी भक्ति करणारे पाहूं. यांत तीन तऱ्हा आहेत. एक आर्त भक्तांची. आर्त म्हणजे ओलावा पाहणारा, देवासाठीं रडणारा, विव्हळणारा—जसा नामदेव. देवाचें प्रेम केव्हां मिळेल, त्याला मिठी केव्हां मारीन, त्याच्या पायीं केव्हां जडेन, अशी तगमग असणारा. प्रत्येक कार्यांत हा भक्त जिव्हाळा आहे कीं नाहीं, प्रेम आहे कीं नाहीं, या भावनेनें पाहील. खादीचें काम करणाऱ्यास त्यांत प्रेम वाटलें नाहीं तर तो भक्त नसून हमाल झाला. दुसरी तऱ्हा जिज्ञासूंची. ही तऱ्हा आपल्या देशांत फारशी नाहीं. कोणी गौरीशंकर पुन्हां पुन्हां चढतील व मरतील. कोणी उत्तर ध्रुवाच्या शोधार्थ जातील व आपले शोध कागदावर लिहून बाटल्यांत घालून त्या पाण्यावर सोडून मरून जातील. कोणी ज्वालामुखीच्या आंत उतरतील. हिंदुस्थानांतील लोकांना मरण म्हणजे बाऊ. लग्न करणें, मुलें होणें याहून पुरुषार्थ च उरला नाहीं. जिज्ञासु भक्ताजवळ अदम्य जिज्ञासा असते. प्रत्येक वस्तूंतील गुणधर्म तो शोधतो. मनुष्य नदीमुखानें सागराला मिळतो, त्याप्रमाणें हा जिज्ञासु हि शेंवटीं परमेश्वराला मिळेल. तिसरी तऱ्हा अर्थार्थींची. अर्थार्थी म्हणजे प्रत्येक गोष्टींत अर्थ पाहणारा. अर्थ म्हणजे पैसा नव्हे. अर्थ म्हणजे हित, कल्याण. कोणत्या हि गोष्टीची परीक्षा करतांना "यानें समाजाचें कल्याण काय काय होईल" हीं कसोटी तो लावील. माझें लेखन, भाषण, सारें कर्म जगाच्या मंगलासाठीं आहे कीं नाहीं हें तो बघेल. निरुपयोगी, अहितकर क्रिया त्याला पसंत नाहीं. जगाच्या हिताची चिंता करणारा केवढा हा महात्मा! जगाचें कल्याण हा च त्याचा आनंद. ज्ञानाच्या दृष्टीनें सर्व क्रियांकडे पाहणारा तो जिज्ञासु व सर्वांच्या कल्याणाच्या दृष्टीनें पाहणारा तो अर्थार्थी.

हे तिन्ही भक्त निष्काम खरे परंतु एकांगी. एक कर्मद्वारा, एक हृदयद्वारा, एक बुद्धिद्वारा असे देवाकडे येतात. आतां उरला प्रकार तो पूर्ण भक्ताचा. याला च ज्ञानी भक्त म्हणावयाचें. या भक्ताला जें दिसेल तें सारें देवाचें च रूप. कुरूपसुरूप, रावरंक, स्त्रीपुरुष, पशुपक्षी—सर्वत्र परमात्म्याचें पावन दर्शन.

"नर नारी बाळें अवघा नारायण।
ऐसें माझें मन करीं देवा॥"

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

अशी तुकाराम महाराजांची प्रार्थना आहे. नागाची पूजा, हत्तीचें तोंड असलेल्या देवाची पूजा, झाडाची पूजा हे जसे पागलपणाचे मासले हिंदुधर्मांत आहेत, त्यापेक्षां हि या ज्ञानी भक्ताच्या ठिकाणीं पागलपणाची कमाल झालेली असते. त्याला कांहीं हि भेटो कीडा मुंगीपासून तों चंद्रसूर्यापर्यंत सर्वत्र एक च परमात्मा त्याला दिसतो. त्याचें हृदय उचंबळतें.

"मग तया सुखा अंत नाहीं पार । आनंदें सागर हेलावती ॥"

असें ज हें दिव्य भव्य दर्शन त्याला भ्रम म्हणा वाटेल तर. परंतु हा भ्रम सौख्याची राशी आहे, आनंदाचा ठेवा आहे. गंभीर सागरांत त्याला देवाचा विलास दिसतो, गाईंत त्याला देवाची वत्सलता दिसते, पृथ्वींत त्याची क्षमता दिसते, निरभ्र आकाशांत निर्मळता दिसते, रविचंद्रताऱ्यांत त्याचें तेज व भव्यता दिसते, फुलांत त्याची कोमलता व सुगंध दिसतो, दुर्जनांत कसोटी पाहणारा तो देव दिसतो. अशा रीतीनें एक च परमात्मा सर्वत्र नटलेला आहे हें पाहण्याचा ज्ञानी भक्ताचा अभ्यास चालू असतो. असें करतां करतां एक दिवस तो ज्ञानी पूर्ण भक्त होतो.

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

अध्याय आठवा

रविवार, ता. १०-४-'३२

मनुष्याचें किंवा कोणत्या हि जीवाचें जीवन हें अनेक संस्कारांनीं भरलेलें असतें. आपल्या हातून असंख्य क्रिया होत असतात. त्यांचा हिशेब करावयास बसूं तर अंत हि लागणार नाहीं. चोवीस तासांतील च क्रिया स्थूल मानानें पाहूं लागलों तर किती तरी दिसतील. खाणें, पिणें, बसणें, झोंपणें, चालणें, हिंडणें, काम करणें, लिहिणें, बोलणें, वाचणें—या शिवाय नाना प्रकारचीं स्वप्नें, रागद्वेष, मानापमान, सुखदुःख—असे अनंत प्रकार आपणांस दिसून येतील. या सर्वांचे मनावर संस्कार होत असतात. म्हणून जीवन म्हणजे काय असें जर कोणी विचारील तर जीवन म्हणजे संस्कार-संचय अशी मी व्याख्या करीन.

चांगले संस्कार तसे वाईट संस्कार. दोघांचा हि मनुष्याच्या जीवनावर परिणाम झालेला असतो. बाळपणींच्या क्रियांचें तर स्मरण च नाहीं. सारें लहानपण पाटीवरचें पुसावें त्याप्रमाणें होऊन जातें. पूर्वजन्मींचे संस्कार तर अगदीं च साफ पुसल्यासारखे होतात; इतकें कीं पूर्वजन्म होता कीं नाहीं याची हि शंका घेतात. या जन्मींचें लहानपण आठवत नाहीं तर पूर्वजन्मींची गोष्ट च कशाला ? पूर्वजन्म राहो. या च जन्माचा विचार करूं. आपल्या जेवढ्या क्रिया लक्षांत राहतात तेवढ्या च घडल्या असें नाहीं. अनेक क्रिया व अनेक ज्ञानें होत असतात. परंतु या क्रिया व हीं ज्ञानें मरून शेंवटीं कांहीं संस्कार फक्त उरता[illegible] रात्रीं निजावयाच्या वेळेस आपण दिवसांतील सर्व क्रिया आठवूं लागलों तरी आठवत नाहींत. कोणत्या आठवतात ? ज्या कृति अधिक ठळक असतात त्या च डोळ्यांसमोर येतात. फार भांडलों असलों तर तें च आठवतें. त्या दिवसाची ती च मुख्य कमाई. ठळक गोष्टींचे संस्कार मनावर जोरानें उमटतात. मुख्य क्रिया आठवते,

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

बाकीच्या फिक्या पडतात. जर रोजनिशी लिहाल तर दोनचार महत्त्वाच्या गोष्टी आपण लिहूं. प्रत्येक दिवसाचे असे संस्कार घेऊन मग जर आठवड्याचा आपण आढावा घेऊं तर आणखी हि यांतून गळून आठवड्यांतील म्हणून कांहीं ठळक गोष्टी शिल्लक राहतील. पुढें महिन्यानें आपण काय केलें हें पहावयास बसूं, तर सर्व महिन्यांत ज्या महत्त्वाच्या गोष्टी असतील तेवढ्या च डोळ्यांसमोर येतील. असें मग सहा महिन्यांचें, वर्षाचें, पांच वर्षांचें पाहतां पाहतां, आढावा म्हणून फार च थोड्या गोष्टी ठळक म्हणून लक्षांत राहतात व त्यांचे च संस्कार होतात. असंख्य क्रिया व अनंत ज्ञानें होऊन शेंवटीं मनाजवळ फार च थोडी शिल्लक आढळून येते. तीं तीं कर्में व तीं तीं ज्ञानें आलीं व आपलें काम करून मरून गेलीं. सर्व कर्मांचे दहापांच दृढ संस्कार काय ते शिल्लक उरतात. हे संस्कार म्हणजे आपली पुंजी. जीवनाचा व्यापार करून हि संस्कारसंपत्ति काय ती मिळविली. जसा एखादा व्यापारी रोजचा, महिन्याचा व सालाचा जमाखर्च करून शेंवटीं इतका नफा किंवा इतका तोटा असा एक आंकडा काढतो, हुबेहुब तसें च जीवनाचें आहे. अनेक संस्कारांची बेरीजवजाबाकी होतां होतां अत्यंत सुटसुटीत व आटोपशीर असें कांहीं शिल्लक राहतें. जीवनाचा शेंवटचा क्षण आला म्हणजे जीवनाची शिल्लक मनुष्य आठवूं लागतो. जन्मभर काय केलें याची आठवण करतांना त्याला केलेली कमाई दोनचार गोष्टींत दिसून येते. याचा अर्थ असा नाहीं कीं तीं कर्में व ज्ञानें फुकट गेलीं. त्यांचें काम होऊन गेलें असतें. हजारों उलाढाली करून शेंवटीं पांच हजारांचें कर्ज किंवा दहा हजारांचा फायदा एवढें च सार व्यापाऱ्याजवळ उरतें. कर्ज झालें तर छाती दडपली जाते. नफा असेल तर आनंद होतो.

आपलें असें च आहे मरण्याचे वेळीं जर खाण्यावर वासना गेली तर सर्व जीवनांत अन्नाची चव घेण्याचा अभ्यास केला असें सिद्ध होईल. अन्नाची वासना ही जीवनाची केलेली कमाई. एखाद्या आईला मरतांना मुलाची आठवण झाली तर तो पुत्रविषयक संस्कार च बलवान् ठरला. बाकीचीं असंख्य कर्में उडून गेलीं. अंकगणितांत अपूर्णांकांचें उदाहरण असतें. किती मोठमोठे आंकडे ! परंतु संक्षेप देतां देतां शेंवटीं एक किंवा शून्य असें उत्तर

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

येतें. त्याप्रमाणें जीवनांत संस्कारांचे अनेक आंकडे जाऊन शेंवटीं बलवान् असा एक संस्कार साररूप उरतो. जीवनाच्या उदाहरणाचें तें उत्तर. अंतकाळींचें स्मरण हें सर्व जीवनाचें फलित होय.

जीवनाचें हें शेंवटचें सार मधुर निघावें. ही शेंवटची घडी गोड व्हावी म्हणून जीवनावधि खटपट असावी. तुकारामांनीं म्हटलें आहे—

"याजसाठीं केला होता अट्टहास।
शेंवटचा दीस गोड व्हावा ॥"

शेंवटचा क्षण गोड होवो. ज्याचा शेंवट गोड तें सारें गोड. त्या शेंवटच्या उत्तराकडे ध्यान ठेवून जीवनाचें गणित सोडवा. जीवनाची योजना हें ध्येय डोळ्यासमोर ठेवून करा. उदाहरण सोडवतांना जो विशिष्ट प्रश्न विचारला असेल तो डोळ्यासमोर ठेवून तें सोडवावें लागतें. त्या प्रकारच्या रीति योजाव्या लागतात. मरणाचें वेळेस जो संस्कार उमटावा अशी इच्छा असेल त्याला अनुसरून सर्व जीवनाचा ओघ वळवा. तिकडे अहोरात्र कल असूं द्या.

या आठव्या अध्यायांत हा सिद्धान्त मांडला आहे कीं जो विचार मरणकाळीं स्पष्ट ठसठशीतपणें उमटला तो च विचार पुढच्या जन्मांत बलवत्तर ठरतो. ती शिदोरी घेऊन जीव पुढील यात्रेला निघतो. आजच्या दिवसाची कमाई घेऊन उद्यांच्या दिवसास झोंपेनंतर आपण आरंभ करतो. त्याप्रमाणें या जन्माची शिदोरी घेऊन मरणाच्या मोठ्या झोंपेनंतर फिरून आपली यात्रा सुरू होते. या जन्माचा अंत ती पुढील जन्माची सुरवात. म्हणून मरणाचें स्मरण सदैव राखून वागा.

मरणाचें स्मरण करण्याची आणखी जरूर यासाठीं आहे कीं मरणाच्या भयानकतेला तोंड देतां यावें. त्यावर तोड काढतां यावी. एकनाथांची एक गोष्ट आहे. एका गृहस्थानें नाथांस विचारिलें, "महाराज, आपलें जीवन किती साधें, किती निष्पाप. आमचें असें कां नाहीं? तुम्ही कधीं रागावत नाहीं, कोणाशीं भांडण नाहीं, तंटा नाहीं. किती शांत पवित्र प्रेमळ तुम्ही!" नाथ म्हणाले, "माझी गोष्ट तूर्त राहूं दे. तुझ्याविषयीं मला एक गोष्ट कळली आहे. तुझें आजपासून सात दिवसांनीं मरण आहे!" नाथांनीं सांगितलेली गोष्ट खोटी कोण मानणार! सात दिवसांनीं मरण. फक्त १६८ च तास

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

बाकी. अरेरे ! तो मनुष्य घाईनें घरीं गेला. त्याला कांहीं सुचेना. निरवा-निरवीच्या गोष्टी बोलत होता, करीत होता. तो आजारी झाला. अंथरुणा-वर होता. सहा दिवस गेले. सातव्या दिवशीं नाथ त्याच्याजवळ आले. त्यानें नमस्कार केला. नाथांनीं विचारलें, "कसें काय ?" तो म्हणाला, "जातों आतां." नाथांनीं विचारिलें, "या सहा दिवसांत किती पाप झालें ? पापाचे किती विचार मनांत आले ?" तो आसन्नमरण मनुष्य म्हणाला, "नाथ, पापाचा विचार करावयास वेळ च झाला नाहीं. सारखें डोळ्यासमोर मरण होतें." नाथ म्हणाले, "आमचें जीवन निष्पाप कां असतें याचें उत्तर तुला आतां मिळालें. मरणाचा वाघोबा सदैव समोर उभा असला म्हणजे पाप करावयास कसें सुचेल ? पाप करावयास हि निश्चितता लागते. मरणाचें स्मरण नेहमीं ठेवणें हा पापापासून मुक्त होण्यास उपाय आहे. मरण समोर दिसत असेल तर कोणत्या हिंमतीवर मनुष्य पाप करील ?

परंतु मनुष्य मरणाचें स्मरण टाळतो. पास्कल म्हणून एक फ्रेंच तत्त्वज्ञानी होऊन गेला. त्याचें "पांसे" म्हणून एक पुस्तक आहे. "पांसे" म्हणजे विचार. निरनिराळे स्फुट विचार या ग्रंथांत त्यानें मांडले आहेत. त्या पुस्तकांत तो एके ठिकाणीं लिहतो, "मृत्यु सतत पाठीशीं उभा आहे. परंतु मृत्यूस विसरावें कसें याचा प्रयत्न माणसानें सतत चालवला आहे. मृत्यूस स्मरून कसें वागावें हें नजरेसमोर तो राखीत नाहीं." माणसास मरण हा शब्द हि खपत नाहीं. जेवतांना मरण शब्द उच्चारला तर म्हणतात, "काय अभद्र बोलतोस रे." ज्ञानदेव ज्ञानेश्वरींत लिहितात—

अगा मर हा बोल न साहती ।
आणि मेलिया तरी रडती ॥

मरणाकडे सारखीं पावलें चाललीं च आहेत. मुंबईचें तिकीट काढून एकदां आगगाडीचे डब्यांत बसलांत म्हणजे तुम्ही बसलेले असलेत तरी गाडी तुम्हांला मुंबईत नेऊन फेंकणार. आपण जन्मतां च मरणाचें तिकिट घेतलेलें आहे. तुम्ही बसा किंवा धांवा. बसलांत तरी मृत्यु, धांवलांत तरी मृत्यु. तुम्ही मृत्यूचा विचार धरा कीं सोडा, तो टळत नाहीं. मरण निश्चित आहे. बाकी अनिश्चित असेल. सूर्य अस्तास चालला कीं आयुष्याचा एक तुकडा खाऊन जातो. जीवनाचे तुकडे कुरतडले जात आहेत. जीवन

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

झिजत आहे, घटत आहे. तरी माणसाला त्याचा विचार नाहीं. ज्ञानदेव म्हणतात, " कौतुक दिसतसे. " मनुष्याला कसली एवढी निश्चितता वाटते असें मनांत येऊन ज्ञानदेवांना आश्चर्य वाटत आहे. मरणाचा विचार हि सहन न होण्याइतकें मरणाचें भय माणसास वाटतें. हा विचार तो टाळीत असतो. डोळ्यावर कातडें ओढून बसतो. लढाईवर जाणारे शिपाई मरणाचा विचार टाळण्यासाठीं खेळतील, नाचतील, गातील, सिगारेट ओढतील. पास्कल लिहितो, " प्रत्यक्ष मरण सर्वत्र दिसत असून हि हा टॉमी, हा शिपाई तें विसरण्यासाठीं खात-पीत, आलापीत बसेल. "

आपण सारे या टॉमीसारखे च आहोंत. चेहरा गोल हंसतमुख राखण्याचा प्रयत्न करावयाचा, सुकलेला असेल तर तेलें पोमेड्स चोळावयाचीं, केस पिकले तर कलप लावावयाचे, असा हा माणसाचा प्रयत्न असतो. छातीवर मृत्यु नाचत असून हि हंसण्याचा प्रयत्न आपण सारे टॉमी अक्षय करून राहिलों आहोंत. इतर वाटेल तें बोलतील. परंतु मरणाचा विषय काढूं नका म्हणतील. मॅट्रिक झालेल्या मुलाला जर विचारलें, " पुढें काय करणार ? " तो म्हणतो, " सध्यां नका विचारूं. हल्लीं फर्स्ट इयरला आहें. " पुढील वर्षी पुन्हां विचाराल तर तो म्हणेल " आधीं इन्टर तर होऊं दे, पुढें पाहूं. " असें त्याचें चाललेलें असतें. पुढचें असतें तें आगाऊ पहावयास नको का ? पुढच्या पावलाची आधीं तजवीज हवी, नाहींतर तें खड्डयांत घालील. परंतु विद्यार्थी टाळतो हें सारें. विचाऱ्याचें शिक्षण च इतकें अंधारमय असतें कीं त्या शिक्षणांतून पलीकडचें भविष्य त्याला दिसत च नाहीं. म्हणून पुढें काय करावयाचें हा विचार च तो डोळ्यासमोर आणीत नाहीं. कारण अंधार च दिसतो सारा. परंतु तें पुढचें टाळतां येत नाहीं. तें मानगुटीस येऊन बसतें.

कॉलेजमध्यें प्रोफेसर तर्कशास्त्र शिकवितो. " मनुष्य मर्त्य आहे. सॉक्रेटिस मनुष्य आहे. अर्थात् तो मरणार. " असें अनुमान प्रोफेसर शिकवितो. तो सॉक्रेटिसाचें उदाहरण देतो. स्वतःचें कां देत नाहीं ? प्रोफेसर हि मर्त्य च आहे. " सर्व माणसें मर्त्य आहेत म्हणून मी प्रोफेसर हि मर्त्य आहें व शिष्या तूं हि मर्त्य आहेस." असें तो प्रोफेसर शिकविणार नाहीं. तें मरण साक्रेटिसावर ढकलून देतो. कारण साक्रेटिस मरून चुकलेला आहे. तो

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

हजर नसतो तक्रार करावयास. शिष्य व गुरु सॉक्रेटिसास मरण अर्पून स्वतःच्या बाबतीत "तेरी भी चूप, मेरी भी चूप" असे राहतात. आपण अति सुरक्षित आहोंत असें जणूं त्यांना वाटत असतें.

असा हा मृत्यूला विसरण्याचा सर्वत्र अहोरात्र जाणूनबुजून प्रयत्न आहे. परंतु मृत्यु का टळतो ? उद्यां आई मेली म्हणजे मृत्यु समोर उभा आहे च. निर्भयपणें मरणाचा विचार करून त्याच्यावर तोड काढण्याची हिंमत च मनुष्य करीत नाहीं. हरणाच्या पाठीमागें वाघ लागलेला असावा. तें हरण चपळ असतें. परंतु त्याची ताकद कमी पडते. तें थकतें शेंवटीं. पाठीमागून वाघोबा, तें मरण येत च असतें. त्या क्षणी त्या हरणाची काय स्थिति होते ? तें वाघाकडे पाहूं शकत नाहीं. तें मातींत तोंड व शिंगें खुपसून डोळे मिटून उभें राहतें. "ये बाबा घाल आतां झडप" असें जणूं निराधार होऊन तें सांगतें. आपण मरणाला समोर पाहूं शकत नाहीं. त्याला चुकविण्याच्या किती हि खुब्या केल्या तरी त्या मरणाचा जोर इतका असतो कीं तें शेंवटीं गांठतें च गांठतें.

आणि मग मरण आलें म्हणजे मनुष्य जीवनाची शिल्लक पाहूं लागतो. परीक्षेला बसलेला विद्यार्थी दौतींत टाक घालतो बाहेर काढतो, परन्तु पांढऱ्यावर काळें करील तर शपथ. लिहिशील कीं नाहीं थोडें, का सरस्वती येऊन लिहिणार आहे सारें ? तीन तास संपतात. कोरा पेपर देतो, किंवा शेंवटीं खरडतो कांहींतरी. प्रश्न सोडवावयाचे, उत्तरें लिहावयाचीं याचा विचार नाहीं. इकडे बघतो, तिकडे बघतो. तसेंच आपलें. जीवनाचें टोंक मरणाकडे गेलेलें आहे हें लक्षांत ठेवून तो शेंवटचा क्षण पुण्यमय, अत्यंत पावन व गोड कसा होईल याचा अभ्यास आयुष्यभर केला पाहिजे. उत्कृष्टांतले उत्कृष्ट संस्कार मनावर कसे राहतील याचा विचार आजपासून च झाला पाहिजे. परन्तु चांगल्या संस्कारांचा कोण करतो अभ्यास ? वाईट गोष्टींचा मात्र पदोपदीं अभ्यास होत आहे. जीभ, डोळा, कान यांना चवचालपणा शिकवून राहिलों आहोंत. चित्ताला निराळा अभ्यास लावला पाहिजे. चांगल्याकडे चित्त नेलें पाहिजे. तेथें रंगविलें पाहिजे ज्या क्षणीं आपलें चुकतें आहे असें समजलें त्या क्षणापासून सुधारण्यास लागलें पाहिजे. चूक कळल्यावर हि का तशी च करीत रहायचें ? ज्या क्षणीं चूक कळली,

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

तो क्षण पुनर्जन्माचा. ते तुझें नवीन बाळपण, ती तुझ्या जीवनाची नवीन सकाळ असें मान. आतां खरा जागा झालास. आतां रात्रंदिवस जीवनाचें परीक्षण कर, जप. तसें न करशील तर पुन्हां घसरशील, पुन्हां वाईटाचा अभ्यास सुरू होईल.

मी पुष्कळ वर्षांपूर्वी आजीला भेटावयास गेलों होतों. ती ७५ वर्षांची झाली होती. ती मला म्हणे, "विन्या, आठवत नाहीं रे अलीकडे. तुपाचें भांडें आणण्यासाठीं जातें, परंतु न आणतां च परत येतें." परन्तु ५० वर्षांपूर्वींची दागिन्यांची एक गोष्ट ती मला सांगे. पांच मिनिटांपूर्वीचें स्मरण नाहीं. परन्तु ५० वर्षांपूर्वींचा बलवान् संस्कार शेंवटपर्यंत सतेज आहे. याचें कारण काय ? ती दागिन्यांची गोष्ट आजपर्यंत तिनें प्रत्येकाजवळ सांगितली असेल. त्या गोष्टीचा सतत उच्चार झाला. ती गोष्ट जीवनाला चिकटून बसली. जीवनाशीं एकरूप झाली. मीं मनांत म्हटलें, "परमेश्वर करो व आजीला मरण काळीं हे दागिने नं आठवोत म्हणजे झालें."

ज्या गोष्टीचा अभ्यास रात्रंदिवस चालला आहे ती चिकटून कां नाहीं राहणार ? त्या अजामिळाच्या गोष्टी वाचून भ्रमांत नका पडूं. तो वरून पापी होता. परंतु जीवनाच्या आंतून पुण्याचा प्रवाह वहात होता. तें पुण्य शेंवटच्या क्षणीं जागें झालें. नेहमीं पापें करून शेंवटीं रामनाम अचूक तोंडांत येईल अशा भ्रमांत नका राहूं. लहानपणापासून कसोशीनें अभ्यास करा. एकेक चांगला संस्कार उमटेल अशी काळजी घे. यानें काय होणार, त्यानें काय होणार असें म्हणूं नकोस. चार वाजतां च कां उठावयाचें ? सात वाजतां उठलें म्हणून काय बिघडलें ? असें म्हणून चालणार नाहीं. मनाला अशी सारखी मोकळीक देत गेलास तर शेंवटीं फंसशील. सत्संस्कारांचे ठसे उमटणार नाहींत. कण कण लक्ष्मी मिळवावी लागते. क्षण क्षण फुकट न दवडतां विद्यार्जनांत वेंचावा लागतो दरक्षणीं घडणारा संस्कार चांगला च होत आहे ना याचा विचार कर. वाईट बोल उच्चारला, झाला लगें च वाईट संस्कार. प्रत्येक कृतीची छिनी जीवनाच्या दगडाला आकार देत आहे. दिवस चांगला गेला तरी वाईट कल्पना स्वप्नांत येतात. दहापांच दिवसांतले च विचार स्वप्नांत दिसतील असें नाहीं. पुष्कळ वाईट संस्कार बेसावधपणें उमटून गेलेले असतात. कोणत्या घडीला ते उठून बसतील याचा

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

नेम नसतो. म्हणून बारीकसारीक गोष्टींत हि जपावें. बुडत्याला काडीचा हि आधार होतो. संसारांत आपण बुडत आहोंत. जरा चांगलें बोललास तेवढाच आधार. चांगलें केलेलें फुकट जाणार नाहीं. तें तुला तारील. लेशमात्र हि वाईट संस्कार नको. डोळा पवित्र राखीन, कान निंदा ऐकणार नाहीं, चांगलें बोलेन, अशी सदैव खटपट करा. अशी दक्षता राखाल तर शेंवटच्या क्षणाला हुकमी डाव पडेल. आपण जीवनाचे व मरणाचे स्वामी होऊं.

पवित्र संस्कार उमटण्यासाठीं उदात्त विचार मनांत खेळवावे. हात पवित्र कर्मांत गुंतवावेत. आंत ईश्वराचें स्मरण, बाहेर स्वधर्माचरण. हातानें सेवेचें कर्म, मनांत विकर्म. महात्माजी पहा. रोज कांततात. दररोजच्या कांतण्यावर त्यांनीं भर दिला आहे. रोज कां कातावयाचें? कपड्यापुरतें केव्हां तरी कांतलें म्हणजे नाहीं का चालणार? परंतु हा व्यवहार झाला. रोज कांतण्यांत आध्यात्मिकता आहे. देशासाठीं मला कांहींतरी करावयाचें आहे याचें तें चिंतन आहे. तें सूत दरिद्रनारायणाशीं रोज जोडतें. तो संस्कार दृढ होतो.

डॉक्टरनें रोज डोस घ्यावयास सांगितलें. परंतु आपण ते एकदम घेतले तर? तें चमत्कारिक होईल. औषधाचा हेतु सफळ होणार नाहीं. औषधाचा रोज संस्कार होऊन प्रकृतींतील विकृति दूर केली पाहिजे. त्याप्रमाणें च जीवनाचें आहे. शंकरावर हळूहळू अभिषेक करावयाचा. माझा हा आवडता दृष्टान्त आहे. लहानपणीं ती क्रिया मी रोज पहावयाचा. चोवीस तास मिळून तें एकंदर पाणी फार तर दोन बादल्या होईल. पटकन् दोन बादल्या च पिंडीवर ओतल्या तर? या प्रश्नाचें उत्तर लहानपणीं च मला मिळालें. पाणी एकदम ओतून कर्म सफल होणार नाहीं. थेंब थेंब ती सतत धार पडत असणें म्हणजे च उपासना, समान संस्कारांची सारखी सतत धार असली पाहिजे. जो संस्कार सकाळीं, तो च दुपारीं, तो च सायंकाळीं, जो दिवसा तो च रात्रीं, जो काल तो च आज, व जो आज तो च उद्यां, जो या वर्षी तो च पुढील वर्षीं, जो या जन्मीं तो पुढील जन्मीं, जो जगतांना तो च मरतांना. अशी एकेका सत्संस्काराची दिव्य धारा सर्व जीवनांतून सतत वाहत राहिली पाहिजे. असा प्रवाह अखंड चालू राहील तर च शेंवटीं आपण जिंकूं. तेव्हां च निशाण मुक्कामावर नेऊन रोवूं. एका च दिशेनें संस्कार-प्रवाह वाहला

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

पाहिजे. नाहींतर डोंगरावर पडलेलें पाणी जर बारा वाटे फांकून गेलें तर नदी होणार नाहीं. परंतु सारें एका दिशेनें वाहत जाईल, तर धारेचा ओहोळ होईल, ओहोळाचा प्रवाह होईल, प्रवाहाची नदी होईल, नदीची गंगा होऊन ती समुद्राला मिळेल. एका दिशेनें वाहत जाणारें पाणी सागरास मिळालें. च्चोहोंबाजूस जाणारें आटून गेलें. संस्कारांचें असें च आहे. संस्कार आले व गेले तर काय उपयोग ? संस्कारांचा पवित्र प्रवाह सतत जीवनांत वहात राहील तर च शेंवटीं मरण महानंदाचें निधान वाटेल. जो प्रवासी वाटेंत फार न थांवतां वाटेंतील मोह दूर करून कष्टानें पावलें रोंवीत शिखरावर जाऊन पोंचला, वर जाऊन छातीवरचीं सर्व बंधनें फेंकून तेथल्या मोकळचा वाऱ्याचा जो अनुभव घेता झाला, त्याच्या आनंदाची इतरांस कल्पना येणार नाहीं. जो प्रवासी मध्यें च थांवला, त्याचा सूर्य कांहीं थांबला नाहीं.

सारांश, बाहेरून सतत स्वधर्माचरण व आंतून चित्तशुद्धीची हरि-स्मरणाची क्रिया असे अंतर्बाह्य कर्मविकर्मांचे प्रवाह जेव्हां काम करतील तेव्हां मरण आनंदाची गोष्ट वाटेल. म्हणून भगवान् सांगतात—'

"तस्मात् सर्वेषु कालेषु
मामनुस्मर युद्धय च"

माझें अखंड स्मरण कर व झगडत रहा. "सदा मद्भावमागत:" नेहमीं माझ्यांत मिसळून रहा. ईश्वरी प्रेमानें जेव्हां अंतर्बाह्य रंगशील, तो रंग जेव्हां सर्व जीवनावर चढेल, तेव्हां पवित्र गोष्टींत सदैव आनंद वाटूं लागेल. वाईट वृत्ति मग समोर उभी च राहणार नाहीं. सुंदर मनोरथांचे अंकुर मनांत उगवतील. चांगल्या कृति सहज होऊं लागतील.

ईश्वराच्या स्मरणानें चांगल्या कृति सहज होऊं लागतील हें खरें. परंतु झगडत रहा अशी भगवंतांची आज्ञा आहे. तुकाराम महाराज म्हणतात—

रात्रंदिन आम्हां युद्धाचा प्रसंग ।
अंतर्बाह्य जग आणि मन ।।

आंत व बाहेर अनंत सृष्टि भरलेली आहे. या सृष्टीशीं मनाचा सारखा झगडा सुरू आहे. या झगडयांत प्रत्येक क्षणीं जय च येईल असें नाहीं. जो अखेर साधील तो च खरा. शेंवटचा निकाल तो खरा. यशापयश

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

अनेक वेळां मिळेल. अपयश आलें म्हणून निराश होण्याचें कारण नाहीं. दगडावर एकोणवीस घाव घातले तरी तो फुटला नाहीं. विसाव्या घावानें फुटला समजा. मग ते पहिले घाव का अपेशी समजावयाचे ? त्या वीसाव्या घावाच्या यशाची तयारी पहिले एकोणवीस घाव करीत होते.

निराश होणें म्हणजे नास्तिक होणें. परमेश्वर पाठीराखा आहे. विश्वास ठेवा. मुलाला हिंमत यावी म्हणून आई त्याला इकडे तिकडे जाऊं देते. परंतु ती त्याला पडूं देणार नाहीं. पडूं लागलें तर हळूं च येऊन उचलील. ईश्वर हि तुमच्याकडे पहात आहे. तुमच्या जीवनाच्या पतंगाची दोरी त्याच्या हातांत आहे. पतंगाची दोरी कधीं तो तंग धरतो, कधीं सैल सोडतो. परंतु सूत्र त्याच्या हातांत आहे ही खात्री बाळगा. गंगेच्या घाटावर पोहावयास शिकवितात. घाटावरच्या झाडास सांखळी बांधलेली असते. ती सांखळी कंबरेला बांधून देतात पाण्यांत फेंकून. वस्ताद पाण्यांत असतात च. तो नवशिक्या चार गटांगळ्या खातो. परंतु शेंवटीं ती कला शिकतो. परमेश्वर जीवनाची कला आपणांस शिकवून राहिला आहे.

परमेश्वरावर श्रद्धा ठेवून कायावाचामनें अहोरात्र झगडत रहाल तर अंतकाळची घडी अतिशय उत्तम येईल. त्या वेळेस सर्व देवता अनुकूल होतील. या अध्यायाच्या शेंवटीं हें रूपकानें सांगितलें आहे. हें रूपक समजून घ्या. ज्याच्या मरणाच्या वेळेस अग्नि पेटलेला आहे. सूर्य प्रकाशत आहे, शुक्लपक्षांतील चंद्रमा वाढून राहिला आहे, उत्तरायणांतील निरभ्र व सुंदर आकाश पसरलें आहे तो ब्रह्मांत विलीन होतो. आणि ज्याच्या मरणाच्या वेळेस धूर धुमसून राहिला आहे, अंतर्बाह्य अंधार आहे, कृष्णपक्षांतील चंद्रमा क्षीण होत आहे, दक्षिणायनांतील तें अभ्राच्छादित मलिन आकाश पसरलेलें आहे तो जन्ममरणाच्या फेऱ्यांत पुन्हां पडेल.

पुष्कळ लोक या रूपकानें घोंटाळ्यांत पडतात. पुण्यमरण यावें अशी इच्छा असेल तर अग्नि, सूर्य, चंद्र, आकाश या देवतांची कृपा असली पाहिजे. अग्नि हें कर्माचें चिह्न आहे. यज्ञाची खूण आहे. अंतकाळीं सुद्धां यज्ञाची ज्वाला पेटलेली पाहिजे. न्यायमूर्ति रानडे म्हणत, "सारखें कर्तव्य करीत असतां मरण आलें तर तें धन्य होय. कांहीं तरी

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

वाचीत आहें, कर्म करीत आहें असें काम करतां करतां मला मरण आलें म्हणजे पुरें." पेटलेला अग्नि याचा हा अर्थ आहे. मरणकाळीं हि कर्म करीत राहणें ही अग्नीची कृपा. सूर्याची कृपा म्हणजे बुद्धीची प्रभा शेंवटपर्यंत झगझगीत राहणें. चंद्राची कृपा म्हणजे मरणवेळीं पवित्र भावना वाढत वाढत जाणें. चंद्र ही मनाची–भावनांची–देवता आहे. शुक्ल पक्षांतील चंद्राप्रमाणें मनांतील प्रेम, भक्ति, उत्साह, परोपकार, दया इत्यादि शुद्ध भावनांचा पूर्ण विकास व्हावा. आकाशाची कृपा म्हणजे हृदयाकाशांत आसक्तीचे ढग जरा देखील नसणें. एकदां महात्माजी म्हणाले, "मी सारखें चरखा चरखा करून राहिलों आहें. मी चरखा अत्यंत पवित्र वस्तु मानतों. परंतु अंतकाळीं त्याची हि वासना नको. ज्यानें मला चरखा सुचविला तो त्याची चिंता वाहण्यास सर्वतोपरी समर्थ आहे. चरखा आतां दुसऱ्या भल्या भल्या माणसांच्या हातांत गेला आहे. चरख्याची चिंता सोडून परमेश्वरास भेटण्यास मीं तयार असलें पाहिजे." सारांश, उत्तरायण असणें म्हणजे हृदयांत आसक्तीचे ढग नसणें.

शेंवटच्या श्वासोच्छ्वासापर्यंत हातून सेवा होऊन राहिली आहे, भावनांची पौर्णिमा फुलली आहे, हृदयाकाशांत यत्किंचित हि आसक्ति नाहीं; बुद्धि सतेज आहे, अशाप्रकारें मरण ज्याला येईल तो परमात्म्यांत मिळाला. असा परम मंगल शेंवट होण्यास रात्रंदिवस दक्ष राहून लढत राहिलें पाहिजे क्षणभर सुद्धां अशुद्ध संस्कार मनावर उमटूं देतां कामा नये. आणि असें बळ मिळावें म्हणून त्या परमेश्वराची प्रार्थना करीत राहिलें पाहिजे. हरिस्मरण–प्रभुस्मरण पुन्हां पुन्हां केलें पाहिजे.

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

अध्याय नववा

रविवार, ता. १७-४-'३२

माझा घसा दुखत आहे. माझा आवाज आज ऐकूं येईल कीं नाहीं त्याविषयीं जरा शंका वाटते. ह्या प्रसंगीं साधुचरित थोरले माधवराव पेशवे यांच्या अंतकाळची गोष्ट आठवते. हा महापुरु मरणशय्येवर होता. फार कफ झाला होता. कफाचें पर्यवसान अतिसारांत करतां येतें. माधवराव वैद्यास म्हणाले, "माझा कफ दूर करून मला अतिसार होईल असें करा. म्हणजे रामनाम घेण्यास तोंड मोकळें होईल." मी हि आज परमेश्वराची प्रार्थना करीत होतों. देव म्हणाला, "जसा घसा चालेल तसा बोल." मी जी येथें गीता सांगतों आहें ती कोणास उपदेश करावा ह्या हेतूनें नाहीं. फायदा करून घेणाऱ्यास त्यापासून अवश्य फायदा होईल. परंतु मी गीता सांगत आहें ती रामनाम म्हणून सांगत आहें. गीता सांगतांना माझी हरिनामाची भावना असते.

मी जें हें सांगत आहें त्याचा आजच्या नवव्या अध्यायाशीं संबंध आहे. हरिनामाची अपूर्व थोरवी या नवव्या अध्यायांत सांगितली आहे. हा अध्याय गीतेच्या मध्यावर उभा आहे. सर्व महाभारताच्या मध्यावर गीता व गीतेच्या मध्यावर नववा अध्याय. अनेक कारणांमुळें या अध्यायाला पावनत्व आलें आहे. ज्ञानेश्वरांनीं शेंवटीं जेंव्हां समाधि घेतली त्या वेळेस हा अध्याय जपत त्यांनीं प्राण सोडला असें म्हणतात. या अध्यायाच्या केवळ स्मरणानें माझे डोळे भरून येतात व हृदय उचंबळतें. व्यासांचा हा केवढा उपकार! भरतखंडावर च नव्हे तर सर्व मानवजातीवर हा उपकार आहे. जी वस्तु भगवंतांनीं अर्जुनास सांगितली ती अपूर्व वस्तु शब्दांनीं सांगण्यासारखी नव्हती. परंतु दयेनें प्रेरित होऊन व्यासांनीं ती वस्तु संस्कृत भाषेंत प्रकट केली. गुह्य वस्तूला वाणीचें रूप दिलें. या अध्यायाच्या आरंभीं च भगवान् सांगतात.

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

"राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम्"

ही जी राजविद्या, ही जी अपूर्व वस्तु ती प्रत्यक्ष अनुभवण्याची गोष्ट आहे. भगवान् तिला "प्रत्यक्षावगम" म्हणत आहेत. शब्दांत न मावणारी परंतु प्रत्यक्ष अनुभवाच्या कसावर कसलेली अशी गोष्ट या अध्यायांत सांगितली असल्यामुळें त्यास फार गोडी आली आहे. तुलसीदासांनीं म्हटलें आहे—

को जाने को जैहै जमपुर को सुरपुर परधाम को
तुलसिहि वहुंत भलो लागत जग जीवन रामगुलामको

मेल्यानंतर मिळणारा स्वर्ग त्याच्या कथा येथें काय कामाच्या? स्वर्गांत कोण जातो, यमपुरास कोण जातो तें कोणी सांगावें? येथें चार दिवस रहावयाचें आहे तर तें रामाचे गुलाम होऊन रहावें यांत च मला आनंद आहे, असें तुलसीदास सांगतात. रामाचे गुलाम होऊन राहण्यांत जी गोडी आहे ती च गोडी या अध्यायांत आहे. प्रत्यक्ष या च देहीं या च डोळां अनुभवास येणारें फळ. जिवंतपणीं अनुभवास येणाऱ्या गोष्टी या अध्यायांत सांगितल्या आहेत. गूळ खातांना गोडी समजते. त्याप्रमाणें रामाचे गुलाम होऊन राहण्यांतील गोडी ही येथील आहे. अशी ही मर्त्यलोकींच्या जीवनांतील गोडी प्रत्यक्ष अनुभवास आणून देणारी जी राजविद्या ती या अध्यायांत आहे. ती राजविद्या गूढ आहे. परंतु भगवंत सर्वांस सुलभ उघडी करून ठेवीत आहेत.

ज्या धर्माचें गीता सार आहे, त्या धर्माला वैदिक धर्म म्हणतात. वैदिक धर्म म्हणजे वेदांपासून निघालेला धर्म. जगाच्या पाठीवर जें कांहीं प्राचीन लिखाण आहे, त्यांत वेद हें पहिलें लिखाण म्हणून मानलें जातें. म्हणून भाविक लोक त्याला अनादि मानतात. यामुळें वेदाला पूज्यता मिळाली. आणि इतिहासाच्या दृष्टीनें पाहिलें तरी हि वेद हें आपल्या समाजाच्या प्राचीन भावनांचें जुन्यांतील जुनें चिह्न आहे. ताम्रपट, शिलालेख, नाणीं, भांडीं, प्राण्यांचे अवशेष इत्यादि साधनांपेक्षां हें लेखी साधन अत्यंत महत्त्वाचें आहे. पहिला ऐतिहासिक पुरावा म्हणजे वेद. अशा या वेदांत जो धर्म बीजरूपानें होता, त्याचा वृक्ष होत होत, शेंवटीं त्याला गीतेचे दिव्य मधुर फळ लागलें. फळाशिवाय झाडाचें आपण काय खाणार? वृक्षास फळ लागेल तेव्हां च काय खावयाचें तें मिळेल. वेदधर्माच्या साराचें हि सार म्हणजे ही गीता.

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

हा जो वेदधर्म प्राचीन काळापासून रूढ होता, त्यांत नाना यज्ञयाग, क्रियाकलाप, नाना तपश्चर्या, नाना साधना सांगितल्या आहेत. हें जें सर्व कर्मकांड, तें जरी निरुपयोगी नसलें, तरी त्याला अधिकाराची जरूर असे. तें कर्मकांड सर्वांना मोकळें नसे. झाडावरचा उंच नारळ चढून कोणी तोडावा, तो पुढें कोणी सोलावा, कोणी फोडावा ? मला खूप भूक लागली असली तरी तो उंच झाडावरचा नारळ मला मिळावा कसा ? मी खालून नारळाकडे बघतों, नारळ वरून माझ्याकडे बघतो. पोटांतील आग अशानें का शमते ? त्या नारळाची व माझी प्रत्यक्ष भेट होईपर्यंत सारें फुकट. या वेदांतील नाना क्रियांतून अत्यंत सूक्ष्म विचार असावयाचे. सामान्य जनास ते कसे कळणार ? वेदमार्गाशिवाय मोक्ष नाहीं, परंतु वेदाचा तर अधिकार नाहीं; मग इतरांचें कसें व्हावयाचें ? म्हणून कृपाळु संत पुढें सरसावून म्हणाले, "या वेदांचा रस काढूं या . वेदाचें सार थोडक्यांत काढून दुनियेला देऊं या" म्हणून तुकाराम महाराज म्हणतात—

"वेद अनंत बोलला । अर्थ इतुका चि साधला"

कोणता हा अर्थ ? हरिनाम. हरिनाम हें वेदांचें सार. रामनामानें मोक्ष ठरला. स्त्रिया, मुलें, शूद्र, वैश्य, अडाणी, दुबळे, रोगी, पंगु सर्वांना मोक्ष मोकळा झाला. वेदांच्या कपटांत अडकलेला मोक्ष भगवंतांनीं राजमार्गावर आणून ठेविला. मोक्षाची साधी सोपी युक्ति. ज्याचें जें साधें जीवन, जें स्वधर्मकर्म, सेवाकर्म, तें च यज्ञमय कां करतां येणार नाहीं ? दुसरे यज्ञयाग कशाला ? तुझें साधें रोजचें सेवाकर्म हें च यज्ञरूप कर. हा राजमार्ग आहे.

यानास्थाय नरो राजन् न प्रमाद्येत कर्हिचित् ।
धावन्निमील्य वा नेत्रे न स्खलेन्न पतेदिह ।।

या मार्गानें डोळे मिटून धांवत गेलेत तरी पडणार नाहीं. दुसरा मार्ग "क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्यया" असा आहे. तलवारीची धार हि जरा बोथट असेल, इतका यज्ञमार्गाचा कर्मकांडात्मक मार्ग बिकट आहे. रामाचे गुलाम होऊन राहण्याचा मार्ग सोपा आहे. एखादा इंजिनिअर हळूहळू उंची वाढवीत रस्ता वर वर नेतो व आपणांस

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

उंच शिखरावर बसवतो. आपण इतके उंच जात आहोंत हें समजून हि येत नाहीं. ही जशी त्या इंजिनीअराची खुबी, तशी च या राजमार्गाची आहे. जो मनुष्य जेथें कर्म करीत उभा आहे, तेथें त्या साध्या कर्मानें च परमात्मा गांठतां येईल असा हा मार्ग आहे.

परमेश्वर का कोठें लपलेला आहे? एखाद्या दरींत, एखाद्या घळींत, एखाद्या नदींत, एखाद्या स्वर्गांत असा का कोठें तो दडून बसला आहे? हिरेमाणकें, चांदीसोनें पृथ्वीच्या पोटांत लपलेलें असतें. मोतींपोवळीं रत्नाकर समुद्रांत लपलेलीं असतात. तसें का हें परमेश्वररूपी लालरत्न लपलेलें आहे? देव का कोठून खणून वर काढायचा आहे? हा सर्वत्र समोर देव च उभा आहे. हे तमाम लोक देवाच्या च मूर्ति. ईश्वर च चराचरांत प्रकट होऊन राहिला आहे. त्याला शोधण्याचे कृत्रिम उपाय कशाला? साधा उपाय आहे. अरे तूं जी जी क्रिया करशील, तिचा संबंध रामाशीं जोड म्हणजे झालें. रामाचा गुलाम हो. ते कठिण वेदमार्ग, तो यज्ञ, ती स्वाहा, ती स्वधा, तें श्राद्ध, तें तर्पण सारें मोक्षाकडे नेईल. परंतु अधिकारी, अनधिकारी भानगड तेथें उत्पन्न होते. आपल्याला नको च तें. तूं एवढें च कर कीं जें कांहीं करशील तें परमेश्वरास अर्पण कर. प्रत्येक कृतीचा संबंध त्याच्याशीं जोड. असें नववा अध्याय सांगतो. म्हणून तो भक्तांना फार गोड वाटतो.

कृष्णाच्या सर्व जीवनांत बाळपण अत्यंत च गोड. बाळकृष्णाची विशेष उपासना. तो गुराख्यांबरोबर, गाई घेऊन जाई, त्यांच्याबरोबर खाई, त्यांच्याबरोबर हंसे खेळे. इंद्राची पूजा करावयास गवळी निघाले तर तो त्यांना म्हणाला, "कोणी पाहिला आहे इंद्र? त्याचे काय उपकार? हा गोवर्धन पर्वत तर प्रत्यक्ष दिसत आहे. तेथें गाई चरतात. तेथून नद्या वाहतात. त्याची करा पूजा." असें तो शिकवी. ज्या गोपाळांत तो खेळला, ज्या गोपींबरोबर बोलला, ज्या गाईगुरांत रंगला, त्या सर्वांस त्यानें मोक्ष मोकळा करून दिला. कृष्णपरमात्म्यानें अनुभवानें हा सोपा मार्ग सांगितला आहे. लहानपणीं त्याचा गाईशीं संबंध, मोठेपणीं घोड्यांशीं. मुरलीचा आवाज ऐकतां च गाई गहिंवरत, आणि कृष्णानें पाठीवर हात फिरवतां च घोडे फुरफुरत. त्या गाई, ते रथाचे घोडे केवळ

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

कृष्णमय होऊन जात. त्यांना हि जणूं मोक्ष मिळे. मोक्षावर केवळ मानवांचा च हक्क नसून पशुपक्ष्यांचा हि आहे ही गोष्ट श्रीकृष्णांनीं स्पष्ट केली आहे. त्यांनीं जीवनांत ती गोष्ट अनुभवली.

जो भगवंतांचा अनुभव तो च व्यासांचा. कृष्ण व व्यास एकरूप च आहेत. दोघांच्या जीवनाचें सार एक. मोक्ष विद्वत्तेवर, कर्मकलापावर अवलंबून नाहीं. साधी भोळी भक्ति हि पुरें. भोळ्या भाविक स्त्रिया मी मी म्हणणाऱ्या ज्ञान्यास मागें टाकून पुढें गेल्या आहेत. पवित्र मन व भोळा शुद्ध भाव. मग मोक्षाचें अवघड नाहीं. महाभारतांत जनकसुलभासंवाद म्हणून एक प्रकरण आहे. जनकराजा ज्ञानासाठीं एका स्त्रीकडे गेला आहे, असा प्रसंग व्यासांनीं उभा केला आहे. तुम्ही चर्चा करीत बसा कीं स्त्रियांना वेदांचा अधिकार आहे कीं नाहीं. सुलभा तर प्रत्यक्ष जनकास ब्रह्मविद्या देत आहे. ती एक भोळी अडाणी स्त्री. जनक केवढा सम्राट्, किती विद्यांनीं संपन्न. परंतु महाज्ञानी जनकाजवळ मोक्ष नाहीं. त्यासाठीं त्याला सुलभेचे चरण धरावयास व्यासांनीं लावलें आहे. तसा च तो तुलाधार वैश्य. तो जाजलिब्राह्मण त्याच्याकडे ज्ञानासाठीं जातो. तुलाधार म्हणतो, "तराजूची दांडी सरळ राखण्यांत माझें सारें ज्ञान आहे." तशी च ती व्याधाची कथा. व्याध तर कसाई. पशु मारून समाजाची सेवा करीत होता. एका अहंकारी महान् संन्याशाला त्याच्या गुरूनें व्याधाकडे जावयास सांगितलें. संन्याशाला आश्चर्य वाटलें, कसाई काय ज्ञान देणार ? संन्यासी व्याधाकडे आला. व्याध काय करीत होता ? तो मांस कापीत होता, धूत होता, स्वच्छ करून विक्रीस ठेवीत होता. तो संन्याशाला म्हणाला, "माझें हें जें कर्म, तें जितकें धर्ममय करतां येईल, तितकें मी करीत आहें. जेवढा आत्मा या कर्मांत ओततां येईल तेवढा ओतून मी हें कर्म करतों व आईबापांची सेवा करतों." अशा या व्याधाच्या रूपानें व्यासांनीं आदर्शमूर्ति उभी केली आहे. महाभारतांत ह्या ज्या स्त्रिया, वैश्य, शूद्र ह्यांच्या कथा आलेल्या आहेत त्या अशासाठीं कीं सर्वांना मोक्ष मोकळा आहे हें उघड दिसावें. त्या गोष्टींतील तत्त्व या नवव्या अध्यायांत सांगितलें आहे. त्या गोष्टींवर शिक्का या अध्यायांत मारला गेला. रामाचा गुलाम होऊन राहण्यांत च जी गोडी ती च त्या व्याधाच्या जीवनांत आहे. तुकाराममहाराज अहिंसक; परंतु सजन कसायानें

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

कसायाचें काम करून मोक्ष मिळविला हें मोठ्या कौतुकानें त्यांनीं वर्णिलें आहे. पशूंना मारणाऱ्यांना काय गति मिळेल असें अन्यत्र तुकारामांनीं म्हटलें आहे. परंतु—

"सजनकसाया विकूं लागे मांस"

असा चरण लिहून भगवान् सजन कसायास मदत करतात असें वर्णिलें आहे. नरसी मेहत्याची हुंडी पटवणारा, नाथांकडे कावडी भरून आणणारा, दामाजीसाठीं महार होणारा, महाराष्ट्राची आवडती जनाबाई तिला दळण-कांडणांत मदत करणारा असा तो भगवान् सजन कसायास हि तितक्या च प्रेमानें मदत करी, असें तुकाराम सांगत आहेत. सारांश, सर्व कृत्यांचा संबंध परमेश्वरीशीं जोडावा. कर्म किती केवढें हा मुद्दा नाहीं. तें स्वच्छ, पवित्र व सेवामय असावें म्हणजे तें यज्ञरूप च आहे.

नवव्या अध्यायांत एक विशेष गोष्ट आहे. या अध्यायांत कर्मयोग व भक्तियोग यांचा मधुर मिलाफ आहे. कर्मयोग म्हणजे कर्म करावयाचें व फळाचा त्याग करावयाचा. कर्म अशा खुबीनें करा कीं फळाची वासना जडणार नाहीं. अक्रोडाचें झाड लावण्यासारखें हें आहे. अक्रोडाच्या झाडास पंचवीस वर्षांनीं फळें यावयाचीं. तीं चाखावयास मिळणार नाहींत. तरी हि झाड लावावयाचें, तें प्रेमानें वाढवावयाचें. कर्मयोग म्हणजे झाड लावणें व फळाची अपेक्षा न राखणें. भक्तियोग म्हणजे काय? भावपूर्वक ईश्वराशीं जोडणें म्हणजे भक्ति. राजयोगांत कर्मयोग व भक्तियोग एकत्र मिसळतात. राजयोगाच्या अनेकांनीं अनेक व्याख्या केल्या आहेत. परंतु राजयोग म्हणजे कर्मयोग व भक्तियोग यांचें मधुर मिश्रण. कर्म तर करावयाचें परंतु फळ टाकावयाचें नाहीं. तें देवाला अर्पण करावयाचें. फळ टाका असें म्हणणें म्हणजे फळाचा निषेध झाला. अर्पणांत तसें नाहीं. फार सुंदर व्यवस्था आहे ही. अपूर्व गोडी आहे ह्यांत. फळाचा त्याग करावयाचा याचा अर्थ असा नाहीं कीं फळ कोणी घेणार च नाहीं. कोणी तरी तें फळ घेणार च, कोणाला तरी तें मिळणार च. मग ज्याला हें फळ मिळणार तो लायक आहे कीं नाहीं वगैरे तर्क निघावयाचे! कोणी भिकारी आला तर आपण लगें च म्हणतों, "गलेलठ्ठ आहेस. शोभत नाहीं भीक मागणें. चालता हो." त्याचें भीक मागणें योग्य आहे कीं नाहीं आपण

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

बघतों. तो भिकारी शरमून जातो बिचारा. सहानुभूतीचा पूर्ण अभाव आपणांजवळ. त्या भीक मागणाऱ्याची लायकी आपणांस कशी कळणार ? मीं लहानपणीं आईला अशी च शंका विचारली होती. तिचें उत्तर अद्याप माझ्या कानांत घुमून राहिलें आहे. मी तिला म्हटलें, " हा तर धट्टाकट्टा दिसतो. ह्याला भीक घालूं तर व्यसनें व आळस मात्र वाढतील." गीतेंतील " देशे काले च पात्रे च " हा श्लोक हि म्हणून दाखविला. ती म्हणाली, " जो भिकारी आला तो परमेश्वर च होता. आतां पात्रापात्रतेचा कर विचार. भगवान् का अपात्र आहे ? पात्रापात्रतेचा विचार करण्याचा तुला मला काय अधिकार ? मला अधिक विचार करण्याची जरूर च भासली नाहीं. मला तो भगवान् आहे." आईच्या त्या उत्तरावर अजून मला उत्तर सुचलें नाहीं. दुसऱ्याला जेवण घालतांना त्याच्या पात्रापात्रतेचा मी विचार करतों. परंतु स्वतःच्या घशांत दवडतांना आपणांस तरी अधिकार आहे का याचा विचार कधीं मनांत येत नाहीं. जो आपल्या दारीं आला, तो अभद्र भिकारी च कां माना ? आपण ज्याला देतों तो योग्य पुरुष च आहे असें समजावें. राजयोग सांगतो, " तुझ्या कर्माचें फळ कोणी तरी चाखणार च ना ? तें मुळीं देवाला देऊन टाक. त्याला अर्पण कर." राजयोग योग्य जागा दाखवून देत आहे. फळाचा त्याग करण्याचें निषेधात्मक कर्म हि येथें नाहीं व भगवंतास अर्पण करावयाचें यामुळें पात्रापात्रतेचा प्रश्न हि मिटतो. भगवंतांस दिलेलें दान सदा सर्वदा शुद्ध च आहे. तुझ्या कर्मांत दोष असला तरी हि तें त्याच्या हातांत पडतां च पवित्र होईल. आपण किती हि दोष दूर केले तरी दोष राहतो च. तरी आपणांस जितकें शुद्ध होऊन कर्म करतां येईल तितकें करावें. बुद्धि ही ईश्वराची देणगी आहे. ती जितकी शुद्ध वापरतां येईल तितकी वापरणें हें कर्तव्य च आहे. तसें न करणें गुन्हा होईल.

फळाचा विनियोग करण्याकडे चित्तशुद्धि वापरावी. जें कार्य जसें होईल तसें तें भगवंताला दे. प्रत्यक्ष क्रिया जसजशी होईल, तसतशी ती देवास अर्पण करून मनाची पुष्टि मिळवत गेलें पाहिजे. फळ टाकायचें नाहीं. तें देवास अर्पण करावयाचें. या कर्माचें फळ देवास द्यावयाचें आहे या भावनेनें जरी तें कर्म केलें तरी तें संयमपूर्वक च होईल असें सांगणें कठिण-

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

म्हणून मनांत येणारे कामक्रोध हि देवाला द्यावयाचे व मोकळें व्हावयाचें.

"कामक्रोध आम्हीं वाहिलें विठ्ठलीं"

येथें संयमाग्नींत घालून जाळणें, पोळणें कांहीं नाहीं. चट अर्पण करून मोकळा हो. कुटाकुट मारामार नाहीं.

"रोग जाय दुधें साखरे। तरी निंब कां पियावा"

इंद्रियें सुद्धां साधनें आहेत. तीं ईश्वरार्पण करा. कान म्हणे ताब्यांत येत नाहीं. मग का ऐकायचें च नाहीं? ऐक पण हरिकथा च ऐक. न ऐकणें कठिण. परंतु हरिकथा हा ऐकण्याचा विषय देऊन कानाचा उपयोग करणें हें अधिक मधुर व हितकर आहे. रामाला तुझा कान दे. मुखानें रामनाम घे. इंद्रियें दुष्मन नाहींत. तीं चांगलीं आहेत. त्यांच्यांत फार सामर्थ्य आहे. प्रत्येक इंद्रिय ईश्वरार्पणबुद्धीनें वापरणें हा राजमार्ग आहे. हा च राजयोग. अमुक च क्रिया देवाला अर्पण करावयाची असें नाहीं. सारें कर्मजात त्याला द्या. शबरीचीं तीं बोरें. रामानें स्वीकारलीं तीं. परमेश्वराची पूजा करावयास गुहेंत जावयास नको. जेथें जें कर्म करीत आहांत, तेथें तें देवाला द्या. आई मुलाची काळजी घेते, ती जणूं देवाची च घेते. मुलाला स्नान म्हणजे जणूं देवावर रुद्राभिषेक. हा बालक परमेश्वरी कृपेची देणगी म्हणून आईनें परमेश्वरभावनेनें बालकाचें संगोपन करावें. कौसल्या रामचंद्राची, यशोदा कृष्णाची किती प्रेमानें काळजी वाही! त्यांचें वर्णन करतांना शुक, वाल्मीकि, तुलसीदास स्वतःला धन्य मानते झाले. त्यांना त्या क्रियेचें अपार कौतुक वाटत आहे. माउलीची ती सेवेची क्रिया फार थोर आहे. तें बालक, ती परमेश्वराची मूर्ति—त्या मूर्तीच्या सेवेहून दुसरें भाग्य तें कोणतें? आपण एकमेकांच्या सेवेंत जर ही भावना वापरली तर आपल्या कर्मांत केवढे परिवर्तन होईल? ज्याला जी जी सेवा लाभली ती ईश्वराची सेवा असें त्यानें भावीत जावें.

शेतकरी बैलाची सेवा करतो. हा बैल का तुच्छ आहे? नाहीं. वेदांमध्यें वामदेवानें शक्तिरूपानें विश्वांत भरून राहिलेल्या ज्या बैलाचें वर्णन केलें आहे, तो च बैल त्या शेतकऱ्याच्या बैलांत हि आहे.

"चत्वारि शृंगा त्रयो अस्य पादा
द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति
महो देवो मर्त्यां आविवेश ॥ ”

ज्याला चार शिंगें आहेत, तीन पाय आहेत, दोन डोकीं आहेत, सात हात आहेत, तीन ठिकाणीं जो बांधलेला आहे, जो महान् तेजस्वी असून सर्व मर्त्य वस्तूंत भरून राहिला आहे, असा हा जो गर्जना करणारा विश्वव्यापी बैल तो च बैल शेतकरी पूजीत आहे. या एका ऋचेचे सायणाचार्यांनीं सात निरनिराळे अर्थ दिले आहेत. हा बैल आहे च विचित्र. आकाशांत गर्जना करून पाऊस पाडणारा जो बैल तो च मलमूत्राची वृष्टि करून शेत पिकविणाऱ्या ह्या शेतकऱ्याचे बैलांत आहे. शेतकरी अशा थोर भावनेनें जर आपल्या बैलांची सेवाचाकरी करील तर ती साधी बैलाची सेवा ईश्वराला अर्पण होईल. त्या च प्रमाणें घरामध्यें जी गृहलक्ष्मी आहे तिनें पोतेरें घालून स्वयंपाकघर जें स्वच्छ केलें आहे, तेथें जी चूल पेटली आहे, त्या चुलीवर स्वच्छ व सात्त्विक अशी पोळी ती जी भाजून राहिली आहे, आपल्या घरांतील सर्वांना ही रसोई पुष्टिदायक व तुष्टिदायक व्हावी अशी जी तिची इच्छा आहे, असें तें सारें कर्म यज्ञरूप च आहे. तो लहानसा यज्ञ च जणूं त्या माउलीनें पेटविला आहे. परमेश्वराला तृप्त करावयाचें आहे ही भावना मनांत ठेवून जो स्वयंपाक होईल, तो किती स्वच्छ व पवित्र होईल त्याची कल्पना करा. त्या गृहलक्ष्मीच्या मनांत जर अशी थोर भावना असेल तर भागवतांतील ऋषिपत्न्यांच्या च तोलाची ती हि होईल. अशा कितीक माता सेवा करून उद्धरून गेल्या असतील. आणि मी मी म्हणणारे ज्ञानी व पंडित कोपऱ्यांत पडून राहिले असतील.

आपलें रोजचें घडीघडीचें जीवन साधें दिसलें तरी तें साधें नाहीं. त्यांत महान् अर्थ आहे. सर्व जीवन म्हणजे एक महान् यज्ञकर्म आहे. तुमची निद्रा म्हणजे हि ती एक समाधि आहे. सर्व भोग ईश्वराला अर्पण करून मग जी निद्रा आपण घेऊं ती समाधि च नसेल तर काय? आपणांत अशी रूढि आहे कीं स्नान करतांना पुरुषसूक्त म्हणावयाचें. या पुरुषसूक्ताचा असा स्नानाच्या क्रियेशीं काय संबंध आहे? संबंध पहाल तर दिसेल. ज्याला हजार हात आहेत, हजार डोळे आहेत अशा त्या विराट् पुरुषाचा

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

माझ्या स्नानाशीं काय संबंध ? संबंध असा कीं तूं जो लोटा डोक्यावर ओतीत आहेस, त्यांत हजारों बिंदु आहेत. ते बिंदु तुझें मस्तक धूत आहेत, निष्पाप करीत आहेत. तो तुझ्या मस्तकावर आशीर्वाद आहे. परमेश्वराच्या सहस्त्र हातांतील सहस्त्रधारा जणूं तुझ्यावर वर्षत आहेत. बिंदूंच्या रूपानें परमेश्वर च जणूं तुझ्या डोक्यांतील मळ दूर करीत आहे. अशी दिव्य भावना त्या स्नानांत ओता. म्हणजे तें स्नान निराळें च होईल. त्या स्नानांत अनंत शक्ति येईल.

कोणतें हि कर्म तें परमेश्वराचें आहे ह्या भावनेनें केलें, तर तें साधें च कर्म पवित्र होतें. ही अनुभवाची गोष्ट आहे. आपल्या घरीं आलेला ईश्वररूप आहे अशी भावना तर करून पहा. साधा एखादा मोठा माणूस घरीं आला तरी किती स्वच्छता आपण करतों, कसा सुंदर स्वयंपाक करतों. मग परमेश्वर आहे अशी भावना केलीत तर किती बरें त्या क्रियेंत फरक पडेल ? कबीर वस्त्रें विणीत असे. तो तल्लीन होऊन जाई.

"झीनी झीनी झीनी झीनी, बिनी चदरिया"

असें गाणें गात डोले. परमेश्वरास पांघरवण्यासाठीं जणूं तो चादर विणीत आहे. ऋग्वेदांतील ऋषि म्हणतो—

"वस्त्रेव भद्रा सुकृता सुपाणी"

हें माझें स्तोत्र सुंदर हातांनीं विणलेल्या वस्त्राप्रमाणें मी ईश्वरास लेववीत आहें. कवीनें स्तोत्र करावयाचें तें देवासाठीं व विणकरानें वस्त्र करावयाचें तें हि देवासाठीं. किती हृदयंगम कल्पना, केवढा हृदय विशुद्ध करणारा, हृदय उचंबळविणारा विचार ! ही भावना एकदां जीवनांत आली म्हणजे जीवन किती निर्मळ होईल ! अंधारांत वीज आली म्हणजे त्या अंधाराचा एका क्षणांत प्रकाश होतो. त्या अंधाराचा हळूहळू का प्रकाश होतो ? नाहीं. एका क्षणांत सारें अंतर्बाह्य परिवर्तन. त्याप्रमाणें च प्रत्येक क्रिया ईश्वराशीं जोडून दिल्याबरोबर जीवनांत एकदम अद्भुत शक्ति येते. प्रत्येक क्रिया मग विशुद्ध होऊं लागेल. जीवनांत उत्साह संचरेल. आज आपल्या जीवनांत उत्साह आहे कुठें ? आपण मरत नाहीं म्हणून जगत आहोंत. उत्साहाचा सर्वत्र दुष्काळ. रडकें कलाहीन जिणें. परंतु सर्व क्रिया

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

ईश्वराशीं जोडावयाच्या आहेत हा भाग मनांत आणा. तुमचें जिणें मग रमणीय व नमनीय होईल.

परमेश्वराच्या एका नांवानें एकदम परिवर्तन होतें यांत शंका नको. राम म्हणण्यानें काय होणार असें नको म्हणूं. म्हणून तर पहा. कल्पना करा कीं सायंकाळीं शेतकरी काम करून घरीं येत आहे. वाटेंत त्याला कोणी वाटसरू भेटतो. त्यानें त्या वाटसराला म्हणावें—

"चल घरा उभा राहें नारायणा"

"अरे वाटसरू बंधो, अरे नारायणा, थांब. आतां रात्र होत आली. माझ्या घरीं चल देवा." त्या शेतकऱ्याच्या तोंडून असें शब्द निघं देत तर खरे. तुमच्या त्या वाटसराचें रूप बदलतें कीं नाहीं तें पहा. तो वाटसरू वाटमाऱ्या असला तरी हि तो पवित्र होईल. हा फरक भावनेनें होतो. भावनेंत सारें सांठवून ठेवलेलें आहे. जीवन भावनामय आहे. एक २० वर्षांचा परका मुलगा घरीं येतो. पिता त्याला कन्यादान देतो. तो मुलगा २० वर्षांचा असला तरी ५० वर्षांचा तो मुलीचा बाप त्याच्या पायां पडतो. हें काय आहे? कन्या अर्पण करण्याचें तें कर्म च किती पवित्र आहे. ती ज्याला द्यावयाची तो देव च वाटतो. ही जी भावना जामाताच्या—नवरदेवाच्या बाबतींत, ती च भावना आणखी वर न्या, वाढवा.

कोणी म्हणेल ही खोटी कल्पना करण्यांत काय अर्थ? खोटीखरी प्रथम नका म्हणूं. आधीं अभ्यास करा, अनुभव घ्या व मग खरेंखोटें कळेल. तो नवरदेव खरोखर परमात्मा आहे अशी शाब्दिक नव्हे तर खरी भावना त्या कन्यादानांत असूं दे. म्हणजे मग काय फरक पडतो तें दिसून येईल. या पवित्र भावनेनें वस्तूंचें पूर्वरूप व उत्तररूप यांत जमीनअस्मानाचें अंतर पडतें. कुपात्र सुपात्र होईल. दुष्ट सुष्ट होईल. वाल्याकोळ्याचें असें च नाहीं का झालें? वीणेवर अंगुली फिरत आहे, मुखानें नारायणनाम चाललें आहे, असें दृश्य च वाल्यानें कधीं पूर्वी पाहिलें नव्हतें. आपली कुऱ्हाड पाहून पळून जाणारे किंवा अंगावर उलट हल्ला करणारे दोन च प्रकारचे प्राणी वाल्याकोळ्यानें त्या क्षणापर्यंत पाहिले होते. परंतु नारदांनीं हल्ला हि केला नाहीं किंवा ते पळून हि गेले नाहींत. ते शांत उभे राहिले. वाल्याची कुऱ्हाड थांबली. नारदांची भुंवई हलली नाहीं, डोळा मिटला

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

नाहीं. मधुर भजन चाललें च होतें. नारद वाल्याला म्हणाला, "कुऱ्हाड कां थांबली ?" वाल्या म्हणाला, "तुम्हांला शांत पाहून." नारदांनीं वाल्याचें रूपांतर करून टाकलें. तें रूपान्तर खरें कीं खोटें ? खरोखर दुष्ट म्हणून कोणी आहे का याचा निर्णय तरी कोणीं करावयाचा ? खरोखरचा दुष्ट समोर उभा राहिला तरी तो परमात्मा आहे अशी भावना करा. तो दुष्ट असला तरी तो संत होईल. म्हणे खोटी च भावना करावयाची ? कोणाला माहीत तो दुष्ट च आहे म्हणून ? सज्जन लोक स्वतः चांगलें च असतात म्हणून त्यांना सारें चांगलें च दिसतें, वास्तविक तसें नसतें असें कोणी म्हणतात. मग का तुला जसें दिसतें तें मात्र खरें मानावयाचें ? सृष्टीचें सम्यक् ज्ञान व्हावयाचें साधन दुष्टांच्या च तेवढें हातांत आहे एकूण ! सृष्टि चांगली आहे, तूं दुष्ट म्हणून तुला दुष्ट दिसतें असें कां म्हणूं नये ? अरे, सृष्टि म्हणजे आरसा आहे. तूं जसा असशील तसा या समोरच्या सृष्टींत उमटून दिसशील. आपली जशी दृष्टि तसें सृष्टीचें रूप. यासाठीं सृष्टि चांगली आहे, पवित्र आहे अशी कल्पना करा. साऱ्या क्रियेंत हि ही भावना ओता. मग काय चमत्कार होतो तो दिसेल. भगवंतांना हें च सांगावयाचें आहे—

"जें खासी होमसी देसी जें जें आचरिसी तप
जें कांहीं करिसी कर्म तें करीं मज अर्पण"

जें जें कांहीं करशील तें सारें जसेंच्या तसें भगवंतांस दे. आमची आई लहानपणीं एक गोष्ट सांगत असें. ती गोष्ट गमतीची आहे, परंतु तिच्यांतील रहस्य मोलाचें आहे. एक होती बाई. तिचें आपलें ठरलेलें होतें कीं जें कांहीं होईल तें कृष्णार्पण करावयाचें. उष्टचाला शेण लावून तो शेणगोळा तिनें बाहेर फेंकावा व कृष्णार्पण म्हणावें. लगेंच तो शेणगोळा तेथून उठे व मंदिरांतील मूर्तीच्या तोंडावर जाऊन बसे. तो पुजारी मूर्तीला घांसून घांसून दमला. परंतु करणार काय? शेंवटीं कळलें कीं हा महिमा त्या बाईचा आहे. ती जिवंत आहे तोंपर्यंत मूर्ति साफ व्हावयाची नाहीं. एक दिवस बाई आजारी पडली. मरणाचा शेंवटचा क्षण जवळ आला. तिनें मरण हि कृष्णार्पण केलें. त्याक्षणीं देवळांतील मूर्तीचे तुकडे झाले. मूर्ति भंगून पडली. वरून विमान आलें बाईला नेण्यासाठीं. तिनें विमान हि कृष्णार्पण केलें. विमान मंदिरावर

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

ताडकन् जाऊन आपटलें व त्याचे हि तुकडे झाले. स्वर्ग श्रीकृष्णाच्या ध्यानापुढें कुचकामाचा आहे.

सारांश काय कीं जें जें बरेंवाईट कर्म हातून घडलें, तें तें ईश्वरार्पण केल्यानें त्या कर्मांत काहीं निराळें च सामर्थ्य उत्पन्न होतें. ज्वारीचा पिवळसर लालसर दाणा असतो. परंतु तो भाजला तर किती सुंदर लाही होते! पांढरी, स्वच्छ, अष्टकोनी, परीटघडी करून आणलेली ती डौलदार लाही त्या दाण्याजवळ ठेवा पाहूं. किती फरक! परंतु त्या दाण्याची च ती लाही यांत संशय नाहीं. हा फरक एका अग्नीमुळें झाला. तसें च तो टणक दाणा जात्यांत घालून भरडा त्याचा मऊ मैदा होईल. अग्नीच्या संपर्कानें लाही झाली, जात्यांत घातल्यानें मऊ पीठ झालें. त्याप्रमाणें च आपल्या लहानशा क्रियेवर हरिस्मरणाचा संस्कार करा कीं ती क्रिया अपूर्व होईल. भावनेनें मोल वाढलें. तें रद्दी जास्वंदीचें फूल, तो बेलाचा पाला, ती तुळशीची मंजरी, ती दुरव—त्यांना तुच्छ मानूं नका.

"तुका म्हणे चवी आलें। जें का मिश्रित विठ्ठलें"

प्रत्येक गोष्टींत परमात्मा मिसळा व मग अनुभव घ्या. ह्या विठ्ठलाच्या मसाल्याच्या तोडीचा दुसरा आहे का कोठला मसाला? ह्या दिव्य मसाल्यापुढें दुसरें कोणतें आणाल? ईश्वराचा मसाला प्रत्येक क्रियेंत घाला, म्हणजे सारें रुचकर व सुंदर होईल.

रात्रीं आठ वाजतां देवळांत आरती चाललेली असावी, गंध धूप सुटला आहे, दिवे लावले आहेत, आरती ओवाळली जात आहे अशा वेळेस खरोखर च आपण परमात्मा पहात आहोंत अशी भावना होते. देव दिवसभर जागला आतां निजावयाचा.

"आतां स्वामी सुखें निद्रा करा गोविंदा"

असें भक्त म्हणूं लागतात. शंका घेणारा विचारतो, "देव का कोठें झोंपतो?" अरे देवाला काय नाहीं? मूर्खा, देव झोंपणार नाहीं, जागणार नाहीं तर काय दगड झोंपणार व जागणार? अरे देव च जागतो, देव च निजतो व देव च जागा होतो. तुलसीदासजी सकाळच्या वेळीं देवाला उठवीत आहेत, वीनवित आहेत—

"जागिये रघुनाथ कुंवर पंछी बन बोले"

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

आपल्या बंधुभगिनींना, नारीनरांना, रामचंद्रांच्या मूर्ति कल्पून ते म्हणत आहेत "माझ्या रामरायांनो, उठा आतां." किती सुंदर विचार ! नाहींतर बोर्डिंग असावें, तेथें मुलांना उठवतांना "उठतोस कीं नाहीं" असें दरडावून विचारतात. प्रात:काळची मंगल वेळ, त्या वेळेस कठोर वाणी शोभते का ? विश्वामित्राच्या आश्रमांत रामचंद्र निजले आहेत. विश्वामित्र त्यांना उठवीत आहेत. वाल्मिकि रामायणांत वर्णन आहे—

"रामेति मधुरां वाणी विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ।
उत्तिष्ठ नरशार्दूल पूर्वा संध्या प्रवर्तते ॥"

"रामा, वत्सा, उठ आतां" अशी गोड हांक विश्वामित्र मारीत आहेत. किती गोड आहे हें कर्म. आणि बोर्डिंगांतील उठवणें किती कर्कश ! त्या झोपेंत असलेल्या मुलाला वाटतें कीं कोणी साता जन्मांचा वैरी च जणूं उठवावयाला आला आहे. हळूं हांक मारा, मग जरा मोठ्यानें. परंतु कर्कशता, कठोरता नको. उठला नाहीं तर पुन्हां दहा मिनिटांनीं जा. आज नाहीं उठला तर उद्यां उठेल अशी आशा करा. त्यानें उठावें म्हणून गोड गाणें, भूपाळी, श्लोक, स्तोत्रें म्हणा. उठविण्याची एक साधी क्रिया, परंतु ती किती काव्यमय, सहृदय व सुंदर करतां येईल ? जणूं देवाला च उठवायचें आहे, परमेश्वराच्या मूर्तीला च हलकें जागें करावयाचें आहे. झोपेंतून कसें उठवावें तें हि एक शास्त्र आहे. सर्व शास्त्रांत ही कल्पना आणा. शिक्षणशास्त्रांत तर या कल्पनेची फार च आवश्यकता आहे. मुलें म्हणजे प्रभूच्या मूर्ति. या देवांची मी सेवा करून राहिलों आहें अशी गुरूची भावना असावी. मग तो मुलाला "जा घरीं चालता हो, उभा रहा तासभर, हात कर पुढें, किती मळला सदरा, शेंबूड किती नाकाला." असें म्हणणार नाहीं. तो मुलाचें नाक हळूं हातानें साफ करील, त्याचे मळके कपडे धुवील, फाटके शिवील. शिक्षक असें करील तर त्याचा केवढा परिणाम होईल ! मारून का कोठें परिणाम होतो ? मुलांनीं सुद्धां या च दिव्य भावनेनें गुरूकडे पहावें. गुरूनें या हरिमूर्ति आहेत आणि मुलांनीं ही हरिमूर्ति आहे असें परस्पर भावून जर वर्तणूक ठेविली तर विद्या तेजस्वी होईल. मुलें हि देव व गुरु हि देव. हा गुरु म्हणजे शंकराची मूर्ति आहे, आपण बोधामृत त्यांचे जवळून घेत आहोंत. त्याची

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

सेवा करून ज्ञान घेत आहोंत अशी मुलांची कल्पना झाली तर मग मुलें कशीं वागतील ? परस्परांनीं मग कसें वागावें—तें सारें नीतिशास्त्र अंतःकरणांत उत्पन्न होईल. मग दोष दुरावतील. पापें पळतील, दुरितांचें तिमिर जाईल.

तुकारामांनीं म्हटलें आहे—

चाल केलासी मोकळा । बोलें विठ्ठल वेळोवेळां
तुज पाप चि नाहीं ऐसें । नाम घेतां जवळी वसे
पंचपातकांच्या कोडी । नामें जळतां न लगे घडी
केलीं मागें नको पाहों । तुज जमान आम्ही आहों
करीं तुजसी करवती । आणिक नामें घेऊं किती
तुका म्हणे काळा । रीघ नाहीं निघती ज्वाळा ॥

चल, मोकळा आहेस पापें करावयास. तूं पाप करावयाचा दमतोस का पाप जाळतांना हरिनाम दमतें तें पाहूं च या. हरिनामापुढें टिकेल एवढें धटिंगण मगरूर पाप आहे तरी कुठें ? " करीं तुजसी करवती " जेवढीं पापें करवतील तेवढीं कर. सदर परवाना आहे. नामाचे व तुझ्या पापाचे होऊन च जाऊं दे दोन हात. अरे या नामांत या च जन्मींचीं नाहीं तर अनंत जन्मींचीं पापें एका क्षणांत भस्म करण्याचें सामर्थ्य आहे. गुहेंत अनंत युगाचा अंधार असला तरी एक काडी ओढली कीं पुरें; तो नाहींसा होतो. अंधाराचा प्रकाश होतो. जितकीं जुनीं पापें तितकीं तीं लवकर मरतात. तीं मरायला च टेकलेलीं असतात. जुनीं लांकडें लगें च खाक होतात. सारांश, रामनामाजवळ पाप राहूं च शकत नाहीं. मुलें म्हणतात ना "राम म्हणतां च भुतें पळतात." मी लहानपणीं रात्रीं बारा बारा वाजतां स्मशानांत जाऊन येत असें. स्मशानांत जाऊन मेख ठोकून यावयाचें अशा आमच्या शर्यती लागत. कोकणांत रात्रीं साप असावयाचे, बेडूक उड्या मारायचे, कांटे असावयाचे, बाहेर अंधार तरी मी स्मशानांत जाऊन येत असें. भूत कधीं दिसलें नाहीं. कल्पनेंतील भुतें तीं का दिसणार ? एक दहा वर्षांचा बच्चा परंतु त्याच्या अंगांत रात्रीं स्मशानांत जाऊन येण्याचें सामर्थ्य कोठून आलें ? रामनामानें. तें सामर्थ्य सत्यरूप परमात्म्याचें होतें. परमेश्वर जवळ आहे ही भावना असली म्हणजे सारी दुनिया

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

उलटली तरी हरीचा दास भिणार नाहीं. त्याला कोणता राक्षस खाईल ? राक्षस त्याचे गाल खाईल व पचवील. परंतु राक्षसाला सत्य पचणार नाहीं. सत्याला पचविणारी शक्ति जगांत नाहीं. ईश्वरी नामासमोर पाप टिकूं च शकत नाहीं. म्हणून ईश्वराला जोडा. त्याची कृपा करून घ्या. सर्व कर्में त्याला अर्पण करा. त्याचे व्हा. सर्व कर्मांचा नैवेद्य प्रभूला अर्पण करावयाचा आहे ही भावना उत्तरोत्तर अधिक उत्कट करीत चाललेत म्हणजे तुमचें क्षुद्र जीवन दिव्य होईल, मलिन जीवन सुंदर होईल.

सारांश, "पत्रं पुष्पं फलं तोयं" कांहीं हि असो. भक्ति असली म्हणजे पुरें. किती दिलेंत हा मुद्दा नाहीं. कोणत्या भावनेनें हा मुद्दा आहे? एकदां एका प्रोफेसरजवळ माझी चर्चा चालली होती. ती शिक्षणशास्त्रासंबंधीची होती. आमचा दोघांचा मतभेद होता. शेंवटीं प्रोफेसर म्हणाले, "अहो, मी अठरा वर्षें काम करतों आहें." त्या प्रोफेसरांनीं एकतर मला पटवून दिलें पाहिजे होतें. परंतु तें न करतां मी इतकीं वर्षें शिक्षणाचें काम करतों आहें असें जेव्हां ते म्हणाले त्या वेळेस मीं म्हटलें "अठरा वर्षें बैल यंत्राबरोबर फिरत असतो म्हणून तो यंत्रशास्त्रज्ञ होत नाहीं. यंत्रशास्त्रज्ञ निराळा व तो गरगर फिरणारा बैल निराळा. शिक्षणशास्त्रज्ञ निराळा व शिक्षणाची हमाली करणारा निराळा. शास्त्रज्ञ जो आहे तो सहा महिन्यांत च असा अनुभव लिहील कीं तो वीस वर्षें काम करणाऱ्या मजुरास समजून येणार नाहीं." सारांश, त्या प्रोफेसरानें दाढी दाखविली कीं मी इतकीं वर्षें काम केलें. दाढीनें सत्य सिद्ध होत नाहीं. तसें परमेश्वरापुढें किती राशी ओतल्यात त्याला महत्त्व नाहीं. मापाचा, प्रकाराचा, आकाराचा, किंमतीचा मुद्दा नाहीं. मुद्दा भावनेचा आहे. किती काय अर्पण केलेंत हा मुद्दा नसून कसें अर्पण केलेंत हा मुद्दा आहे. गीतेमध्यें सातशें च श्लोक आहेत. दहा दहा हजार श्लोक ज्यांत आहेत असे ग्रन्थ आहेत. वस्तु मोठी असली म्हणून तिचा उपयोग मोठा च असतो असें नाहीं. वस्तूंत तेज काय आहे, सामर्थ्य काय आहे तें पहावयाचें असतें. जीवनांत किती क्रिया केल्यात त्याचें महत्त्व नाहीं. परंतु ईश्वरार्पण बुद्धीनें एक च क्रिया केली तर ती एक च क्रिया भरपूर अनुभव देईल. एका क्षणांत एखादे वेळेस इतका अनुभव मिळतो कीं तेवढा बारा बारा वर्षांत हि मिळणार नाहीं.

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

जीवनांतील साधीं कर्में, साध्या च क्रिया त्या परमेश्वराला द्या. म्हणजे जीवनांत सामर्थ्य येईल. मोक्ष हातास चढेल. कर्म करावयाचें आणि त्याचें फळ न टाकतां ईश्वराला तें अर्पण करावयाचें असा हा राजयोग कर्मयोगाच्या हि पुढें पाऊल टाकतो. कर्मयोग म्हणतो, "कर्म करा व फळ टाका. फळाची आशा धरूं नका." येथें कर्मयोग संपला. राजयोग म्हणतो, "कर्माचीं फळें टाकूं नकोस. सर्व कर्में देवाला वहा. तीं फुलें आहेत, पुढें नेणारीं साधनें आहेत. कर्मफळें टाकून माजूं नकोस. तीं त्या मूर्तीवर वहा. एकीकडून कर्म, एकीकडून भक्ति असा मेळ करून जीवन सुंदर करीत चल. त्याग नको करूं फळाचा. फळ फेंकावयाचें नाहीं तर तें देवाशीं जोडावयाचें. कर्मयोगांत तोडलेलें फळ राजयोगांत जोडलें जातें. पेरलें आणि फेंकून दिलें यांत फरक आहे. पेरलेलें अनंत पटीनें भरभरून मिळालें. फेंकलेलें तसें च गेलें. ईश्वराला जे कर्म अर्पण केलें तें पेरलें गेलें. त्यामुळें जीवनांत अपार आनंद भरेल, अपार पवित्रता येईल.

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

अध्याय दहावा

रविवार, ता. २४-४-'३२

मित्रांनो, गीतेचा पूर्वार्ध संपला. उत्तरार्धांत शिरण्यापूर्वी जो भाग झाला त्याचें थोडक्यांत सार आपण पाहून घेऊं म्हणजे बरें पडेल. पहिल्या अध्यायांत गीता ही मोहनाशार्थ व स्वधर्मप्रवृत्यर्थ आहे असें सांगितलें. दुसऱ्या अध्यायांत जीवनाचे सिद्धान्त, कर्मयोग व स्थितप्रज्ञ यांचें आपणांस दर्शन झालें. तीन, चार व पांच या अध्यायांत कर्म, विकर्म व अकर्म यांचा उलगडा केला. कर्म म्हणजे स्वधर्माचरण करणें, विकर्म म्हणजे स्वधर्माचरणाचें कर्म बाहेरून चाललें असतां त्याला मदत म्हणून जें मानसिक कर्म करावयाचें तें. कर्म व विकर्म दोन्ही एकरूप होऊन जेव्हां चित्ताची पूर्ण शुद्धि होते, सर्व खळमळ उडून जातो, वासना मावळतात, विकार शमतात, भेदभाव नाहींसा होतो तेव्हां अकर्मदशा प्राप्त होते. ही अकर्मदशा पुन्हां दुहेरी सांगितली. रात्रंदिवस कर्म करीत असून हि लेशमात्र हि कर्म करीत नाहीं असें वाटणें ही एक तऱ्हा. ह्याच्या उलट कांहीं न करतां अव्याहत कर्म करीत असणें ही दुसरी तऱ्हा. अशा या दोन तऱ्हांनीं अकर्मदशा परिणत होते. ह्या दोन तऱ्हा दिसावयास अलग दिसल्या तथापि त्या संपूर्णपणें एकरूप च आहेत. संन्यास व कर्मयोग अशीं दोन नांवें या दोन तऱ्हांचीं असलीं तरी आंतील सार एक च आहे. अकर्मदशा हें शेवटचें अंतिम साध्य आहे. या स्थितीला च मोक्ष ही संज्ञा आहे. म्हणून गीतेच्या पहिल्या पांच अध्यायांपर्यंत जीवनाचा सर्व शास्त्रार्थ संपून गेला. नंतर हें अकर्मरूपी साध्य मिळविण्यासाठीं विकर्माचे जे अनेक मार्ग असतात, जीं मनाला आंतून शुद्ध करण्याचीं अनेक साधनें असतात त्यांतील ठळक ठळक सांगण्यास सहाव्या अध्यायापासून सुरुवात झाली आहे. सहाव्या अध्यायांत चित्ताच्या एकाग्रतेसाठीं ध्यानयोग सांगून अभ्यास व वैराग्य यांची त्याला जोड दिली आहे. सातव्या

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

अध्यायांत विशाल असें भक्तीचें थोर साधन सांगितलें. ईश्वराकडे प्रेमानें जा, जिज्ञासुबुद्धीनें जा, विश्वाच्या कल्याणाच्या तळमळीनें जा किंवा व्यक्तिगत कामनेनें जा. कसें हि जा, परंतु एकदां त्याच्या दरबारांत प्रवेश करा म्हणजे झालें. ह्या अध्यायांतील या गोष्टीला मी प्रपत्तियोग म्हणजे ईश्वराला शरण जा असें सांगणारा योग असें नांव देतों. सातव्यांत प्रपत्ति-योग सांगून आठव्यांत सातत्ययोग सांगितला. हीं जीं नांवें मी देऊन राहिलों आहें तीं तुम्हांला पुस्तकांत आढळणार नाहींत. परंतु मला उपयोगी अशीं नांवें मी देत आहें. सातत्ययोग म्हणजे आपली साधना अंतकाळ-पर्यंत सतत चालू ठेवणें. जो रस्ता एकदां घेतला, त्यावर सारखीं पावलें पडत गेलीं पाहिजेत. धरसोडीचें वर्तन मनुष्य करील तर मुक्कामावर पोंच-ण्याची कधीं च आशा नाहीं. कोटपर्यंत साधना करावयाची असें निराशेनें किंवा कंटाळून म्हणतां कामा नये. फळ नाहीं तोंपर्यंत साधना चालू असली पाहिजे. असा हा सातत्ययोग सांगून नवव्या अध्यायांत एक साधी च परंतु जीवनाचा सारा रंग पालटून टाकणारी अशी वस्तु भगवंतांनीं दिली. ही वस्तु म्हणजे राजयोग. जीं जीं कर्में क्षणोक्षणीं होतात तीं ईश्वरार्पण कर असें नववा अध्याय सांगतो. या एका गोष्टीमुळें सारें शास्त्रसाधन, सारीं कर्में विकर्में, सारें बुडून गेलें. सर्व कर्मसाधना या समर्पणयोगांत बुडून गेली. समर्पणयोग म्हणजे राजयोग. येथें सारें साधन खलास झालें. अशी जी ही व्यापक व समर्थ अशी ईश्वरार्पण करण्याची गोष्ट ती दिसावयास साधी व सोपी दिसते. परंतु ही साधी च गोष्ट फार कठिण होऊन बसली आहे. ही साधना अगदीं घरच्या घरीं बसल्या बसल्या अगदीं अडाणी खेडवळापासून तों मोठ्या विद्वानांपर्यंत सर्वांना विशेष श्रमाशिवाय साध्य होण्यासारखी आहे म्हणून सोपी आहे. परंतु जरी ती सोपी असली, तरी ती साधावयास अतिशय पुण्याई पदरीं असावी लागते.

बहुता सुकृतांची जोडी । म्हणुनी विठ्ठलीं आवडी

अनत जन्मांची पुण्याई पदरीं असेल तर च ईश्वराची आवड उत्पन्न होते. डोळ्यांतून जरा कांहीं झालें तर घळघळ अश्रु येतात. परंतु परमेश्वराचें नांव उच्चारतां च दोन अश्रुबिंदु डोळ्यांत उभे राहिले आहेत असें कधीं होत नाहीं. याला उपाय काय ? संत म्हणतात त्याप्रमाणें एका अर्थी ही

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

साधना अत्यंत सोपी आहे. परंतु ती कठिण हि आहे व हल्लींच्या काळांत तर फार च कठिण होऊन बसली आहे. आज जडवादाचा सारा डोळयावर चढला आहे. ईश्वर आहे तरी कोठें येथून आज सुरवात आहे. तो कोणाला कोठें प्रतीत च होत नाहीं. सारें जीवन विकारमय व विषयलोलुप असें झालें आहे. हल्लीं उंचांतील उंच विचार करणारे जे तत्त्वज्ञानी आहेत त्यांचे सुद्धां विचार सर्वांना भाकर कशी पोटभर मिळेल याशिवाय दुसरें नाहींत. आजची मोठी समस्या म्हणजे भाकरी. हा प्रश्न सोडविण्यांत सारी बुद्धि आज गढून गेली आहे. सायणाचार्यांनीं "दरिद्री बुभुक्षमाण: रुद्ररूपेण अवतिष्ठते" अशी रुद्राची व्याख्या केली आहे. भुकेलेले लोक म्हणजे च रुद्राचा अवतार. साम्राज्यवाद, साम्यवाद नानावाद या भाकरीसाठीं उभे राहिले आहेत. या प्रश्नांतून बाहेर पडण्यास आज अवसर च नाहीं. एकमेकांशीं न भांडतां दोन सुखाचे घास मोकळया मनानें कसें खातील याचा विचार करण्यांत आज प्रयत्नांची शिकस्त होऊन राहिली आहे. अशी चमत्कारिक समाजरचना ज्या काळांत आहे, तेथें ईश्वरार्पणतेची साधी सोपी गोष्ट च अतिशय कठिण होऊन बसली यांत आश्चर्य नाहीं. परंतु याला उपाय काय ? ईश्वरार्पण-योग कसा साधावा, तो कसा सोपा करावा ही गोष्ट आज दहाव्या अध्यायांत आपणांस पहावयाची आहे.

लहान मुलांना शिकविण्यासाठीं जे उपाय आपण योजतों ते च उपाय सर्वत्र परमात्मा दिसावा म्हणून या दहाव्या अध्यायांत सांगितले आहेत. मुलांना अक्षरें दोन रीतींनीं शिकवितात. एक रीत म्हणजे प्रथम अक्षरें मोठमोठीं काढून शिकवायचीं. पुढें हीं च मोठीं अक्षरें लहान काढून शिकवायचीं. तो च 'क', तो च 'ग'. परंतु पूर्वीं मोठा होता आतां बारीक झाला. ही एक तऱ्हा. दुसरी तऱ्हा म्हणजे आधीं बिनघोटाळ्याचीं साधीं अक्षरें शिकवायचीं आणि घोटाळ्याचीं जोडाक्षरें मागून शिकवायचीं. तसें च हुबेहूब परमेश्वर पहावयास शिकावयाचें. आधीं ठळक परमेश्वर पहावयाचा. समुद्र, सूर्य यांच्या ठिकाणीं प्रकट झालेला परमेश्वर पटकन डोळ्यांत भरेल. हा ठळक परमेश्वर पटला म्हणजे मग एखाद्या जलबिंदूंत, एखाद्या मातीच्या कणांत सुद्धां तो च आहे हें हि पुढें कळेल. मोठा क व बारीक क यांत फरक नाहीं. जें स्थूलांत तें च सूक्ष्मांत. हा एक प्रकार झाला. आणि दुसरा

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

प्रकार म्हणजे विनघोटाळ्याचा सरळ परमात्मा आधीं पहावयाचा. मग जरा गुंतागुंतीचा. जेथें शुद्ध परमेश्वरी आविर्भाव सहज प्रगट झाला आहे त्याचें ग्रहण पटकन होतें. जसा रामाच्या ठिकाणीं प्रगट झालेला परमेश्वरी आविर्भाव पटकन समजतो. राम हा शब्द सरळ आहे. हा विनभानगडीचा परमेश्वर आहे. परंतु रावण ? हें जोडाक्षर आहे. येथें कांहीं तरी मिसळ आहे. रावणाची तपस्या, कर्मशक्ति हीं थोर आहेत, परंतु त्यांत क्रूरपणा मिसळलेला आहे. आधीं राम हें सरळ अक्षर शिका. जेथें दया आहे, वत्सलता आहे, प्रेम आहे असा जो हा राम तो सरळ परमेश्वर आहे. त्याचें पटकन ग्रहण होईल. रावणाच्या ठिकाणचा परमेश्वर पहावयास जरा वेळ लागेल. आधीं सरळ अक्षर मग जोडाक्षर. सज्जनांत परमात्मा पाहून मग दुर्जनांत हि शेवटीं पहावयास शिकावयाचें. समुद्रांतील विशाल परमेश्वर च त्या पाण्याच्या थेंबांत आहे. रामचंद्रांतील च परमेश्वर रावणांत हि आहे. जें स्थूलांत तें च सूक्ष्मांत, जें सोप्यांत तें च कठिणांत. अशा दोन तऱ्हांनीं हा जगाचा ग्रंथ वाचावयास आपणांस शिकावयाचें आहे.

ही अपार सृष्टि म्हणजे ईश्वराचें पुस्तक आहे. हें पुस्तक डोळ्यावर जाड पडदे आले म्हणजे आपणांस बंद झाल्यासारखें वाटतें. या सृष्टीच्या पुस्तकांत सुंदर अक्षरांनी परमेश्वर सर्वत्र लिहिलेला आहे परंतु तो आपणांस दिसत नाहीं. ईश्वराचें दर्शन होण्यांत एक मोठें विघ्न आहे तें हें कीं साधें जवळचें ईश्वरस्वरूप मनुष्यास पटत नाही व दूरचें प्रखर असें रूप पचत नाहीं. मातेच्या ठिकाणीं ईश्वर पहा असें जर म्हटलें तर तो म्हणतो ईश्वर का इतका साधा व सोपा ? परंतु प्रखर परमात्मा प्रकट झाला तर तो तुला झेंपेल का ? कुंतीला वाटलें तो दूरचा सूर्य जवळ येऊन ा. परंतु तो जवळ येऊं लागतां च ती जळूं लागली. तिला तो सहन होईना. ईश्वर जर सर्व सामर्थ्यानें समोर येऊन उभा राहिला तर तो पचणार नाहीं. आईच्या सौम्य रूपानें उभा राहिला तर तो पटत नाहीं. पेढेबर्फी पचत नाहीं व साधें दूध रुचत नाहीं. हीं लक्षणें करंटेपणाचीं, मरणाचीं आहेत. परमेश्वराच्या दर्शनाला ही असली रोगट मनःस्थिति म्हणजे मोठें च विघ्न आहे. या मनःस्थितीचा त्याग केला

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

पाहिजे. प्रथम आपणांजवळ ठळक व सरळ असलेला परमात्मा वाचावयाचा आणि मग सूक्ष्म व जरा गुंतागुंतीचा असा परमेश्वर वाचावयाचा.

अगदीं पहिल्या प्रथम परमेश्वराची मूर्ति म्हणजे आई आपणांजवळ आहे. श्रुति म्हणते, " मातृदेवो भव. " जन्मतां च मुलाला आईशिवाय दुसरें कोण दिसतें ? वत्सलतेच्या रूपानें ती परमेश्वराची च मूर्ति तेथें उभी असते. ह्या मातेची च व्याप्ति आपण वाढवूं व वंदे मातरम् म्हणून राष्ट्रमातेची व पुढें सर्व भूमातेची पृथ्वीची पूजा करूं. परंतु आरंभीं उंचांत उंच अशी परमेश्वराची पहिली प्रतिमा जी मुलासमोर उभी राहिली ती मातेची. आईच्या पूजेनें मोक्ष मिळणें अशक्य नाहीं. आईची पूजा म्हणजे वत्सलतेनें उभ्या राहिलेल्या परमेश्वराची पूजा. आई म्हणजे निमित्तमात्र. परमेश्वर तिच्या ठिकाणीं आपली वत्सलता ठेवून तिला नाचवितो. तिला विचारीला कळत हि नाहीं, कीं कां एवढी माया आंतून वाटते. म्हातारपणीं आपल्या उपयोगी पडेल असा हिशेब करून का ती त्या मुलाची सेवा करीत असते ? छे. छे. तिनें त्या मुलाला जन्म दिला. तिला वेदना झाल्या. त्या वेदना तिला त्या मुलाचें वेड लावतात. त्या वेदना तिला वत्सल करतात. तिला प्रेम केल्याशिवाय रहावत च नाहीं. ती लाचार आहे. ती माउली म्हणजे निस्सीम सेवेची मूर्ति. उत्कृष्टांतील उत्कृष्ट परमेश्वराची पूजा म्हणजे ही मातृपूजा आहे. ईश्वराला आई या नांवानें च हांक मारावयाची. आई या शब्दाहून आणखी उच शब्द आहे कोठें ? आई हें पहिलें ठळक अक्षर. तेथें ईश्वर पहावयास शीक. मग पिता, गुरु यांच्या हि ठिकाणीं पहा. गुरु शिक्षण देतो, पशूचा आपणांस मनुष्य करतो. किती त्याचे उपकार ! प्रथम माता, मग पिता, मग गुरु, मग कृपाळु संत. अत्यंत ठळक रूपानें उभा असलेला हा परमेश्वर आधीं पहावयाचा. येथें परमेश्वर नाहीं दिसला तर मग दिसा[illegible] तरी कोठें ?

आई, बाप, गुरु यांच्या ठिकाणीं परमात्मा पहा. तसें च लहान मुलांच्या ठिकाणीं जर परमात्मा पाहतां आला तर केवढी बहार होईल ? ध्रुव, प्रह्लाद, नचिकेता, सनक, सनंदन, सनत्कुमार सारीं लहान लहान मुलें. परंतु त्यांना कोठें ठेवूं कोठें न ठेवूं असें पुराणकारांना व्यासादिकांना झालें आहे. शुकदेव, शंकराचार्य बाळ च ते. ज्ञानेश्वर सोळासतरा

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

वर्षांचे. सारीं हीं पोरें. परंतु त्यांच्या ठिकाणीं परमेश्वर जितक्या शुद्ध रूपानें अवतीर्ण झाला तितक्या शुद्ध रूपानें अन्यत्र प्रगट झाला नाहीं. ख्रिस्ताला मुलांचा फार लळा असे. एकदां त्याच्या शिष्यांनीं त्याला विचारलें, "तुम्ही नेहमीं देवाच्या राज्याविषयीं बोलत असतां. या देवाच्या राज्यांत प्रवेश तरी कोणाला मिळेल ?" जवळ एक मुलगा होता. ख्रिस्तानें त्याला टेबलावर उभें करुन म्हटलें "या मुलासारखे जे असतील त्यांचा प्रवेश तेथें होईल." ख्रिस्तानें म्हटलें तें सत्य आहे. रामदासस्वामी एकदां मुलांबरोबर खेळत होते. मुलांबरोबर समर्थ खेळत आहेत हें पाहून कांहीं पोक्त मंडळींस आश्चर्य वाटलें. एकानें त्यांना विचारिलें, "हें काय आज आपण करीत आहांत" ? समर्थ म्हणाले,

"वयें पोर ते थोर होऊन गेले
वयें थोर ते चोर होऊन गेले"

वय वाढतें व शिंगें फुटतात मग ईश्वराचें स्मरण हि होत नाहीं. लहान मुलाच्या मनावर लेप नसतात. त्याची बुद्धि निर्मळ असते. मुलाला शिकवितात, "खोटें बोलूं नये." तो विचारतो, "खोटें बोलणें म्हणजे काय ?" मग त्याला सिद्धान्त सांगतात, "जसें असेल तसें सांगावें." त्या मुलाला पंचाईत पडते. जसें असेल तसें सांगावयाचें या प्रकाराहून कांहीं निराळा प्रकार आहे कीं काय ? जसें नसेल तसें कसें सांगावयाचें ? चौकोनाला चौकोन म्हण, गोल म्हणूं नको असें च सांगण्यासारखें हें आहे. त्या मुलाला आश्चर्य वाटतें. मुलें म्हणजे विशुद्ध परमेश्वराच्या मूर्ति आहेत. मोठीं माणसें खोटें शिक्षण त्यांना देतात. असो. आई, बाप, गुरु, संत, मुलें यांच्या ठिकाणीं आम्हांला जर परमेश्वर पाहतां आला नाहीं तर मग कोणत्या रूपाचें ठिकाणीं दिसणार ? याहून उत्कृष्ट रूपें परमेश्वराचीं अन्य नाहींत. हीं परमेश्वराचीं साधीं सौम्य रूपें आधीं शिकावयाचीं. या ठिकाणीं परमेश्वर ठळक अक्षरांनीं लिहिलेला आहे. त्याप्रमाणें च या सृष्टींत हि जीं विशाल रूपें आहेत तेथें हि त्याला आधीं पहावयास शिकावयाचें.

ती उषा. सूर्योदयाच्या पूर्वींची ती दिव्य प्रभा. त्या उषादेवतेचीं गाणीं गातांना ऋषि नाचूं लागत. "हे उषे, तूं परमेश्वराचा संदेश घेऊन येणारी

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

दिव्य दूतिका आहेस. तूं दर्वबिंदूनीं न्हाली आहेस. तूं अमृतत्वाची पताका आहेस." अशीं भव्य हृदयंगम वर्णनें ऋषींनीं केलीं आहेत. तो विश्वामित्र ऋषि म्हणतो, "परमेश्वराचा संदेश घेऊन येणारी जी तूं त्या तुला पाहून जर परमेश्वराचें रूप मला न पटेल, न समजेल तर परमेश्वर मला कोण समजावूं शकेल ?" इतक्या सुंदर सुंदर रूपानें ती उषा नटून तेथें उभी आहे, परंतु आमची दृष्टि जाते कोठें तेथें ?

त्याप्रमाणें तो सूर्य पहा. त्याचें दर्शन म्हणजे परमात्म्याचें दर्शन. तो नानाप्रकारचीं चित्रें आकाशांत रंगवीत असतो. चित्रकार दहादहा वर्षें खटपट करून सूर्योदयाचीं चित्रें रंगवतात. सकाळीं उठून जरा पहा ती परमेश्वराची कला. त्या दिव्य कलेला, त्या अनंत सौंदर्याला उपमा तरी देतां येईल का ? पण पाहतो कोण ? तिकडे तो सुंदर भगवान् उभा आहे आणि हा आणखी पांघरूण अंगावर घेऊन झोंपतो ! तो सूर्य म्हणतो, "आळशा, तूं निजूं पाहशील परन्तु मी तुला उठवणार आहें." असें म्हणून आपले ऊबदार किरण गजांतून शिरवून तो त्या आळशाला उठवतो.

"सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च"

स्थावरजंगमाचा सूर्य हा आत्मा आहे. चराचराचा तो आधार आहे. ऋषींनीं त्याला "मित्र" असें नांव दिलें आहे.

"मित्रो जनान् यातयति ब्रुवाणो
मित्रो दाधार पृथिवीमुत द्याम्"

"हा मित्र लोकांना हांक मारतो, त्यांना काम करावयास लावतो. त्यानें स्वर्गपृथ्वीचें धारण केलें आहे." खरोखर च तो सूर्य जीवनाचा आधार आहे. त्याच्या ठिकाणीं परमात्मा पहा.

आणि ती पावन गंगा ! मी काशींत असतांना गंगेच्या कांठावर जाऊन बसावयाचा. रात्रीं दहा वाजून गेल्यानंतर मी जात असें. किती सुंदर व प्रसन्न तो प्रवाह. तिचा तो भव्य गंभीर प्रवाह व तिच्या पोटांत सांठवलेले ते आकाशांतील अनंत तारे—मी मुका होऊन जात असें. शंकराच्या जटाजूटांतून म्हणजे च त्या हिमालयांतून वाहत येणारी ती गंगा, जिच्या तीरावर राज्यें तृणवत् समजून फेंकून देऊन राजे तपश्चर्येसाठीं येऊन बसत, अशी ती गंगा पाहून मला शांत शांत वाटे. त्या शांतीचें मी कसें वर्णन

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0 In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

करूं? बोलण्याची तेथें सीमा होई. मेल्यावर आपल्या अस्थि तरी गंगेंत पडाव्या असें हिंदु मनुष्यास कां वाटतें तें समजून येई. तुम्ही हंसा. तुम्ही हंसलांत म्हणून कांहीं बिघडत नाहीं. परंतु मला या भावना फार पावन व संग्रह करण्यासारख्या वाटतात. मरतांना दोन थेंब गंगेचे तोंडांत घालतात. ते दोन थेंब म्हणजे परमेश्वर च मुखांत अवतीर्ण होतो. ती गंगा म्हणजे परमात्मा. परमेश्वराची ती करुणा वाहून राहिली आहे. तुमची सारी अंतर्बाह्य घाण ही माउली धुवून राहिली आहे. गंगेच्या ठिकाणीं परमेश्वर प्रकट झालेला न दिसेल तर तो कोठें दिसणार? सूर्य, नद्या, तो घो घो करणारा उचंबळणारा अनंत सागर या साऱ्या परमेश्वराच्या च मूर्ति.

आणि ते वारे! कोठून येतात, कोठें जातात कांहीं कळत नाहीं. वारे हे भगवंताचे दूत आहेत. हिंदुस्थानांतील कांहीं वारे वरून पवित्र हिमालयावरून येतात तर कांहीं खालून विशाल सागराकडून येतात. हे पवित्र वारे आपल्या छातीस स्पर्श करतात. ते आपणांस जागृत करतात. आपल्या कानांत गुणगुणतात. परंतु या वाऱ्यांचा संदेश कोण ऐकतो? जेलरनें आपलें चार ओळींचें आलेलें पत्र न दिलें तर आपण खट्टू होतों. अरे कपाळकरंट्या, काय आहे त्या चिटोऱ्यांत? हे परमेश्वराचे अनंत संदेश घटकोघटकीं वाऱ्याबरोबर येत आहेत, ते ऐक.

आणि आपलीं कामकाज करणारीं गुरें. ती गाय. किती वत्सल, मायाळू व प्रेमळ! वांसरासाठीं दोनदोन तीनतीन मैलांवरून रानावनांतून धांवत येते. वेदांतील ऋषींना डोंगरांतून, पर्वतांतून स्वच्छ पाण्याच्या घो घो धांवत येणाऱ्या नद्या पाहून वत्सासाठीं भरलेल्या स्तनांनीं हंबरत येणाऱ्या वत्सल गाईंचीं आठवण होते. तो ऋषि नदीला म्हणतो, "हे देवी, दुधासारखें पवित्र पावन मधुर असें पाणी आणणारी तूं धेनूप्रमाणें आहेस. गाईला वनांत राहवत नाहीं, तशा तुम्ही नद्या हि डोंगरांत राहूं शकत नाहीं. तुम्ही उड्या मारीत तहानलेल्या बाळांस भेटावयास येतां"

"वाश्रा इव धेनवः स्यंदमानाः"

वत्सल गाईच्या रूपानें भगवंत च दारांत उभा आहे.

आणि तो घोडा. किती उमदा, किती प्रामाणिक, किती स्वामिनिष्ठ! अरब लोकांचें घोड्यावर किती प्रेम! ती त्या अरबाची गोष्ट तुम्हांला आहे

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

ना माहीत ? तो अडचणींत सांपडलेला अरब सौदागरास घोडा विकण्यास तयार होतो. हातांत थैली घेऊन तो तबेल्यांत जातो. परंतु घोड्याच्या त्या गंभीर प्रेमळ डोळ्यांकडे त्याची नजर जाते. ती तो फेंकतो व म्हणतो, " जीव गेला तरी हा घोडा मी विकणार नाहीं. माझें काय व्हायचें तें होईल. नाहीं जेवायला मिळालें तर नाहीं. परमात्मा पाहून घेईल. पाठीवर थाप मारतां च कसा प्रेमानें फुरफुरतो. कशी त्याची ती आयाळ. खरोखर च घोड्यांत अमोल गुण आहेत. त्या सायकलींत काय आहे ? घोड्याचा खरारा करा तो तुमच्यासाठीं मरेल, तो तुमचा मित्र होईल. माझा एक मित्र घोड्यावर बसावयास शिकत होता. घोडा त्याला पाडी. तो मजकडे येऊन म्हणाला, "घोडा पाठीवर वसूं च देत नाहीं." मीं त्याला म्हटलें "तुम्ही घोड्यावर फक्त बसावयास जातां, परंतु त्याची सेवा करतां का? त्याला दाणा पाणी द्या, त्याचा खरारा करा आणि मग बसा." तो मित्र तसें करूं लागला. कांहीं दिवसांनीं तो मजकडे येऊन म्हणाला, " आतां घोडा पाडीत नाहीं." घोडा हा परमेश्वर आहे. तो भक्ताला कां पाडील ? त्याची भक्ति पाहून घोडा नमला. हा भक्त आहे का तिऱ्हाईत आहे, हें घोडा बघतो. भगवान् श्रीकृष्ण स्वतः खरारा करावयाचे व पितांबरांतून चंदी चारावयाचे. टेकडी आली, नाला आला, चिखल आला कीं सायकल अडली. परंतु घोडा उड्या मारीत जातो. सुंदर प्रेमळ घोडा म्हणजे परमेश्वराची च मूर्ति.

आणि तो सिंह ! मी बडोद्यास होतों. तेथें पहांटे त्याच्या गर्जनेचा तो गंभीर ध्वनि कानीं यावयाचा. तो आवाज इतका गंभीर व उत्कृष्ट असें कीं हृदय हलत असे. देवळाच्या गाभाऱ्यांत जसा आवाज घुमतो तसा तो हृदयगाभाऱ्यांतील खोल आवाज असे. आणि सिंहाची ती धीरोदात्त व दिलदार मुद्रा ! त्याची ती बादशाही ऐट, बादशाही वैभव ! ती भव्य सुंदर आयाळ—जणूं चवऱ्या च त्या वनराज्यावर ढाळल्या जात आहेत ! बडोद्यास बगिच्यांत ते सिंह होते. तेथें तो मोकळा नसे. फेऱ्या घालीत असे पिंजऱ्यांत. त्याच्या डोळ्यांत क्रौर्याचा लेश हि नसे. त्या मुद्रेंत व दृष्टींत कारुण्य भरलेलें दिसे. त्याला जगाची पर्वा जणूं नसे. आपल्या च ध्यानांत तो दंग दिसे. सिंह म्हणजे परमेश्वराची पावन

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

विभूति आहे असें खरोखर वाटतें. आंद्रोक्लीस व सिंह ही गोष्ट मी लहानपणीं वाचली. किती सुंदर आहे ती गोष्ट ! तो भुकेलेला सिंह आंद्रोक्लिसाचे पूर्वींचे उपकार स्मरून त्याचा दोस्त बनतो व त्याचे पाय चाटूं लागतो. हें काय आहे ? आंद्रोक्लिसानें सिंहांतील परमेश्वर पाहिला होता. शंकराच्या जवळ सिंह सदैव असतो. सिंह ही भगवंताची दिव्य विभूति आहे.

आणि वाघाची काय कमी मौज आहे ? त्याच्या ठिकाणीं फार ईश्वरी तेज प्रगट झालें आहे. त्याच्याशीं मैत्री राखणें अशक्य नाहीं. भगवान् पाणिनि अरण्यांत शिष्यास पाठ देत होते इतक्यांत वाघ आला. मुलें घाबरून म्हणाली, "व्याघ्रः व्याघ्रः." पाणिनि म्हणाले, " होय, व्याघ्र म्हणजे काय ? व्याजिघ्रति स व्याघ्रः. ज्याचें घ्राणेंद्रिय तीक्ष्ण तो व्याघ्र " वाघाची मुलांना काय भीति वाटली असेल ती असो, परंतु भगवान् पाणिनींना वाघ म्हणजे एक निरुपद्रवी आनंदमय अशी एक शब्दासारखी वस्तु झाली होती. वाघ पाहून त्या शब्दाची व्युत्पत्ति ते देऊं लागले. वाघानें पाणिनीस भक्षिलें. वाघानें खाल्लें म्हणून काय झालें ? पाणिनीच्या देहाचा त्याला गोड वास आला. त्यानें मटकावलें. पण पाणिनि पळून गेले नाहींत. शब्दब्रह्माची उपासना करणारे ते. त्यांनीं सर्व अद्वैत केलें होतें. व्याघ्राच्या ठिकाणीं हि ते शब्दब्रह्म अनुभवून राहिले आहेत. पाणिनींची ही जी महनीयता आहे तीमुळें च शंकराचार्यांच्या भाष्यांत जेथें जेथें त्यांचा उल्लेख येतो तेथें तेथें 'भगवान् पाणिनि' असा पूज्यभावानें तो केलेला असतो. पाणिनीचे अत्यंत उपकार मानतात.

अज्ञानेनान्धलोकस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया ।
चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै पाणिनये नमः ।।

असे भगवान् पाणिनि व्याघ्राच्या ठिकाणीं परमात्मा पाहून राहिले आहेत. तसें ज्ञानेश्वरांनीं म्हटलें आहे—

घरीं येवो पां स्वर्ग । कां वरी पडो व्याघ्र
परी आत्मबुद्धीसी भंग । कदा नोहे

अशी महर्षि पाणिनींची स्थिति झाली होती. व्याघ्र ही दैवी विभूति आहे ही गोष्ट ते समजले होते.

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

तसा च तो साप. सापाला फार भितात. परंतु साप म्हणजे कडकडीत सोंवळा ब्राह्मण आहे. किती स्वच्छ, किती सुंदर! यत्किंचित हि घाण त्याला खपत नाहीं. घाणेरडे ब्राम्हण किती तरी आढळतात. परंतु घाणेरडा सर्प कोणीं पाहिला आहे? एकांतांत राहणारा जणूं ऋषि च. निर्मळ, सतेज, शीतल हारासारखा हा साप, त्याला का भ्यायचें? आपल्या पूर्वजांनीं तर त्याची पूजा करावयास सांगितलें आहे. काय काय हिंदुधर्मांत खुळें असें तुम्ही म्हणा. परंतु नागपूजा करावयास सांगितली आहे खरी. लहानपणीं मी आईला गंधाचा नाग काढून द्यावयाचा. मी आईला म्हणें, "बाजारांत चांगलें चित्र मिळतें." आई म्हणे तें रद्दी, तें नको. मुलाच्या हातचें तें चांगलें" मग त्या नागाची पूजा करावयाची. काय आहे हा पागलपणा? परंतु विचार तर करा. तो सर्प श्रावण महिन्यांत अतिथि म्हणून आपल्या घरीं येत असतो. त्याचें बिचाऱ्याचें घर पावसाळी पाण्यानें सारें भरून गेलें असतें. मग काय करील तो? दूर एकांतांत राहणारा तो ऋषि तुम्हांस उगी च फार त्रास होऊं नये म्हणून वळचणीस लांकडांत पडून राहतो. कमींत कमी जागा तो व्यापतो. परंतु आपण दंडा घेऊन धांवतों. संकटांत सांपडल्यामुळें अतिथि घरीं आला तर त्याला का मारायचें? सेंट फ्रान्सिसची गोष्ट सांगतात कीं जंगलांत साप दिसले म्हणजे तो प्रेमानें म्हणायचा, "या, बंधूंनो, या. Come, brothers, come." ते साप त्याच्या मांडीवर खेळत, अंगावर रुळत. हें खोटें नका समजूं. प्रेमामध्यें ही शक्ति आहे. साप म्हणे विषारी आहे. आणि माणूस काय कमी विषारी आहे? साप चावला तरी क्वचित् चावतो. तो मुद्दाम चावत नाहीं. शेंकडा ९० तर निर्विष च असतात. तो तुमच्या शेतीची रक्षा करतो. शेतीचा नाश करणारे असंख्य किडे व जंतु यांवर तो जगतो. साप नसेल तर शेतीचें रक्षण होणार नाहीं. असा हा उपकारी, शुद्ध, तेजस्वी, एकांतप्रिय सर्प म्हणजे भगवंताचें रूप आहे. आमच्या सर्व देवांत साप कोठें ना कोठें तरी आहे च आहे. गणपतीच्या कमरेला नागाचा करगोटा आम्हीं दिला आहे. शंकराच्या गळ्यांत ते घातले आहेत. आणि भगवान् विष्णूला तर नागाचा बिछाना दिला आहे. यांतील गोडी तर पहा. या सर्व गोष्टींचा भावार्थ हा कीं नागाच्या ठिकाणीं ईश्वराची मूर्ति

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

प्रकट झाली आहे. सापांतील परमेश्वराचा परिचय करून घ्या.

अशा किती गोष्टी सांगूं ? मी कल्पना देऊन राहिलों आहें. रामायणाचें सारें सार अशा प्रकारच्या रमणीय कल्पनेंत च माझ्या मतें तरी आहे. रामायणांत पितापुत्रांचें प्रेम, मायलेंकरांचें प्रेम, भावाभावांतील प्रेम, पतिपत्नीचें प्रेम, हें सारें आहे. परंतु मला रामायण यासाठीं नाहीं प्रिय वाटत. रामाची वानरांशीं दोस्ती झाली या गोष्टीमुळें तें मला आवडतें. हल्लीं म्हणतात कीं वानर म्हणजे नागलोक होते. जुनें उकरावयाचें हें इतिहासज्ञांचें काम च आहे. मी त्यांच्या कामाविषयीं तक्रार नाहीं करीत. परंतु रामानें खरोखरच्या वानरांशी मैत्री जोडली यांत काय अशक्य आहे ? राम व वानर दोस्त झाले यांत च रामाचें रामत्व, रमणीयत्व खरोखर आहे. तसा च कृष्णाचा गाईशीं संबंध. सर्व कृष्णपूजा यावर उभारलेली आहे. श्रीकृष्णाचें चित्र म्हटलें म्हणजे सभोंवतीं गाई असावयाच्या च. गोपाल कृष्ण ! गोपाल कृष्ण ! कृष्णापासून गाय अलग कराल तर कृष्ण काय उरला ? आणि रामापासून वानर दूर केले तर रामांत तरी काय राम उरला ? रामानें वानरांच्या ठिकाणचा हि परमात्मा पाहिला व त्यांच्याशीं प्रेमाचे, जिव्हाळ्याचे संबंध जोडले. रामायणाची ही किल्ली. ही किल्ली सोडाल तर सारें गमवाल पितापुत्रांचें, मायलेंकरांचें संबंध अन्यत्र हि दिसतील. ते दाखविण्यांत रामायणाचा विशेष नाहीं. रामायणांत एवढें च असेल तर इतर काव्यग्रंथांप्रमाणें तें होईल. परंतु नरावानरांची अन्यत्र न दिसणारी मधुर मैत्री रामायणांत आहे. वानराच्या ठिकाणचा देव रामायणानें पचनीं पाडला. वानरांना पाहून ऋषींना कौतुक वाटे. रामटेकापासून तों कृष्णाकांठापर्यंत जमीनीवर पाय न ठेवतां झाडांवरच्या झाडावर उड्या मारीत हे वानर हिंडत खेळत. अशीं तीं घनदाट जंगलें व तेथें खेळणारे ते वानर पाहून प्रेमळ ऋषींस काव्य स्फुरे. कौतुक वाटे. उपनिषदांत ब्रह्माचे डोळे कसे असतात हें सांगतांना वानराच्या डोळ्याप्रमाणें असतात असें म्हटलें आहे. वानराचे डोळे चंचळ. चोफेर त्याची नजर. ब्रह्माचे असेच डोळे हवेत. ईश्वराला डोळे स्थिर ठेवून चालणार नाहीं. तुम्हीं आम्हीं ध्यानस्थ बसावें. परंतु ईश्वर ध्यानस्थ बसला तर सृष्टीचें कसें होणार ? वानराचे ठिकाणीं ब्रह्माचे सर्वांची काळजी घेणारे डोळे ऋषींना दिसत आहेत. वानराच्या ठिकाणीं देव पहावयास शिका.

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

धन्यकुमार गंगाराम भोरे
कारंजा.

आणि तो मोर ! महाराष्ट्रांत मोर फार नाहींत. परंतु गुजराथमध्यें फार आहेत. मी गुजराथमध्यें होतो. मला रोज दहाबारा मैल हिंडण्याची संवय. हिंडतांना मला मोर दिसावयाचे. आकाशांत अभ्रें आलेलीं असावीं, पाऊस पडण्यास सुरवात असावी, आकाशाला काळा गर्द रंग चढलेला असावा —आणि मग तो मोर आवाज काढतो. हृदय पिळवटून निघालेला तो टाहो ऐका म्हणजे समजेल. आमचें सारें संगीतशास्त्र मोराच्या या ध्वनीवर उभारलें आहे. मोराचा आवाज म्हणजे "षडजं रौति"—षड्ज. हा पहिला षड्ज मोरानें दिला व मग कमीअधिक प्रमाणांत आपण इतर स्वर बसविले. त्याची ती मेघाकडे असलेली दृष्टि, त्याचा तो खोल आवाज व मेघांचा धिमिधिमि गडगड आवाज होऊं लागतां च त्याचा उभारला जाणारा तो पिसारा ! अहाहा ! त्या पिसाऱ्यासमोर माणसाची सारी ऐट झक मारते. बादशहा नटतो. परंतु पिसाऱ्यासमोर तो काय अधिक नटणार ? केवढा तो भव्य पिसारा, ते सहस्त्र डोळे, ते नानारंग व त्या अनंत छटा, ती अद्भुत, सुंदर, मृदु, रमणीय रचना, ती वेलबुट्टी, पहा पहा तो पिसारा आणि तेथें परमात्मा हि पहा. ही सारी सृष्टि अशी नटली आहे. सर्वत्र परमात्मा दर्शन देत उभा आहे, परंतु आपण न पाहणारे अभागी. तुकारामांनीं म्हटलें आहे—

देवा हे सुकाळ देशीं, अभाग्यासी दुर्भिक्ष ॥

संतांना सर्वत्र सुकाळ आहे. परंतु आम्हांला सर्वत्र दुष्काळ.

वेदामधें अग्नीची उपासना सांगितली आहे. अग्नि हा नारायण आहे. केवढी त्याची भव्य विशाल मूर्ति ! दोन लांकडें घांसा, ताबडतोब प्रकट होतो. पूर्वीं कोठें लपला होता कोणास माहीत. किती ऊबदार, किती तेजस्वी ! वेदांचा पहिला ध्वनि निघाला तो च मुळीं अग्नीच्या उपासनेनें.

अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देव मृत्विजम् । होतारं रत्नधातमम् ॥

ज्या अग्नीच्या उपासनेनें वेदांना आरंभ झाला, त्या अग्नीकडे तुम्ही पहा. त्या त्याच्या ज्वाळा पाहिल्या म्हणजे मला जीवात्म्याच्या धडपडीची आठवण होते. त्या ज्वाळा घरांतील चुलींतील असोत वा जंगलांतील वणव्यांतील असोत. वैराग्याला घरदार असें नसतें. त्या ज्वाळा जेथें असतील तेथें त्यांची ती धडपड सुरू च आहे. त्यांना सारखी तळमळ

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

लागली आहे. त्या ज्वाळा वर वर जाण्यासाठीं अधीर असतात. त्या ज्वाळा ईथरमुळें हलतात, हवेच्या दाबामुळें हलतात असें तुम्ही शास्त्रज्ञ कांहीं म्हणाल. परंतु माझा तरी अर्थ हा आहे. तो वर जो परमात्मा आहे, तो तेज:समुद्र सूर्यनारायण जो वर आहे, त्याला भेटण्यासाठीं त्या सारख्या उड्या घेत असतात. जन्मल्यापासून मरेपर्यंत सारखी त्यांची धडपड सुरू असते. सूर्य हा अंशी व ह्या ज्वाळा म्हणजे अंश. अंश अंशीकडे जाण्यासाठीं तडफडत असतो. त्या ज्वाळा विझतील तेव्हां च ती धडपड बंद होते. तोंपर्यंत नाहीं. सूर्यापासून आपलें अंतर फार आहे हा विचार हि त्यांच्या मनांत नसतो. पृथ्वीवरून आपल्या शक्तीप्रमाणें उडी मारणें हें च त्यांना माहीत. असा हा अग्नि म्हणजे त्याच्या रूपानें धगधगीत वैराग्य च प्रकट झालें आहे असें वाटतें. म्हणून वेदांचा पहिला ध्वनि " अग्निमीळे " निघाला.

आणि ती कोकिळा मी कशी विसरूं ? कोणाला ती हांक मारते ? उन्हाळ्यांत नदीनाले आटले. परंतु वृक्षांना पल्लव फुटले. कोणीं हें वैभव दिलें, कोठें आहे तो वैभवदाता, असें का ती विचारते ? कसा उत्कट मधुर आवाज ! हिंदुधर्मांत कोकिळेचें व्रत च घालून दिलें आहे. कोकिळेचा आवाज ऐकल्याशिवाय जेवायचें नहीं असें बायका व्रत घेतात. कोकिळेच्या रूपानें प्रकट झालेला परमात्मा पहावयास शिकविणारें हें व्रत आहे. ती कोकिळा किती सुंदर ध्वनि काढते, जणूं उपनिषद च गाते. तिचा ध्वनि कानावर येतो, परंतु तो दिसत नाहीं. तो इंग्रजी कवि वर्डस्वर्थ तिच्यासाठीं वेडा होतो व तिला शोधत रानोमाळ भटकतो. इंग्लंडमधील थोर कवि कोकिळेला शोधतो परंतु भारतांत तर घरांतील सामान्य स्त्रिया कोकिळा न दिसली तर जेवत हि नाहींत ! कोकिळाव्रतामुळें भारतीय स्त्रियांनीं थोर कवीची पदवी प्राप्त करून घेतली आहे. जी कोकिळा परम आनंदाचा मधुर ध्वनि ऐकविते तिच्या रूपानें सुंदर परमात्मा च प्रकट झाला आहे.

कोकिळा सुंदर आणि तो कावळा का रद्दी ? सगळ परमेश्वर पाहिला आतां संमिश्र परमेश्वर हि पहा. कावळ्याचें हि कौतुक करा. मला तर तो फार आवडतो. त्याचा काळा कुळकुळीत रंग, तो तीव्र आवाज. तो आवाज का वाईट आहे ? तो हि गोड आहे. पंख फडफडवीत येतो तेव्हां किती छान

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

दिसतो तो कावळा. लहान मुलांचें चित्त वेधून घेतो. लहान मुलगा बंद केलेल्या घरांत जेवत नाहीं. त्याला बाहेर अंगणांत नेऊन भरवावें लागतें व काऊ चिऊ दाखवीत घांस द्यावा लागतो. कावळ्याबद्दल प्रेम वाटणारें तें मूल, तें का पागल आहे ? तें पागल नाहीं. खच्चून ज्ञान त्याच्यांत भरलेलें आहे. कावळ्याच्या रूपानें प्रकट झालेल्या परमेश्वराशीं तें मूल पटकन एकरूप होतें. आई भातावर दहीं घालो, दूध घालो, साखर घालो त्यांत त्या मुलाला गोडी नाहीं. कावळ्याचें पंख फडफडवणें, त्याच्या त्या वांकुल्या, त्यांत त्या मुलाला आनंद आहे. सृष्टीबद्दल लहान मुलाला जें हें कौतुक वाटतें, त्यावर तर सारी इसापनीति उभारलेली आहे. ईसाबला सर्वत्र ईश्वर दिसत होता. माझ्या आवडत्या ग्रंथांच्या यादींत मी इसापनीति आधीं घालीन. विसरणार नाहीं. ईसाबच्या राज्यांत दोन हातांचा, दोन पायांचा हा फक्त मनुष्य प्राणी च नाहीं; तेथें कोल्हेकुत्रे, ससेलांडगे, कावळेकांसवें सारे आहेत. सारे बोलतात, हंसतात. एक प्रचंड संमेलन च आहे तें. ईसाब-जवळ सारी चराचर सृष्टि बोलत आहे. त्याला दिव्य दर्शन झालें आहे. रामायण हि या च तत्त्वावर, या च दृष्टीवर उभारलेलें आहे. तुलसीदासांनीं रामाचें बालपण वर्णिलें आहे. राम अंगणांत खेळत आहे. जवळ च कावळा आहे. राम हळूं च त्याला पकडूं बघतो. कावळा दूर जातो. शेंवटीं राम थकतो. परंतु रामाला एक युक्ति सुचते. हातांत बर्फीचा तुकडा घेऊन राम कावळ्याच्या जवळ जातो. राम तुकडा पुढें करतो. कावळा जरा जवळ येतो. असें हें वर्णन करण्यांत तुळसीदास पानेंच्या पानें भरून राहिले आहेत. कारण तो कावळा परमेश्वर आहे. रामाच्या मूर्तीमधील अंश च त्या कावळ्यांत हि आहे. राम व कावळ्याची ती ओळख म्हणजे परमात्मापरमात्म्याची ओळख होय.

सारांश, अशाप्रकारें या सृष्टींत नाना रूपांनीं—पवित्र नद्यांच्या रूपानें, विशाल पर्वतांच्या रूपानें, गंभीर सागराच्या रूपानें, वत्सल गाईच्या रूपानें, उमद्या घोड्याच्या रूपानें, दिलदार सिंहाच्या रूपानें, मधुर कोकिळेच्या रूपानें, सुंदर मोराच्या रूपानें, स्वच्छ व एकांतप्रिय सर्पाच्या रूपानें, पंख फडफडवणाऱ्या कावळ्याच्या रूपानें, धडपडणाऱ्या ज्वाळांच्या रूपानें, प्रशांत तारकांच्या रूपानें सर्वत्र परमात्मा भरून राहिला आहे. डोळ्यांना

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

ही संवय लावावयाची. प्रथम ठळक व सरळ अक्षरें; मग बारीक व जोडाक्षरें शिकलीं पाहिजेत. जोडाक्षरें शिकेपर्यंत वाचनांत प्रगति होणार नाहीं. जोडाक्षरें पदोपदीं येतील. दुर्जनांच्या ठिकाणचा परमेश्वर हि पहावयास शिकलें पाहिजे. राम पटतो परंतु रावण हि पटला पाहिजे. प्रह्लाद पटतो, हिरण्यकशिपु हि पटला पाहिजे. रुद्रसूक्तांत म्हटलें आहे.

> " नमोनमः स्तेनानां पतये नमो
> नमः पुंजिष्टेभ्यो नमो निषादेभ्यः ।
> ब्रह्म दाशा ब्रह्म दासा
> ब्रह्मैवेमे कितवः ॥ "

" त्या दरवडेखोरांच्या नायकाला नमस्कार; त्या भिल्ल कातकरी लोकांस नमस्कार. हे ठक, हे दुष्ट, हे चोर, सारे ब्रह्म च आहेत. सर्वांना नमस्कार."

याचा अर्थ काय ? याचा अर्थ हा कीं सोपीं अक्षरें पचनीं पाडलींत, कठिण अक्षरें हि पचनीं पाडा. कार्लाईल या ग्रंथकारानें विभूतिपूजा म्हणून ग्रंथ लिहिला. त्यांत त्यानें नेपोलियनला हि विभूति म्हटलें आहे. येथें शुद्ध परमात्मा नाहीं. मिसळ आहे. परंतु हा हि परमेश्वर पचनीं पाडला पाहिजे. म्हणून तुळशीदासांनीं रावणाला रामाचा विरोधी भक्त असें म्हटलें आहे. या भक्ताची तऱ्हा जरा निराळी. अग्नीमुळें पाय भाजतो व सुजतो. परंतु सुजलेला भाग हि शेकवून सूज उतरते. एक च तेज. आविर्भाव निराळे. राम व रावण यांच्या ठिकाणीं आविर्भाव निराळा दिसला तरी तो एका च परमेश्वराचा आहे.

स्थूल व सूक्ष्म, सरळ व मिसळ, सोपीं अक्षरें व जोडाक्षरें, सारें शिका. आणि शेंवटीं परमेश्वराशिवाय एक हि स्थळ नाहीं हें अनुभवा. अणुरेणूंत हि तो च आहे. मुंगीपासून तों ब्रह्मांडापर्यंत सर्वत्र परमात्मा भरून राहिला आहे. सर्वांची सारखी च काळजी वाहणारा, कृपाळु, ज्ञानमूर्ति, वत्सल, समर्थ, पावन, सुंदर असा परमात्मा सभोंवतीं सर्वत्र उभा आहे.

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

अध्याय अकरावा

रविवार, ता. १-५-'३२

बंधूंनो, गेल्या खेपेस या विश्वांतील अनंत वस्तूंत भरून राहिलेला परमात्मा कसा ओळखावा, हें जें विराट प्रदर्शन डोळ्यांना दिसतें तें कसें पचवावें, त्याचा अभ्यास आपण केला. आधीं ठळक मग बारीक, आधीं सरळ मग मिसळ, अशाप्रकारें सर्व वस्तूंतील परमात्मा पहावयाचा, त्याचा साक्षात्कार करून घ्यावयाचा, अहर्निश अभ्यास करून सर्व विश्व आत्मरूप पहावयास शिकावयाचें असें मागच्या अध्यायांत आपण पाहिलें.

आज अकरावा अध्याय पहावयाचा आहे. या अध्यायांत भगवंतांनीं प्रत्यक्ष आपलें रूप दाखवून अर्जुनावर परम कृपा प्रगट केला आहे. अर्जुन देवाला म्हणाला, " देवा, तुझें तें संपूर्ण रूप मला पहावेंसें वाटतें. ज्या रूपांत तुझा सर्व महान् प्रभाव प्रकट झालेला आहे, असें रूप मला डोळ्यांनीं पहावयास मिळो. " अर्जुनाची ही विश्वरूपदर्शनाची मागणी होती.

आपण विश्व, जग हे शब्द वापरतों. हें जग म्हणजे विश्वाचा एक लहानसा भाग आहे. या लहानशा तुकड्याचें हि आकलन आपणांस नीट होत नाहीं. विश्वाच्या हिशोबानें पाहिलें तर हें आपणांस मोठें वाटणारें जग म्हणजे अतिशय तुच्छ वस्तु आहे, असें कळून येईल. आकाशांत रात्रींच्या वेळीं वर जरा दृष्टि फेंकली तर ते अनंत गोल दिसतात. आकाशाच्या अंगणांतील ती रांगोळी, तीं छोटीं छोटीं सुंदर फुलें, त्या लुकलुक करणाऱ्या लाखों तारका, त्यांचें स्वरूप माहीत आहे का ? त्या लहान तारका प्रचंड आहेत. अनंत सूर्य त्यांच्यांत मावतील. रसरसलेले, तेजोमय, ज्वलत् धातूंचे ते गोल आहेत. अशा या अनंत गोलाचा हिशोब कोण करील ? ना अंत, ना पार. नुसत्या डोळ्यांना हजारों गोल दिसतात. दुर्बिणींतून पाहूं तर कोटयवधि दिसतात. आणखी मोठी दुर्बिण आणाल तर परार्धावधि दिसतील.

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

आणि शेंवटीं याचा अंत कोठें आहे, कसा आहे हें समजणार नाहीं. ही जी अनंत सृष्टि, खालींवर सर्वत्र पसरलेली आहे, तिचा लहानसा तुकडा म्हणजे हें जग. परंतु हें जग हि किती विशाल दिसतें !

ही विशाल सृष्टि ही परमेश्वरी स्वरूपाची एक बाजू झाली. आतां दुसरी बाजू आहे. ती म्हणजे काळाची. आपण पाठीमागचा काळ जर लक्षांत घेतला तर इतिहासाच्या मर्यादेंत फार फार तर पांच हजार वर्षें आपण मागें जातों. आणि पुढचा काळ तर लक्षांत च येत नाहीं. इतिहासाचा काळ पांच हजार वर्षांचा व स्वतःचें जें जीवन त्याचा काळ तर पांच पन्नास वर्षें! वास्तविक काळाचा विस्तार अनादि व अनंत आहे. किती काळ झाला त्याचा हिशेब नाहीं. पुढें किती आहे त्याची कल्पना नाहीं. आपलें जग जसें विश्वाच्या मानानें तुच्छ, त्याप्रमाणें ही इतिहासाचीं पांच हजार वर्षें अनंत काळाच्या मानानें कांहीं च नाहींत. भूतकाळ विशाल आहे व भविष्य-काळ अनंत आहे. लहानसा वर्तमानकाळ बोलतां बोलतां भूतकाळांत जात आहे, जो वर्तमानकाळ खरोखर कोठें आहे हें दाखवायला जावें तों तो भूतकाळांत बुडून जातो. असा अत्यंत चपळ वर्तमानकाळ तेवढा आपला आहे. मी आतां बोलत आहें, परंतु तोंडांतून शब्द आला नाहीं तों च तो भूतकाळांत गडप होतो. अशी ही महान् कालनदी सारखी वहात आहे. तिचा उगम माहीत नाहीं, अंत माहीत नाहीं. मध्यंतरींचा थोडासा प्रवाह मात्र दृष्टीस पडतो.

अशा रीतीनें एका बाजूस स्थळाचा प्रचंड विस्तार व दुसऱ्या बाजूस काळाचा प्रचंड ओघ, अशा दोन्ही दृष्टींनीं सृष्टीकडे पाहूं लागलों म्हणजे कल्पनेस किती हि ताण दिला तरी तिचा अंत लागणार नाहीं हें कळून येतें. तिन्ही काळांत व तिन्ही स्थळांत—भूत, भविष्य, वर्तमानांत त्याप्रमाणें च वर, खालीं व येथें असा सर्वत्र भरून राहिलेला जो विराट् परमेश्वर, तो एकदम एका च वेळीं पहावयास सांपडावा, परमेश्वराचें त्या रूपांत दर्शन व्हावें, अशी अर्जुनास इच्छा झाली आहे. या इच्छेंतून हा अकरावा अध्याय प्रगट झाला आहे.

अर्जुन भगवंतांस अत्यंत प्रिय होता. किती प्रिय होता ? इतका प्रिय कीं दहाव्या अध्यायांत कोणत्या कोणत्या स्वरूपांत माझें चिंतन कर

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

हें सांगतांना, पांडवांत जो अर्जुन आहे त्याच्या ठिकाणीं माझें चिंतन करीत जा असें भगवान् सांगत आहेत. "पांडवानां धनंजय:" असें श्रीकृष्ण म्हणतात. यापेक्षां प्रेमाचा पागलपणा, प्रेमवेडेपणा कोठें असेल ? प्रेम किती वेडें होऊं शकतें याचें हें उदाहरण आहे. अर्जुनावर भगवंतांची अपार प्रीति. त्या प्रीतीसाठीं हा अकरावा अध्याय प्रसादरूप आहे. दिव्य रूप पहावयाची अर्जुनाची इच्छा त्याला दिव्य दृष्टि देऊन भगवंतांनीं पुरी केली. अर्जुनाला त्यांनीं प्रेमाचा प्रसाद दिला.

त्या दिव्य रूपाचें सुंदर वर्णन, भव्य वर्णन या अध्यायांत आहे. हें सारें जरी खरें, तरी या विश्वरूपाबद्दल विशेष लोभ मला दाखवतां येत नाहीं. मी लहान रूपावर संतुष्ट आहें. जें लहान साजिरें गोजिरें रूप मला दिसतें, त्यांतील गोडी अनुभवावयास मी शिकलों आहें. परमेश्वराचे तुकडे नाहींत. परमेश्वराचें जें रूप पहावयास सांपडलें, तें त्याचा एक तुकडा आहे व बाकीचा परमेश्वर बाहेर उरला आहे, असें मला भासत नाहीं. जो परमेश्वर विराट् विश्वांत भरून राहिला आहे, तो संपूर्ण तसाच्या तसा लहानशा मूर्तींत, एखाद्या मातीच्या कणांत हि आहे, कमी नाहीं. अमृताच्या सिंधूंत जी गोडी, ती च एका बिंदूंत हि असते. अमृताचा जो लहानसा बिंदु मला लाभला आहे, त्याची गोडी चाखावी असें मला वाटतें. मी मुद्दाम अमृताचा दृष्टांत घेतला आहे. पाण्याचा किंवा दुधाचा नाहीं. पेलाभर दुधांत जी गोडी, ती च लोटाभर दुधांत असणार. परंतु गोडी ती च असली, तरी पुष्टि तेवढी च नाहीं. थेंबभर दुधापेक्षां पेलाभर दुधांत अधिक पुष्टि आहे. परंतु अमृताच्या दृष्टांतांत तसें नाहीं. अमृताच्या समुद्रांतील गोडी अमृताच्या एका थेंबांत आहे च, शिवाय तेवढी च पुष्टि हि आहे. थेंबभर अमृत घशाखालीं गेलें तरी अमृतत्व च मिळणार !

त्याप्रमाणें जी दिव्यता, जी पवित्रता परमेश्वराच्या विराट् स्वरूपांत आहे, ती च लहानशा मूर्तींत हि आहे. एक मूठभर गहूं नमुन्यादाखल मला कोणीं दिले. त्यावरून गव्हाची ओळख मला जर झाली नाहीं तर गव्हाचें पोतें जरी माझ्यासमोर आणून टाकलें तरी ती कशी होणार ? जो लहान ईश्वराचा नमूना डोळ्यासमोर उभा आहे, त्यानें जर ईश्वराची ओळख पटली नसेल,

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

तर विराट् परमेश्वर पाहून ती कशी पटेल ? धाकटें, मोठें यांत काय आहे ? धाकट्या रूपाची ओळख पटली कीं मोठ्याची पटेल. म्हणून देवानें मोठें रूप दाखवावें अशी मला होस नाहीं. अर्जुनाप्रमाणें विश्वरूपदर्शनाची मागणी करण्याची माझी योग्यता हि नाहीं. शिवाय मला जें दिसत आहे तें म्हणजे विश्वरूपाचा तुकडा आहे असें नाहीं. तसबिरीचा एखादा फुटलेला तुकडा आणला तर त्यावरून सर्व तसबिरीची कल्पना आपणांस येणार नाहीं. परंतु परमात्मा कांहीं असा तुकड्यांचा बनलेला नाहीं. परमात्मा कापलेला नाहीं, खंड खंड केलेला नाहीं. लहानशा स्वरूपांत हि तो अनंत परमेश्वर साराच्या सारा सांठवलेला आहे. छोटा फोटो व मोठा यांत काय फरक ? जें मोठ्यांत तें च सारें तसेंच्या तसें छोट्यांत हि असतें. छोटा फोटो म्हणजे मोठ्या फोटोचा कांहीं तुकडा नव्हे. लहान टाइपांत अक्षरें असलीं तरी अर्थ तो च. मोठ्या टाइपांत असलीं तरी अर्थ तो च. मोठ्या टाइपांत मोठा अर्थ असतो, छोट्यांत छोटा असें कांहीं नाहीं. या च विचारपद्धतीचा मूर्तिपूजेला आधार असतो. मूर्तिपूजेवर परधर्मीयांनीं हल्ले चढविले व कांहीं स्वकीयांनीं हि या मूर्तिपूजेला दोष दिला आहे. परंतु मी जसजसा विचार करितों, तसतशी मूर्तिपूजेंतील दिव्यता माझ्यासमोर स्पष्ट उभी राहते. मूर्तिपूजा म्हणजे काय ? एका लहानशा वस्तूंत सर्व विश्व अनुभवण्यास शिकणें म्हणजे मूर्तिपूजा. लहानशा खेड्यांत हि ब्रह्मांड पहावयास शिकणें. ही गोष्ट का खोटी आहे ? ही कल्पना नसून प्रत्यक्ष अनुभवाची ही गोष्ट आहे. विराट् स्वरूपांत जें आहे तें च लहानशा मूर्तींत, तें च एखाद्या मृत्कणांत. त्या मातीच्या ढेकळांत आंबे, केळीं, गहूं, सोनें, तांबें, रूपें सारें आहे. सर्व सृष्टि त्या कणांत आहे. ज्याप्रमाणें एखाद्या लहानशा नाटकमंडळींत तीं च पात्रें निरनिराळीं रूपें घेऊन रंगभूमीवर येतात, त्याप्रमाणें च परमेश्वराचें आहे. किंवा जसा एखादा नाटककार स्वतः नाटक लिहितो व नाटकांत काम हि करतो त्याप्रमाणें च परमात्मा हि अनंत नाटकें लिहितो व आपण अनंत पात्रांनीं नटून तें करतो. या अनंत नाटकांतील एक पात्र ओळखलें कीं सारें ओळखल्यासारखें होईल.

काव्यांतील उपमादृष्टान्तांना जो आधार तो च मूर्तिपूजेस हि आधार. एखादी गोल वस्तु पाहिली म्हणजे आनंद होतो. कारण तेथें

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

व्यवस्थितपणा असतो. व्यवस्थितपणा हें ईश्वराचें स्वरूप आहे. ईश्वराची सृष्टि सर्वांगसुंदर आहे. तिच्यांत व्यवस्थितपणा आहे. ती गोल वस्तु म्हणजे व्यवस्थित ईश्वराची मूर्ति. परंतु जंगलांत वाढलेलें वांकडें झाड, ती हि ईश्वराची च मूर्ति. तेथें ईश्वराचा स्वछंदीपणा आहे. त्या झाडाला बंधन नाहीं. ईश्वराला कोण बंधन घालणार ? तो बंधनातीत परमेश्वर त्या वांकडया झाडांत आहे. एखादा सरळ खांब पाहिला तर ईश्वराची समता तेथें दिसते. नक्षीचा खांब पाहिला तर आकाशांत नक्षत्रांची रांगोळी काढणारा परमेश्वर तेथें दिसतो. एखाद्या कापून छाटून व्यवस्थित दिसणाऱ्या बागेंत ईश्वराचें संयमी स्वरूप दिसतें, तर विशाल जंगलांत ईश्वराची भव्यता व स्वतंत्रता दिसतें. जंगलांत हि आनंद होतो, व्यवस्थित बगिच्यांत हि होतो. मग आपण का वेडे आहोंत ? वेडे नाहीं. आनंद दोहोंत हि होतो. कारण ईश्वरी गुण प्रत्येकांत प्रकट झाला आहे. गुळगुळीत शाली-ग्रामांत जें ईश्वरी तेज तें च त्या ओबडधोबड नर्मदा गणपतींत आहे. मला तें विराट् रूप निराळें दिसलें नाहीं तरी चालेल.

परमेश्वर सर्वत्र निरनिराळ्या वस्तूंत निरनिराळ्या गुणांमुळें प्रकट झालेला आहे व म्हणून आपणांस आनंद होतो. त्या वस्तूंविषयीं आत्मीयता वाटते. आनंद होणें म्हणजे पोरखेळ नव्हे. आनंद कां होतो ? कांहींतरी नातें असतें म्हणून आनंद होतो. आईला मुलाला पाहतां च आनंद होतो. कारण ती नातें ओळखतें. प्रत्येक वस्तूशीं परमात्म्याचें नातें जोडा. माझ्या-मध्यें जो परमेश्वर आहे तो च त्या वस्तूंत आहे. असा हा संबंध वाढविणें म्हणजे च आनंद वाढविणें. आनंदाची अन्य उपपत्ति नाहीं. प्रेमाचा संबंध सर्वत्र जोडूं लागा म्हणजे मग पहा कशी मौज होते ती. मग अनंत सृष्टींतील परमात्मा अणुरेणूंत हि दिसेल. एकदां ही दृष्टि आली म्हणजे मग काय हवें ? परंतु यासाठीं इंद्रियांना वळण लावलें पाहिजें. भोगवासना सुटून प्रेमाची पवित्र दृष्टि आली म्हणजे मग प्रत्येक वस्तूंत ईश्वर च दिसेल. उपनिषदांत आत्म्याचा रंग कसा असतो याचें सुंदर वर्णन आहे. आत्म्याचा रंग कोणता सांगावयाचा ? ऋषि प्रेमानें म्हणतात—

"यथा अयं इन्द्रगोपः"

हा जो लाल लाल रेशमासारखा मऊ मृगाचा किडा त्याच्यासारखें आत्म्याचें

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

रूप आहे. तो मृगाचा किडा पाहिला म्हणजे किती आनंद होतो. हा आनंद कां होतो ? माझ्या ठिकाणीं जो आनंद आहे, तो च त्या इंद्रगोपाच्या ठिकाणीं आहे. त्याचा माझा संबंध नसता तर मला आनंद होता ना. माझ्या ठिकाणीं जो सुंदर आत्मा आहे तो च इंद्रगोपाच्या ठिकाणीं आहे म्हणून त्याची उपमा दिली. उपमा कां देतों, तिनें आनंद कां होतो ? त्या दोन्ही वस्तूंत साम्य असनें म्हणून आपण उपमा देतों. जर उपमेय व उपमान अगदीं निराळ्या वस्तु असतील तर आनंद होणार नाहीं. "मीठ तिखटासारखें आहे" असें कोणीं म्हटलें तर त्याला आपण वेडा म्हणूं. परंतु "तारे फुलांसारखे आहेत" असें कोणीं म्हटलें तर साम्य दिसून आनंद होतो. मीठ तिखटासारखें आहे असें म्हणण्यांत सादृश्य अनुभवास येत नाहीं. परंतु एकाद्याची दृष्टि तितकी मोठी झाली असेल, जो मिठांत परमात्मा तो च तिखटांत, हें दर्शन ज्याला झालें असेल, तो मीठ कसें तर तिखटासारखें, या म्हणण्यांत हि आनंद अनुभवील. सारांश, ईश्वरीरूप प्रत्येक वस्तूंत ओतप्रोत भरलेलें आहे. तेवढ्यासाठीं विराट् दर्शनाची आवश्यकता नाहीं.

शिवाय तें विराट् दर्शन मला सहन तरी कसें होईल. लहान सगुण सुंदर रूपांत मला जें प्रेम वाटतें, जी आपुलकी वाटते, जी गोडी वाटते तिचा अनुभव विश्वरूप पाहतांना कदाचित् येणार नाहीं. अर्जुनाची ती च स्थिति झाली. तो थरथर कांपत शेंवटीं म्हणतो, "देवा, तुझें तें पूर्वींचें गोड रूप दाखव." विराट् स्वरूप पाहण्याची इच्छा करूं नका, असें अर्जुन स्वानुभवानें सांगत आहे. ईश्वर तिन्ही काळीं, तिन्ही स्थळीं व्यापून राहिला आहे तें च बरें. तो सर्व एकवटून धगधगीत गोळा माझ्यासमोर येऊन उभा राहिला तर माझी काय दशा होईल ? तारका कशा शांत दिसतात. जणूं त्या माझ्याजवळ दुरून बोलताहेत असें वाटतें. परंतु दृष्टीला शांत करणारी ती तारका जवळ आली तर ती जळती आग आहे. मी मग भाजून चा निघेन. ईश्वराचीं हीं अनंत ब्रह्मांडें जेथें आहेत तेथें तीं तशीं असूं देत. तीं सारीं एका खोलीत आणण्यांत काय मौज ? मुंबईच्या त्या कबुतर-खान्यांत हजारों कबुतरें राहतात तेथें का मोकळेपणा आहे ? तें दृश्य चमत्कारिक वाटतें. खालीं, वर, येथें तिन्ही स्थळीं सृष्टि विभागून राहिली

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

आहे, यांत च गोडी आहे. जसें स्थलात्मक सृष्टीचें तसें च कालात्मक सृष्टीचें. आपणांस भूतकाळचें आठवत नाहीं व पुढचें कळत नाहीं हें आपल्या कल्याणाचें च आहे. कुराणांत ज्या वस्तु खास परमेश्वराच्या सत्तेच्या असतात, ज्यांवर मनुष्यप्राण्याची सत्ता कधीं नसते, अशा पांच वस्तु सांगितल्या आहेत. त्यांत एक वस्तु "भविष्यकाळचें ज्ञान" ही सांगितली आहे. आपण अंदाज करतों परंतु अंदाज म्हणजे ज्ञान नव्हे. भूतकाळ कळत नाहीं हें खरोखर चांगलें आहे. एखादा दुर्जन मनुष्य जरी चांगला होऊन माझ्यासमोर आला तरी मला त्याचा भूतकाळ आठवून त्याच्याबद्दल आदर वाटत नाही. त्यानें किती जरी सांगितलें तरी त्याचीं तीं पूर्वींचीं पापें मला विसरतां येत नाहींत. तो मनुष्य मरून रूप बदलून परत येईल तेव्हां च त्याच्या पापाची जगाला विस्मृति पडेल.

पूर्वींच्या पापस्मरणानें अभिमान चढतो. हें पूर्वींचें सारें ज्ञान च जर नष्ट झालें तर सगळें संपलें. पापपुण्याची विस्मृति पडावयास एखादी युक्ति पाहिजे. ती युक्ति म्हणजे मरण म्हणजे पूर्वींच्या जीवनाची विस्मृति. भूतकाळच्या वेदना च जर असह्य होत आहेत, तर मागच्या जन्मींचा कचरा कशाला तपासतोस? या च जन्माच्या खोलींत का कचरा कमी आहे? बाळपणसुद्धां आपण पुष्कळ विसरतों. विस्मरण पडणें चांगलें. हिंदुमुस्लीम ऐक्यासाठीं भूतकाळचें विस्मरण हा च उपाय आहे. औरंगजेबानें जुलूम केला. किती दिवस घोकीत बसणार हें? रतनबाईचें गुजराथींत गरबागीत आहे. त्यांत शेंवटीं म्हटलें आहे, "जगांत सर्वांचें यश शेंवटीं राहील. पापाचें विस्मरण पडेल". काळ चाळणी मारीत आहे. इतिहासांतील चांगलें तेवढें घेतलें पाहिजे, पाप फेंकून दिलें पाहिजे. स्मरण व विस्मरण दोन्ही अमोल आहेत. वाईट सोडून चांगलें च जर स्मृति लक्षांत ठेवील तर सोनें होईल. परंतु तसें होत नाहीं म्हणून विस्मरणाची फार जरूर आहे.

सारांश, जग जसें आहे तसें च मंगल आहे. कालस्थलात्मक जग एके ठिकाणीं सारें जवळ आणण्याची जरूर नाहीं. अति परिचयांत स्वारस्य नाहीं. कांहीं वस्तूंची सलगी करावयाची असते. कांहींपासून दूर अंतरावर रहावयाचें असतें. गुरु असला तर चार पावलें दूर बसूं. आईच्या मांडीवर

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

जाऊन बसूं. ज्या मूर्तीजवळ जसें वागावयास हवें तसें वागलें पाहिजे. फुलाला जवळ करावें, आगीला दुरून नमस्कार. तारका दुरून च सुंदर. तसें च सृष्टीचें. अति दूर असलेली ती सृष्टि अति जवळ आणण्यांत अधिक आनंद होईल असें नाहीं. जी वस्तु जेथें आहे ती तेथें च असूं दे त्यांत च स्वारस्य आहे. दुरून जी वस्तु दिसते ती जवळ आणल्यानें सुखावह होईल च असें नाहीं. ती तशी दूर ठेवून च तिच्यांतील रस चाख. घटिंगण होऊन, फार सलगी करून अति परिचय करून घेण्यांत अर्थ नाहीं.

सारांश, तिन्ही काळ आपणासमोर उभे नाहींत हें चांगलें आहे. तिन्ही काळांतील ज्ञान होण्यांत आनंद, कल्याण आहे असें च नाहीं. अर्जुनानें प्रेमानें आळ घेतली— हट्ट घेतला— प्रार्थना केली व देवानें ती प्रार्थना पुरविली. भगवंतांनीं आपलें तें विराट् स्वरूप त्याला दाखविलें. परंतु मला परमेश्वराचें छोटें रूप पुरेसें आहे. हें छोटें रूप म्हणजे कांहीं परमेश्वराचा तुकडा नाहीं. आणि समजा हा परमेश्वराचा एक तुकडा असला तरी त्या अफाट विशाल पुतळ्याचा एक पाय किंवा एका पायाची अंगुली च मला दिसली तरीसुद्धां मी म्हणेन, "अहो भाग्य माझें"! लहानशा फोटोंत सगळेंच्या सगळें च आहे. मी अनुभवानें हें शिकलों आहें. जमनालालजींनीं जेव्हां वर्ध्याला लक्ष्मी-नारायणाचें मंदिर अस्पृश्यांसाठीं खुलें केलें त्यावेळेस मी दर्शनास गेलों होतों. पंधरावीस मिनिटें तें रूप पहात होतों. माझी समाधि लागल्या-सारखी स्थिति झाली. परमेश्वराचा तो चेहरा, ती छाती, ते हात पहात पहात मी पायांशीं आलों आणि चरणांवर च माझी दृष्टि शेंवटीं स्थिर झाली. "गोड तुझी सेवा" ही च भावना शेंवटीं राहिली. लहानशा रूपांत जर तो महान् प्रभु मावत नसेल तर त्या महापुरुषाचे चरण दिसले तरी पुरे. अर्जुनानें ईश्वराला प्रार्थना केली. त्याचा अधिकार मोठा होता. त्याची किती सलगी, किती प्रेम, कसा सख्यभाव! माझी काय योग्यता आहे? मला चरण च पुरे. माझा अधिकार तितका च.

त्या परमेश्वराच्या दिव्यरूपाचें जें वर्णन आहे तेथें बुद्धि चालविण्याची माझी इच्छा नाहीं. तेथें बुद्धि चालविणें म्हणजे पाप आहे. त्या विश्वरूप वर्णनाचे ते पवित्र श्लोक वाचावे व पवित्र व्हावें. बुद्धि चालवून परमेश्वराच्या

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

त्या रूपाचे तुकडे करावे असें मला वाटत नाहीं. ती अघोर उपासना होईल. अघोरपंथी लोक स्मशानांत जाऊन प्रेत फाडतात व मंत्रोपासना करतात तसें च हें होईल. तें परमेश्वराचें दिव्यरूप "विश्वतोमुख: विश्वतश्चक्षु: विश्वतोपात्" असें तें विशाल व अनंतरूप—त्याच्या वर्णनाचे श्लोक च वाचावे. ते श्लोक वाचून मन निष्पाप व पवित्र करावें.

परमेश्वराच्या ह्या सर्व वर्णनांत एके ठिकाणीं च बुद्धि विचार करूं लागते. परमेश्वर अर्जुनाला म्हणतो, "अर्जुना, हे सारे मरणारे आहेत. तूं निमित्तमात्र हो; मी सर्व कांहीं करणार आहें." 'निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन्' एवढा च आवाज मनावर घुमतो. ईश्वराच्या हातांतलें आपणांस हत्यार व्हावयाचें, हा विचार मनांत आला म्हणजे बुद्धि विचार करूं लागते. ईश्वराच्या हातांतील हत्यार कसें व्हावयाचें? ईश्वराच्या हातांतील मीं मुरली व्हावयाचें? त्यानें मला ओठाशीं धरून माझ्यांतून मधुर सूर काढावयाचे, मला वाजवावयाचें हें कसें व्हावें? मुरली व्हावयाचें म्हणजे पोकळ व्हावयाचें. पण मी तर विकारांनीं, वासनांनीं खच्चून भरलों आहें. माझ्यांतून मधुर आवाज निघावयाचा कसा? माझा आवाज बद्द आहे. मी घन वस्तु आहे. माझ्यांत अहंकार भरलेला आहे. मला निरहंकार झालें पाहिजे. मी पूर्ण मोकळा, पोकळ जेव्हां होईन तेव्हां पमेश्वर मला वाजवील. परंतु परमेश्वराच्या ओठांतील मुरली व्हावयाचें हें धाडसाचें आहे. त्याच्या पायांतील वहाण बनूं म्हटलें तरी हि तें सोपें नाहीं. परमेश्वराच्या पायाला जखम होऊं नये अशी ती मृदु वहाण असावी. परमेश्वराचे पाय व कांटे यांच्या मध्यें मला पडावयाचें आहे. मला स्वत:ला कमवून कमवून घेतलें पाहिजे, माझी चामडी सोलून तें कातडें सारखें कमावलें पाहिजे—मऊ केलें पाहिजे. तेव्हां परमेश्वराच्या पायांतील जोडा व्हावयाचें हें सोपें नाहीं. परमेश्वराच्या हातांतील हत्यार व्हावयाचें तर मी दहा शेर वजनाचा लोखंडी गोळा बनून चालणार नाहीं. तपश्चर्येच्या सहाणेवर मीं स्वत:ला धार लावून घेतली पाहिजे. ईश्वराच्या हातांत माझ्या जीवनाची तलवार झळकली पाहिजे. थोडक्यांत, ईश्वराला कार्य करतां आलें पाहिजे. असा हा आवाज माझ्या बुद्धीवर उठत राहतो. देवाच्या हातांतील हत्यार व्हावयाचें, या विचारांत च फार लक्ष लागून जातें. हें कसें करावयाचें, कसें व्हावयाचें तें

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

शेंवटच्या श्लोकांत भगवंतांनीं स्वत: च सांगितलें आहे. शंकराचार्यांनीं आपल्या भाष्यांत या श्लोकाला 'सर्वार्थसार', सर्व गीतेचें सार असें म्हटलें आहे. तो कोणता श्लोक ?

"मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्त: सङ्गवर्जित:
निर्वैर: सर्वभूतेषु य: स मामेति पांडव ॥"

[माझ्या कर्मांत जो मग्न भक्तीनें भरला असे
जगीं नि:संग निर्वैर मिळे तो मज मत्पर]

ज्याचें जगांत कोणाशीं वैर नाहीं, जो तटस्थ राहून जगाची निरपेक्ष सेवा करीत आहे, जें जें करील तें तें मला जो देत आहे, माझ्या भक्तीनें भरला आहे, क्षमावान्, नि:संग, विरक्त, प्रेमळ असा जो भक्त तो परमेश्वराच्या हातांतील हत्यार बनतो; असें हें सार आहे.

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

अध्याय बारावा

रविवार, ता. ८-५-'३२

नदी उगमापासून अंतापर्यंत सर्वत्र पवित्र च असते. परंतु त्या पवित्र नदींत हि कांहीं जागा ज्यास्त पवित्र असतात त्या तीर्थरूप होतात, तीं क्षेत्रें होतात. गंगेचा ओघ सर्वत्र पावन व पवित्र; परंतु हरिद्वार, काशी, प्रयाग अशीं स्थानें अधिक पवित्र आहेत. त्यांनीं सर्व संसार पावन केला आहे. भगवद्गीतेची तशी च स्थिति आहे. भगवद्गीता आरंभापासून अंतापर्यंत सर्व च पवित्र व पावन आहे. परंतु मध्यंतरीं कांहीं अध्याय तीर्थक्षेत्रें झाले आहेत. ज्या अध्यायाबद्दल आज बोलावयाचें आहे तो अध्याय मोठा पावन, तीर्थ झालेला आहे. प्रत्यक्ष भगवान् च या अध्यायाला अमृतधार असें म्हणत आहेत. "ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते." हा लहानसा वीस श्लोकांचा अध्याय; परंतु अमृताची धार आहे. अमृताप्रमाणें मधुर आहे, शांत आहे. या अध्यायांत भगवंतांच्या मुखांतून भक्तिरसाच्या महिम्याचें तत्त्व गाइलें गेलें आहे.

वास्तविक सहाव्या अध्यायापासून भक्तीच्या तत्त्वाला प्रारंभ झाला आहे. पांचव्या अध्यायाच्या समाप्तीपर्यंत जीवनाचें शास्त्र पाहिलें. स्वधर्माचरणाचें कर्म, त्याला साहाय्यक असें मानसिक साधनारूप विकर्म, या दोहोंच्या साधनेनें संपूर्ण कर्म भस्म करणारी अन्तिम अकर्माची भूमिका या गोष्टींचा पहिल्या पांच अध्यायांपर्यंत विचार झाला. येथें जीवनाचें शास्त्र संपून गेलें. पुढें सहाव्या अध्यायापासून एका अर्थानें भक्तितत्त्वाचा च विचार अकराव्या अध्यायाच्या अखेरपर्यंत झाला. एकाग्रतेपासून सुरवात झाली. सहाव्या अध्यायांत चित्ताची एकाग्रता कशी होईल, त्याचीं साधनें कोणतीं, चित्ताच्या एकाग्रतेची आवश्यकता कशी आहे हें सांगितलें आहे. अकराव्या अध्यायांत समग्रता सांगितली. एवढी मोठी मजल आपण कसकशी गांठली

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

तें पहावयाचें आहे. चित्ताच्या एकाग्रतेपासून सुरवात झाली. ही एकाग्रता झाल्यावर कोणत्या हि विषयाचा विचार मनुष्य करूं शकेल. चित्ताच्या एकाग्रतेचा उपयोग—माझ्या आवडीचा विषय घेतला तर— गणिताच्या अभ्यासास होऊं शकेल. अवश्य फळलाभ होईल. परंतु चिताच्या एकाग्रतेचें हें पूर्ण साध्य नव्हे. गणिताच्या अभ्यासानें एकाग्रतेची पूर्ण कसोटी होत नाहीं. गणितांत किंवा एखाद्या ज्ञानप्रांतांत चित्ताच्या एकाग्रतेनें यश मिळेल. परंतु ही खरी परीक्षा नव्हे. म्हणून सातव्या अध्यायांत ही नजर देवाच्या चरणाकडे पाहिजे असें सांगितलें. आठव्या अध्यायांत ईश्वरचरणीं एकाग्रता सारखी रहावी— वाणी, कान, डोळे सतत त्याच्या ठिकाणीं रहावे म्हणून सतत आमरण प्रयत्न करावे असें सांगितलें. आपल्या सर्व इंद्रियांना हा अभ्यास झाला पाहिजे. "पडिलें वळण इंद्रियां सकळां । भाव तो निराळा नाहीं दुजा ॥" सर्व इंद्रियांना भगवंतांचें वेड लागलें पाहिजे. जवळ कोणी विलाप करीत असो वा भजन करीत असो, कोणी वासनांचीं जाळीं विणीत असो किंवा विरक्त अशा सज्जनांचा— संतांचा समागम असो, सूर्य असो वा अंधार असो, मरणकालीं परमेश्वर चित्तासमोर उभा राहील अशा तऱ्हेनें जन्मभर सर्व इंद्रियांस वळण लावून घेणें ही सातत्याची शिकवण आठव्या अध्यायांत दिलेली आहे. सहाव्या अध्यायांत एकाग्रता, सातव्यांत ईश्वराभिमुख एकाग्रता, आठव्यांत सातत्ययोग, नवव्यांत समर्पणता शिकविली आहे. दहाव्या अध्यायांत क्रमिकता सांगितली आहे. पायरीपायरीनें ईश्वराचें रूप कसें पचनीं पाडावें, मुंगीपासून तों ब्रह्मदेवापर्यंत भरून राहिलेला परमात्मा हळूंहळूं कसा जिरवावा हें सांगितलें. अकराव्या अध्यायांत समग्रता सांगितली. विश्वरूप दर्शनाला च मी समग्रतायोग म्हणतों. विश्वरूप-दर्शन म्हणजे एखाद्या लहानशा धुळीच्या कणांत हि संबंध विश्व भरलेलें आहे याचा अनुभव घेणें. हें च विराट् दर्शन होय. अशी ही सहाव्या अध्यायापासून अकराव्या अध्यायापर्यंत भक्तिरसाची निरनिराळ्या रीतीनें केलेली छाननी आहे.

बाराव्या अध्यायांत भक्तितत्त्वाची समाप्ति करावयाची आहे. समाप्तीचा प्रश्न अर्जुनानें विचारला. पांचव्या अध्यायांतील जीवनाच्या सर्व शास्त्राचा विचार संपतांना अर्जुनानें जसा प्रश्न विचारला होता

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

तसा च प्रश्न त्यानें येथें हि विचारला आहे. अर्जुन प्रश्न विचारतो कीं कांहीं सगुणाचें भजन करतात तसे कांहीं निर्गुणाची उपासना करतात तेव्हां ह्या दोहोंतून कोणता भक्त देवा तुला प्रिय आहे ?

भगवंत काय उत्तर देणार ? जशी एखादी आई आहे व तिला तिच्या दोन मुलांच्या बावतींत प्रश्न विचारावा तसें च हें आहे. आईचा एक मुलगा लहान असावा, त्याला आईचा फार लळा असावा, आईला पाहतां च त्याला आनंद व्हावा व ती जरा डोळयाआड होतां च त्यानें कावरेंबावरें व्हावें. आई पासून तो दूर जाऊं च शकत नाहीं. तिला सोडूं शकत नाहीं. तिचा वियोग त्याला सहन होत नाहीं. आई नसेल तर सर्व संसार त्याला शून्यवत् आहे. असा हा लहान बच्चा आहे. दुसरा मुलगा आहे. तो हि परम प्रेमानें भरलेला आहे, पण मोठा आहे. समंजस झाला आहे. आईपासून तो दूर राहूं शकतो. तिचें दर्शन पांचसहा महिन्यांत नाहीं झालें तरी त्याला चालतें. तो आईची सेवा करणारा आहे. सर्व ओझें शिरावर घेऊन काम करीत आहे. प्रौढ आहे. उद्योगांत गुंतल्यामुळें आईचा वियोग तो सहन करूं शकतो. लोकांमध्यें तो मान्य झालेला आहे व त्याचें नांव सर्वत्र झालेलें ऐकून आईला सौख्य होत आहे, असा हा दुसरा मुलगा आहे. अशा ह्या दोन मुलांच्या आईला तुम्हीं प्रश्न विचारा. ती काय उत्तर देईल ? तिला तुम्ही म्हणा, " हे माते, ह्या दोन मुलांतील एक च मुलगा तुला देणार आहोंत, पसंत कर. " माता काय उत्तर देईल, कोणता मुलगा ती पत्करील ? तराजूंत दोन्ही मुलें घालून ती का तुलना करीत बसेल ? आईची भूमिका तुम्ही लक्षांत घ्या. ती स्वाभाविक काय उत्तर देणार ? " वियोग च घडावयाचा असेल तर मोठ्या मुलाचा मी सहन करीन " असें ती बिचारी आई म्हणेल. लहानाला तिनें छातीशीं धरलें आहे. त्याला ती दूर करूं शकणार नाहीं. लहानाचा विशेष ओढा ती लक्षांत घेईल व मोठा दूर गेला तरी चालेल असें कांहींतरी ती उत्तर देईल. परंतु तिला अधिक प्रिय कोण ह्या प्रश्नाचें तें उत्तर समजतां येणार नाहीं. कांहींतरी भाषा बोलावयाची म्हणून ती चार शब्द बोलली. परंतु त्या शब्दांतून फोडून फोडून अर्थ काढला तर तें योग्य होणार नाहीं. त्या मातेची जशी त्या प्रश्नाला उत्तर

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

देतांना धांदल उडेल, हुबेहुब तशी च धांदल भगवंतांच्या मनाची झालेली आहे. अर्जुन म्हणतो, "देवा ! एक तुझ्याविषयीं अत्यंत प्रेम बाळगणारा, तुझें सतत स्मरण करणारा असा आहे. त्याच्या डोळ्यांना तुझी भूक, कानांनीं तुला पिण्याची तृष्णा, हातापायांना तुझी सेवा, पूजा असा हा तुझा भक्त आहे. दुसरा स्वावलंबी, सतत इंद्रियनिग्रह करणारा, सर्वभूत-हितांत मग्न, रात्रंदिवस समाजाची सेवा करतांना तुझें परमेश्वराचें स्मरण हि त्याला होत नाहीं, असा हा अद्वैतमय झालेला तुझा दुसरा भक्त. या दोहोंत तुला कोण प्रिय हें मला सांग." अर्जुनाचा भगवंतांस हा प्रश्न. त्या आईनें जसें उत्तर दिलें, हुबेहुब तसें च उत्तर भगवंतांनीं दिलें आहे. तो सगुण-भक्त मला प्रिय आहे. ते दुसरे हि माझे च आहेत. देवाची धांदल उडाली आहे. उत्तर द्यावयाचें म्हणून दिलें आहे.

आणि खरोखर वस्तुस्थिति अशी च आहे. अक्षरशः दोघे हि भक्त एकरूप आहेत. दोघांची योग्यता सारखी च. त्यांची तुलना करणें म्हणजे मर्यादेचें अतिक्रमण करणें होय. पांचव्या अध्यायांत कर्माच्या बाबतींत अर्जुनाचा जो प्रश्न तो च येथें भक्तीच्या बाबतींत विचारलेला आहे. पांचव्या अध्यायांत कर्म व विकर्म यांच्या साहाय्यानें अकर्माच्या भूमिकेवर मनुष्य येतो. ही अकर्मदशा दोन रूपांनीं प्रगट होते. एक रात्रंदिवस काम करीत असून हि लेशमात्र कर्म करीत नाहीं असा व दुसरा चोवीस तासांत एक हि कर्म न करतां सर्व विश्वाची उलाढाल करणारा, अशा रूपांनीं अकर्मदशा प्रगट होते. यांची तुलना कशी करावयाची ? रुपयाच्या एका बाजूशीं दुसऱ्या बाजूची तुलना करा—एका च नाण्याच्या दोन बाजू; यांची तुलना कशी करावयाची ? दोन्ही बाजू समान योग्यतेच्या आहेत, एकरूप आहेत. अकर्म भूमिकेच्या विवेचनांत भगवंतांनीं एकाला संन्यास व दुसऱ्याला योग असें म्हटलें आहे. शब्द दोन असले तरी अर्थ एक च. दगड म्हणजे धोंडा व धोंडा म्हणजे दगड, याहून अधिक अर्थ त्यांत नाहीं. संन्यास व योग यांत शेंवटीं सोपे-पणाच्या मुद्द्यावर च प्रश्न सोडवला आहे. सगुण—निर्गुणाचा प्रश्न हि तसा च आहे. एक सगुण-भक्त इंद्रियांचे द्वारा परमेश्वराची सेवा करतो. दुसरा निर्गुण-भक्त मनानें विश्वाचें हित चिंतितो. पहिला जो आहे त्याची बाह्य-सेवा सारखी चाललेली च आहे व आंतून सारखें चिंतन चाललेलें च आहे.

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

दुसरा जो आहे तो प्रत्यक्ष कांहीं सेवा करीत नाहीं. परंतु आंतून महासेवा त्याची चालली च आहे. अशा प्रकारच्या दोन भक्तांत श्रेष्ठ कोण ? रात्रं-दिवस कर्म करून हि लेशमात्र कर्म न करणारा तो सगुण-भक्त आहे. निर्गुण-उपासक आंतून सर्वांच्या हिताचें चिंतन, काळजी करीत आहे. हे दोघे भक्त आंतून एकरूप च आहेत. कदाचित् बाहेरून निराळे दिसत असतील. ते दोघे सारखे आहेत. परमेश्वराचे लाडके आहेत. जें उत्तर पांचव्या अध्यायांत दिलें तें च येथें हि दिलें. कारण सगुणभक्ति ज्यास्त सुलभ आहे.

सगुण-भक्तियोगांत प्रत्यक्ष इंद्रियांना राबवतां येतें. इंद्रियें साधनें आहेत, विघ्नें आहेत किंवा उभयरूप आहेत; तीं मारणारी आहेत वा तारणारीं आहेत—हें पाहणाऱ्याच्या दृष्टीवर अवलंबून आहे. समजा एकाद्याची आई मरणशय्येवर पडली आहे व त्याला आईला भेटावयाचें आहे. मध्यंतरीं पंधरा मैलांचा रस्ता आहे. ही वाट मोटार चालेल अशी नाहीं. आपली मोडकी तोडकी पाऊलवाट आहे. अशा वेळीं ही वाट साधन आहे का विघ्न आहे ? कोणी म्हणेल, कशाला हा अभद्र रस्ता मध्यंतरीं आला ? हें अंतर नसतें तर आईला ताबडतोब भेटलों असतों"— अशा माणसाला तो रस्ता दुष्मन आहे. रस्ता तुडवीत तुडवीत तो जातो. त्याला राग आला. कांहीं झालें तरी आईला भेटण्यासाठीं झरझर पावलें टाकीत त्याला गेलें च पाहिजे. रस्ता दुष्मन म्हणून तो जर तेथें च खालती बसेल तर दुष्मन वाटणारा रस्ता त्याला जिंकून घेईल. तो झरझर चालेल तर च त्या दुष्मनाला तो जिंकील. दुसरा मनुष्य असा असेल कीं तो म्हणेल, "हें जंगल आहे, परंतु एवढी तरी चालत जाण्यास वाट आहे. हा रस्ता आहे म्हणून बरें. हा मला आईकडे घेऊन जाईल. हा रस्ता नसता तर या पहाडांतून मी कसा गेलों असतों ? असें म्हणून ती पाऊलवाट साधन मानून तो झरझर पावलें टाकीत जात आहे. रस्त्याबद्दल तो मनांत प्रेम बाळगील, त्याला मित्र मानील. रस्त्याला दुष्मन माना किंवा दोस्त माना, अंतर पाडणारा म्हणा किंवा अंतर तोडणारा म्हणा, पावलें झरझर टाकण्याचें काम केलें च पाहिजे. रस्ता विघ्नरूप किंवा साधनरूप हें मनुष्याच्या चित्ताची जी भूमिका, जी दृष्टि तिजवर अवलंबून आहे. इंद्रियांचें असें च आहे. तीं विघ्नरूप कीं साधनरूप हें तुमच्या दृष्टीवर अवलंबून आहे...

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

सगुण-उपासकाला इंद्रियें हीं साधनरूप आहेत. इंद्रियें हीं फुलें आहेत. तीं फुलें परमात्म्याला वहावयाचीं आहेत. डोळ्यांनीं हरिरूप पहावें. कानांनीं हरिकथा ऐकावी, जिभेनें नाम उच्चारावें, पायांनीं तीर्थयात्रा कराव्या, हातांनीं सेवा करावी अशा तऱ्हेनें तो सर्व इंद्रियें परमेश्वराला वाहतो. तीं इंद्रियें भोगासाठीं रहात नाहींत. फुलें देवाला वहावयाचीं असतात. फुलांच्या माळा स्वतःच्या गळ्यांत घालावयाच्या नसतात. त्याचप्रमाणें इंद्रियांचा उपयोग ईश्वराच्या सेवेंत करावयाचा. ही झाली सगुणोपासकाची दृष्टि. परंतु निर्गुणोपासकाला इंद्रियें विघ्नरूप वाटतात. तो त्यांना संयमांत ठेवतो, कोंडतो. इंद्रियांचा आहार तोडतो. इंद्रियांवर पहारा ठेवतो. सगुणोपासकाला असें करावें लागत नाहीं. तो सर्व इंद्रियें हरिचरणीं अर्पण करतो. दोन्ही हि तऱ्हा इंद्रियनिग्रहाच्या आहेत. इंद्रियदमनाचे च हे दोन प्रकार आहेत. कांहीं हि माना, परंतु इंद्रियांना ताब्यांत ठेवा. ध्येय एक च : त्यांना विषयांत भटकूं द्यावयाचें नाहीं. एक तऱ्हा सुलभ तर दुसरी कठिण आहे.

निर्गुण उपासक हा सर्वभूतहितरत आहे ही गोष्ट सामान्य नाहीं. सर्व विश्वाचें कल्याण करणें ही गोष्ट बोलावयाला सोपी दिसली तरी करावयाला फार कठिण आहे. ज्याला विश्वाच्या कल्याणाची चिन्ता आहे त्याला ह्या चिन्तनाशिवाय दुसरें कांहीं हि करतां येणार नाहीं. म्हणून निर्गुण-उपासना कठिण आहे. सगुण-उपासना नानाप्रकारें आपापल्या शक्तीप्रमाणें करतां येईल. जेथें आपला जन्म झाला, त्या लहानशा खेड्याची सेवा करणें, किंवा आईबापांची सेवा करणें, ही पूजा आहे. ती तुमची सेवा जगाच्या हिताशीं विरोधी नसावी म्हणजे झालें. तुम्ही किती हि लहान प्रमाणांत सेवा करा आणि ती जर इतरांच्या हिताचे आड येत नसेल तर भक्तीच्या दर्जाला खात्रीनें पोहोंचेल. नाहींतर ती सेवा आसक्ति होईल. आईची च लहानशी मूर्ति घ्या किंवा आपला पिता घ्या. आपले मित्र, दुःखी बंधु, संत यांना च परमेश्वर मानून सेवा करावयाची. तेथें तेथें परमेश्वराची मूर्ति कल्पावयाची. संतोष मानावयाचा. सगुण-पूजा ही सुलभ आहे. निर्गुण-पूजा कठिण आहे. बाकी दोहोंचा अर्थ एक च. सौलभ्याच्या दृष्टीनें सगुण हें श्रेयस्कर आहे इतकें च. सुलभतेचा एक मुद्दा झाला. तसा च दुसरा हि मुद्दा आहे. निर्गुणांत भय आहे. निर्गुण हें ज्ञानमय आहे. सगुण हें

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

प्रेममय, भावनामय आहे. सगुणामध्यें ओलावा आहे. येथें भक्त ज्यास्त सुरक्षित आहे. निर्गुणांत जरा धोका आहे. एक काळ असा होता कीं ज्ञानावर माझी फार भिस्त होती. परंतु ज्ञानानें केवळ माझें कार्य होत नाहीं असा मला अनुभव आलेला आहे. ज्ञानानें मनाचे सूक्ष्म मळ जळून खाक होतात. सूक्ष्म मळ धुवून टाकण्याचें सामर्थ्य त्यांत नाहीं. स्वावलंबनानें, विचारानें, विवेकानें, अभ्यासानें, वैराग्यानें—हीं सर्व साधनें जरी घेतलीं तरी हि—मनाचे सूक्ष्म मळ पुसून टाकतां येणार नाहींत. भक्तीच्या पाण्याशिवाय हे मळ धुतले जात नाहींत. भक्तीच्या पाण्यांत ही शक्ति आहे. याला तुम्ही परावलंबन म्हणा. परंतु पर म्हणजे दुसरा असा अर्थ नसून तो श्रेष्ठ परमात्मा त्याचें अवलंबन, असा त्याचा अर्थ आहे. परमात्म्याचा आधार घेतल्याशिवाय चित्ताचे मळ नाहींसे होत नाहींत. कोणी म्हणेल, ज्ञान या शब्दाचा अर्थ येथें कमी केला आहे. ज्ञानानें जर चित्ताचे मळ धुतले जात नाहींत तर ज्ञान कमदर्जाचें ठरतें, हा आक्षेप मी मान्य करतों. परंतु माझें असें म्हणणें आहे कीं शुद्ध ज्ञान ह्या मातीच्या पुतळ्याला होणें शक्य नाहीं. या देहांत राहून उत्पन्न झालेलें ज्ञान किती हि शुद्धरूप असलें तरी तें थोडेसें विकृत च राहणार. या देहांत उत्पन्न होणाऱ्या ज्ञानाची शक्ति मर्यादित असते. शुद्ध ज्ञान जर निर्माण झालें तर सर्व खळमळाची तें राखरांगोळी करील यांत मला बिलकुल शंका नाहीं. चित्तासकट सारे मळ जाळून टाकण्याचें सामर्थ्य ज्ञानांत आहे. परंतु ह्या विकारी देहांत ज्ञानाचें बळ तोकडें राहतें, तें पुरें पडत नाहीं. सूक्ष्म मळ धुतले जात नाहींत. मन हें अनावर आहे. त्याला पूर्णपणें कह्यांत आणणें कठिण. भक्तीचा आश्रय केल्याशिवाय सूक्ष्म मळ पुसून टाकतां येणार नाहींत. म्हणून भक्तीमध्यें मनुष्य अधिक सुरक्षित आहे. "अधिक" हा शब्द माझ्या पदरचा म्हणून समजा. सगुणभक्ति सुलभ आहे. येथें परावलंबन, ईश्वरावर आधार आहे. निर्गुणांत स्वावलंबन आहे. ह्यांतील 'स्व' चा तरी काय अर्थ आहे? स्वावलंबन म्हणजे स्वतःच्या अंतःकरणांतील परमात्म्याचा आधार हा च तेथें हि अर्थ आहे. केवळ बुद्धीच्या आधारानें शुद्ध झाला असा कोणी मिळणार नाहीं. स्वावलंबनानें म्हणजे अंतःकरणांतील आत्मज्ञानानें शुद्ध ज्ञान मिळेल. सारांश, निर्गुण भक्तीच्या स्वावलंबनांत हि आत्मा हा च आधार आहे.

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

सगुण-उपासनेच्या बाजूनें सुलभता व सुरक्षितता ही वजनें मीं टाकलीं तशी निर्गुणाच्या बाजूनें हि मला टाकतां येतील. निर्गुणामध्यें मर्यादा राहते. उदाहरणार्थ, आपण निरनिराळीं कार्यें करण्यासाठीं, सेवेसाठीं संस्था स्थापन करतों. संस्था स्थापन होते ती प्रथम व्यक्तीच्यामुळें होते. ती व्यक्ति मुख्य आधार असते. संस्था प्रथम व्यक्तिनिष्ठ असते. परंतु जसजसा संस्थेचा विकास होत जाईल तसतशी ती संस्था व्यक्तिनिष्ठ न राहतां तत्त्वनिष्ठ झाली पाहिजे. जर अशी तत्त्वनिष्ठा उत्पन्न झाली नाहीं तर ती स्फूर्ति देणारी व्यक्ति लोपतां च त्या संस्थेंत अंधार पडतो. माझा आवडता दृष्टांत द्यावयाचा झाला तर चरख्याची माळ तुटतां च सूत कांतणें तर राहो च परंतु कांतलेलें गुंडाळीन म्हणेन तर तें हि शक्य होत नाहीं. त्याप्रमाणें च त्या व्यक्तीचा आधार तुटतां च संस्थेची दशा होते. ती संस्था पोरकी होते. व्यक्तिनिष्ठेंतून संघनिष्ठा, तत्त्वनिष्ठा उत्पन्न झाली तर असें होणार नाहीं. सगुणाला निर्गुणाची मदत पाहिजे. केव्हां तरी व्यक्तींतून, आकारांतून बाहेर जावयास शिकलें पाहिजे. गंगा हिमालयांतून शंकराच्या जटाजूटांतून निघाली, परंतु तेथें च राहिली नाहीं. तो जटाजूट सोडून ती हिमालयाचीं दरीखोरीं, वनेंजंगलें सोडून सपाट मैदानावर खळखळ वहात आली तेव्हां विश्वजनांच्या उपयोगांत ती येऊं शकली. त्याप्रमाणें संस्था व्यक्तीचा आधार सुटला तरी तत्त्वाच्या खंबीर आधारावर उभी राहण्यास तयार असली पाहिजे. कमान बांधीत असतांना तिला आधार देतात. परंतु आधार काढून घ्यावयाचा असतो. आधार काढून घेतल्यावर ती कमान टिकली तर च तो आधार खरा होता असें समजावयाचें. प्रथम स्फूर्तीचा झरा सगुणांतून निर्माण झाला हें खरें; परंतु शेवटीं परिपूर्णता तत्त्वनिष्ठेंत, निर्गुणांत झाली पाहिजे. भक्तीच्या पोटांतून ज्ञान निर्माण झालें पाहिजे. भक्तीच्या वेलीला ज्ञानाचीं फुलें लागलीं पाहिजेत. बुद्धदेवांनीं ही गोष्ट ओळखली होती. त्यांनीं तीन प्रकारच्या निष्ठा सांगितल्या आहेत. प्रथम व्यक्तिनिष्ठा असली तरी तींतून तत्त्वनिष्ठा, एकदम तत्त्वनिष्ठा जरी नाहीं तरी संघनिष्ठा निदान उत्पन्न झाली पाहिजे. एका व्यक्तीबद्दल जो आदर होता तो दहापंधरा व्यक्तींबद्दल वाटूं लागावा. संघाबद्दल जर सामुदायिक प्रेम नसेल

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

तर वेबनाव होतील, भांडणें होतील. व्यक्ति-शरणता सुटून संघ-शरणता निर्माण झाली पाहिजे. आणि पुढें सिद्धान्तनिष्ठा निर्माण झाली पाहिजे. म्हणून बौद्धांत "बुद्धं शरणं गच्छामि। संघं शरणं गच्छामि। धर्मं शरणं गच्छामि।" अशा तीन प्रकारच्या शरणागति सांगितल्या आहेत. प्रथम व्यक्तीबद्दल प्रीति, नंतर संघाबद्दल प्रीति. परंतु या दोन्ही निष्ठा हि डळमळीत च आहेत. शेंवटीं सिद्धान्तनिष्ठा उत्पन्न झाली पाहिजे तर च संस्था टिकेल. स्फूर्तीचा झरा जरी सगुणांतून निर्माण झाला तरी तो निर्गुणाच्या सागरास जाऊन मिळाला पाहिजे. निर्गुणाच्या अभावीं सगुण सदोष होतें. निर्गुणाची मर्यादा सगुणाला समतोल ठेवते याबद्दल सगुण निर्गुणाचें आभारी आहे. हिंदु, ख्रिश्चन, इस्लामी या तिन्ही धर्मांचा मीं अभ्यास केला आहे. तिन्ही धर्मांत मूर्तिपूजा आहे. हिंदुधर्मांत मूर्तिपूजा जरी खालच्या पायरीची मानली गेली तरी ती मान्य आहे. मूर्तिपूजा अत्यंत थोर आहे. जोंपर्यंत या मूर्तिपूजेला निर्गुणाची मर्यादा होती तोंपर्यंत ती निर्दोष राहिली. परंतु ही मर्यादा सुटतां च सगुण सदोष झालेत. यज्ञयागांत पशुहत्या होऊं लागल्या. तिन्ही हि धर्मांतील सगुण निर्गुणाच्या मर्यादेच्या अभावीं अवनत दशेला येऊन पोहोंचले आहेत. आज शक्तिदेवीला बळि देतात. मूर्तिपूजेचा हा अत्याचार झाला. मर्यादा सोडून मूर्तिपूजा पलीकडे गेली. सिद्धान्तनिष्ठा जर उत्पन्न झाली नाहीं तर संघाभिमान हा भयंकर प्राणी जन्मास येतो व हा प्राणी सर्व संसाराचें वाटोळें केल्याशिवाय राहत नाहीं. सिद्धान्तनिष्ठा उत्पन्न झाल्यास ही वास्ती नाहींशी होते.

सगुण सुलभ व सुरक्षित आहे. परंतु सगुणाला निर्गुणाची आवश्यकता आहे. सगुण वाढीला लागून त्याला निर्गुणाचा, तत्त्वनिष्ठेचा फुलोरा आला पाहिजे. निर्गुण, सगुण ह्या गोष्टी सापेक्ष आहेत. त्या परस्परविरुद्ध नाहींत. जे एका दृष्टीनें सगुण आहे तें च दुसऱ्या दृष्टीनें निर्गुण आहे. सगुणांतून निर्गुणापर्यंत मजल गांठली पाहिजे व निर्गुणाला हि चित्ताचा सूक्ष्म मळ धुण्यासाठीं सगुणाचा ओलावा पाहिजे. एकमेकांस एकमेकांमुळें शोभा आहे. ह्या दोन्ही प्रकारच्या भक्ति रामायणांत फार सुंदर तऱ्हेनें दाखविल्या गेल्या आहेत. अयोध्याकांडांत हे दोन्ही भक्तीचे प्रकार दिसतात.

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

आणि ह्या च दोन भक्तींचा रामायणांत विस्तार आहे. भरताच्या भक्तीचा पहिला प्रकार व लक्ष्मणाच्या भक्तीचा दुसरा प्रकार. सगुणभक्ति निर्गुण कशी होते व निर्गुण सगुण कशी होते हें ह्या उदाहरणावरून दिसून येईल. राम वनांत जावयास निघाले त्यावेळीं लक्ष्मणास ते बरोबर नेण्यास तयार नव्हते. लक्ष्मणास बरोबर नेण्याचें कांहीं कारण नाहीं असें रामास वाटलें. ते लक्ष्मणास म्हणाले, "लक्ष्मणा, मी वनांत जातों. मला पित्याची आज्ञा झाली आहे. तू घरीं च रहा. माझ्याबरोबर येऊन दुःखी माता-पितरांस आणखी दुःखी करूं नकोस. आईबापांची व प्रजेची सेवा कर. तूं त्यांच्या जवळ असलास म्हणजे मला चिंता वाटणार नाहीं. माझा प्रतिनिधि म्हणून तूं रहा व प्रजेचें पालन कर. मी वनांत म्हणजे संकटांत जात नाहीं. मी ऋषींच्या आश्रमांत जाणार आहें." अशाप्रकारें रामचंद्र लक्ष्मणास समजावून सांगत होते. परंतु लक्ष्मणानें रामाचें सर्व सांगणें एका तडाख्यासरशीं, एका शब्दानें पुसून टाकलें. एक घाव, दोन तुकडे केलेत. तुलसीदासांनीं मोठें सुंदर रंगवलें आहे तें चित्र. लक्ष्मण म्हणाला, "तुम्ही मला उत्कृष्ट निगमनीति सांगत आहांत, ही नीति वास्तविक मीं पाळावी, परंतु मला हें राजनीतीचें ओझें सहन होणार नाहीं. तुमचा प्रतिनिधि होण्याचें बळ माझ्यांत नाहीं. मी तर मूल आहें.

"दीन्हि मोहि सिख नीकि गुसांई। लागि अगम अपनी कदराई।
नरवर धीर धरमधुर-धारी । निगम-नीतिके ते अधिकारी ।
मैं शिशु प्रभुसनेह प्रतिपाला । मंदर-मेरु कि लेहिं मराला ॥

हंसपक्षी का मेरुमंदाराचा भार उचलील ? रामचंद्रा, मी तुमच्या प्रेमावर पोसलेला आहें. तुमची ती राजनीति दुसऱ्यास सांगा. मी बच्चा आहें." असें म्हणून लक्ष्मणानें तो सर्व विषय पटकन तोडून टाकला. मासा ज्याप्रमाणें पाण्यापासून निराळा राहूं शकत नाहीं तसें लक्ष्मणाचें. रामापासून दूर राहण्याची त्याची शक्ति नव्हती. त्याच्या रोमरोमांत सहानुभूति भरलेली होती. राम निजले असतां आपण जागरण करावें, त्यांची सेवा करावी, यांत च त्याचा आनंद होता. ज्याप्रमाणें आपल्या डोळयावर कोणी दगड फेंकला तर हात पुढें होतो व तो घाव घेतो, त्याप्रमाणें रामाचा हात लक्ष्मण झाला होता. रामावर होणारा घाव प्रथम लक्ष्मणानें पुढें होऊन झेलावा. तुलसीदासांनीं

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

लक्ष्मणास एक सुंदर दृष्टांत दिला. तो झेंडा वर फडकत असतो, सर्व गाणें त्या झेंड्याचें, त्याचा तो रंग, आकार याचें वर्णन केलें जातें. परंतु त्या ताठ उभ्या असलेल्या काठीला कोण विचारतो ? रामाच्या यशाची जी पताका फडकत राहिली तिला लक्ष्मण हा दंडाप्रमाणें आधार होता. लाठच्या ताठ उभा होता. दंड वांकणार नाहीं, त्याप्रमाणें रामाचें यश फडकण्यासाठीं लक्ष्मण सदैव हजर. यश कोणाचें, तर रामाचें ! जगाला पताका दिसते. दंडाचें विस्मरण असतें. कळस दिसतो, पाया दिसत नाहीं. रामाचें यश फडकून राहिलें आहे. लक्ष्मणाचा पत्ता च नाहीं. चौदा वर्षें पर्यंत हा दंडा वांकला नाहीं. स्वतः मागें राहून रामाचें यश तो फडकावीत राहिला. रामानें अत्यंत कठिणकठिण कामें लक्ष्मणाकडून करवून घ्यावींत. सीतेला वनांत सोडण्याचें काम लक्ष्मणावर च सोंपविलें. बिचारा लक्ष्मण सीतेला पोहोंचवून आला. लक्ष्मणाला स्वतःचें अस्तित्व च राहिलें नाहीं. रामाचे डोळे, रामाचे हात, रामाचें मन तो झाला होता. नदी समुद्रांत मिळून जावी त्याप्रमाणें लक्ष्मणाची सेवा रामांत मिळून गेली होती. तो रामाची छाया बनला होता. लक्ष्मणाची सगुण-भक्ति होती. भरत हा निर्गुण-भक्ति करणारा होता. त्याला हि तुलसीदासजींनीं चांगलें रंगविलें आहे. राम वनांत गेले तेव्हां भरत अयोध्येंत नव्हता. भरत आला तों दशरथ मरून गेला होता. वसिष्ठगुरु राज्य कर असें त्याला सांगत होते. भरत म्हणाला, "मला रामाला भेटलें पाहिजे." रामाला भेटण्याची त्याला आंतून तळमळ लागून राहिली होती. परंतु राज्याची व्यवस्था तो लावून राहिला होता. रामाचें हें राज्य आहे आणि त्याची व्यवस्था ठेवणें म्हणजे रामाचें च काम आहे, अशी त्याची भावना होती. सारी संपत्ति स्वामींची होती, तिची व्यवस्था लावणें हें त्याला कर्तव्य वाटलें. लक्ष्मणाप्रमाणें भरतास मोकळें होतां येत नव्हतें. अशी ही भरताची भूमिका होती. रामाची भक्ति म्हणजे रामाचें कार्य केलें पाहिजे; नाहींतर ती भक्ति काय कामाची ? भरत वनांत रामाच्या भेटीस आला आहे. "रामा, तुझें हें राज्य आहे. तुम्ही..." असें तो सांगत आहे तों च राम त्याला म्हणाले, "भरता, तूं च राज्य चालव." भरत संकोचानें उभा राहतो व म्हणतो, "तुमची आज्ञा मला प्रमाण आहे." राम सांगेल तें प्रमाण. त्यानें सर्व रामावर सोंपविलें होतें.

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

तो गेला व राज्य करूं लागला. परंतु त्यांतील मौज पहा. अयोध्येपासून दोन मैलांवर तो राहिला. असें राहून त्यानें राज्य चालविलें. शेंवटीं राम जेव्हां भरताला भेटले तेव्हां वनांत गेलेला खरा तपस्वी कोण हें ओळखतां आलें नसतें. असें जर चित्र एखाद्यानें काढलें, दोघांचे तोंडवळे सारखे, थोडा वयाचा फरक, तोंडावर तपस्या ती च, व एकमेकांस ओळखतां येत नाहीं, राम कोणता व भरत कोणता, तर मोठें पावन चित्र होईल. अशा रीतीनें भरत रामपासून दूर होता. परंतु रामापासून तो क्षणभर हि दूर नव्हता. जरी एका बाजूला तो राज्य चालवून राहिला होता तरी तो मनानें रामाजवळ होता. निर्गुणांत सगुणभक्ति खच्चून भरलेली असते. तेथें वियोगाची भाषा बोलावी कशी? भरताला तरी वियोग वाटत नव्हता. देवाचें कार्य करून तो राहिला होता. "रामाचें नाम, रामाची भक्ति, रामाची उपासना" हें कांहीं आम्हांला समजत नाहीं. आम्ही देवाचें काम करूं असें अलीकडचे तरुण म्हणतात. देवाचें काम कसें करावें हें भरत दाखवीत आहे. देवाचें काम करून भरतानें वियोग जिरवून टाकला आहे. देवाचें काम करून हि देवाचा वियोग भासण्यास हि वेळ नसणें ही गोष्ट निराळी व देवाची ज्याला ओळख ना देख त्याचें बोलणें निराळें. देवाचें कार्य करीत संयमपूर्ण जीवन जगणें ही फार दुर्लभ वस्तु आहे. भरताची ही जरी निर्गुण कार्य करीत राहण्याची वृत्ति होती, तरी सगुणाचा आधार तेथें तुटला नाहीं. "रामा, तुमचा शब्द मला प्रमाण आहे. तुम्ही सांगाल त्याबद्दल मला शंका नाहीं." असें म्हणून भरत जावयास निघाला तरी तो माघारा वळला व रामाला म्हणाला, "रामा, समाधान नाहीं वाटत. कांहीं तरी हुरहुर वाटतें." रामानें तें ओळखलें व म्हटलें, "या पादुका ने". सगुणाबद्दलचा आदर शेंवटीं राहिला च. निर्गुणाला सगुणानें शेवटीं ओलें केलें च. लक्ष्मण त्या पादुकावर समाधान न मानता. दुधाची तहान ताकावर भागविणारा तो नव्हता. भरताची भूमिका निराळी होती. तो बाहेरून दूर राहून कर्म करीत होता. परंतु मनानें रामाच्या संनिध होता. भरत जरी कर्तव्य करण्यांत रामभक्ति मानीत होता तरी पादुकांची त्याला जरूर भासली च. त्या पादुकांच्या अभावीं तो राज्यकारभार हाकूं शकता ना. त्या पादुकांची आज्ञा म्हणून

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

तो कर्तव्य करीत राहिला. लक्ष्मण हा रामाचा जसा भक्त तसा च भरत हि आहे. दोघांच्या भूमिका बाहेरून निराळ्या. भरत जरी कर्तव्य-निष्ठ होता, कर्तव्य-रामभक्ति करणारा होता तरी त्याच्या तत्त्वनिष्ठेला हि पादुकांच्या ओलाव्याची गरज भासली. हरिभक्तीचा ओलावा पाहिजे च. म्हणून अर्जुनाला हि "मय्यासक्तमनाः पार्थ"—अर्जुना माझ्या ठिकाणीं आसक्त रहा—माझा ओलावा ठेव व मग कर्म कर असें भगवंतांनीं पुनः पुनः सांगितलें आहे. ज्या भगवद्गीतेला आसक्ति हा शब्द सुचत नाहीं, रुचत नाहीं, ज्या भगवद्गीतेंत अनासक्त राहून कर्म कर, रागद्वेष सोडून कर्म कर, निरपेक्ष कर्म कर असें पुनः पुनः सांगणें आहे, असक्ति व निःसंगता हें जिचें ध्रुपद व पालुपद सारखें चालू आहे ती भगवद्गीता हि सांगते, "अर्जुना माझी आसक्ति ठेव." परंतु लक्षांत ठेवलें पाहिजे कीं भगवंताच्या ठिकाणची आसक्ति फार उंच वस्तु आहे. ती पार्थिव वस्तू-बद्दलची आसक्ति नव्हे. सगुण व निर्गुण एकमेकांत गुंतून राहिलेले आहेत. सगुणाला निर्गुणाचा आधार सर्वस्वीं तोडतां येत नाहीं व निर्गुणाला सगुणाचा ओलावा असतो. सदैव कर्म करणारा हा कर्मरूपानें पूजा च करीत आहे. परंतु पूजेबरोबर ओलावा पाहिजे. "मामनुस्मर युध्य च" माझें स्मरण ठेवून कर्म कर. कर्म ही स्वयंपूजा च आहे, परंतु अंतरंगीं भावना जिवंत पाहिजे. नुसतीं फुलें डोक्यावर ठेवलीं ही कांहीं पूजा नव्हे. तेथें भावना पाहिजे. डोक्यावर फुलें ठेवणें हा पूजेचा एक प्रकार, सत्कर्मांनीं पूजा करणें हा दुसरा प्रकार. परंतु उभय ठिकाणीं भावाचा ओलावा पाहिजे. फुलें वाहून भाव नसेल तर तीं दगडावर फुलें वाहिलीं. तेव्हां हा भावनेचा प्रश्न आहे. सगुण व निर्गुण, कर्म व भक्ति, ज्ञान व भक्ति, या सर्व वस्तु एकरूप च आहेत. दोहींचा अंतिम अनुभव एक च आहे. उद्धव अर्जुन यांची गोष्ट पहा. रामायणामधून मी महाभारताकडे उडी मारून चाललों. अशी उडी मारावयाला मला अधिकार आहे. राम व कृष्ण एकरूप च आहेत. भरत व लक्ष्मण तसे उद्धव व अर्जुन आहेत. जेथें कृष्ण तेथें उद्धव असावयाचा. उद्धवाला कृष्णाचा वियोग क्षणभर हि सहन व्हावयाचा नाहीं. कृष्णाजवळ त्यानें सतत सेवा करीत रहावें. कृष्णाशिवाय सारा संसार

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

त्याला फिका वाटे. अर्जुन हि कृष्णाचा सखा होता. परंतु तो दूर दिल्लीला रहात असे. अर्जुन काम करणारा होता. परंतु कृष्ण द्वारकेंत तर हा हस्तिनापूरला. असे दोघे होते. परंतु भगवंतांना जेव्हां देह सोडावयाची जरूर वाटली, तेव्हां त्यांनीं उद्धवाला सांगितलें, "उद्धवा, मी जाणार आहें." उद्धव म्हणाला, "मला बरोबर नाहीं का नेत ? आपण एकत्र च जाऊं या !"–परंतु कृष्ण म्हणाले, "हें मला पसंत नाहीं. सूर्य आपलें तेज अग्नीचे ठिकाणीं ठेवून जातो. त्याप्रमाणें माझी ज्योत तुझ्या ठिकाणीं ठेवून मी जाणार आहें." अशी भगवतांनीं निरवानिरव केली. पुढें उद्धवाला मैत्रेय ऋषीकडून कळलें कीं भगवान् निजधामास गेले. त्याच्या मनावर यत्किंचित् हि परिणाम झाला नाहीं. जसें कीं कांहीं घडलें च नाहीं. "मरका गुरु व रडका चेला, दोन्हीचा जन्म वायां गेला." तसें हें नव्हतें. जणूं वियोग झाला च नाहीं. तो जन्मभर सगुण-उपासना करीत होता. परमेश्वराच्या संनिध होता. त्याला आतां निर्गुणांत आनंद वाटूं लागला. निर्गुणाची मजल त्याला गांठावी लागली. सगुण पुढें परंतु निर्गुण त्याच्या मागून आलें च पाहिजे एरव्हीं परिपूर्णता नाहीं. याच्या उलट अर्जुनाचें. कृष्णानें त्याला काय करावयास सांगितलें होतें ? सर्व स्त्रियांच्या संरक्षणाचें काम अर्जुनावर सोंपविलें होतें. अर्जुन दिल्लीहून आला व द्वारकेहून श्रीकृष्णाच्या स्त्रिया घेऊन चालला. वाटेंत हिसारच्याजवळ पंजाबमधील चोरांनीं त्याला लुटलें. जो अर्जुन त्या काळांत एक च एक नर, उत्कृष्ट वीर म्हणून प्रसिद्ध होता, ज्याला पराजय म्हणून माहीत च नाहीं, म्हणून 'जय' या नांवानें जो ख्यात झाला, प्रत्यक्ष शंकराबरोबर ज्यानें झुंज घेतली व त्यास नमविलें, असा तो अर्जुन अजमिराजवळ पळतां पळतां वांचला. कृष्ण निघून गेला याचा त्याच्या मनावर फार परिणाम झाला. जणूं त्याच्यांतील जीव च निघून गेला व अर्जुनाचें निस्त्राण व निष्प्राण असें शरीर च राहिलें. सारांश, कर्म सदोदित करणारा, ईश्वरापासून, कृष्णापासून दूर राहणारा, निर्गुण उपासक अर्जुन, त्याला वियोग शेंवटीं फार जाणवला. त्याच्या निर्गुणाला शेंवटीं वियोगानें तोंड फुटलें. त्याचें कर्म च संपलें सारें. त्याच्या निर्गुणाला शेंवटीं सगुणाचा अनुभव आला. परमेश्वरी वियोगाचा अनुभव आला. सारांश, सगुणाला निर्गुणांत

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

जावें लागतें. निर्गुणाला सगुणांत जावें लागतें. एकमेकांनीं परिपूर्णता येते.

म्हणून सगुण उपासक व निर्गुण उपासक यांच्यांत काय फरक आहे हें सांगावयाचें म्हटलें तर भाषा कुंठित होते. सगुण व निर्गुण शेंवटीं एकत्र येतात. भक्तीचा झरा प्रथम सगुणांतून निघाला तरी तो निर्गुणाला जाऊन पोहोंचतो. मागें मी वैकोमच्या सत्याग्रहास गेलों होतों. मलबारच्या किनाऱ्यावर शंकराचार्यांचा जन्मग्राम आहे हें मीं भूगोलांत लक्षांत ठेवलें होतें. मी चालत होतों तेथें जवळ च तो भगवान् शंकराचार्यांचा 'कालटी' ग्राम असेल असें मला वाटलें, व मीं बरोबरच्या मल्याळी गृहस्थास विचारलें. ते म्हणाले "येथून दहाबारा मैलांवर च तो गांव आहे. आपणांस जावयाचें आहे का?" मी नकार दिला. मी सत्याग्रहास जाण्यासाठीं आलों होतों. म्हणून वाटेंत अन्यत्र न जाणें मला योग्य वाटलें व त्यावेळेस तें गांव पहावयास गेलों नाहीं. हें योग्य केलें असें अजून हि मला वाटतें. परंतु रात्रीं मी निजण्यासाठीं पडलों म्हणजे तो कालटी गांव व ती शंकराचार्यांची मूर्ति माझ्या डोळ्यासमोर उभी राहावयाची. मला झोंप यावयाची नाहीं. तो अनुभव मला अजून ताजा वाटत आहे. शंकराचार्यांचा तो ज्ञानाचा प्रभाव, ती त्यांची दिव्य अद्वैतनिष्ठा, एका क्षणांत समोर पसरलेली दुनिया गर्द्दा ठरविणारें त्यांचें अलौकिक व धगधगीत वैराग्य, त्यांची गंभीर भाषा व त्यांचे मानवावर झालेले अनंत उपकार, ह्या सर्व कल्पना माझ्या मनांत भरून येत. रात्रीं हे सर्व भाव प्रगट होत. निर्गुणांत सगुण कसें खच्चून भरलेलें आहे त्याचा मला अनुभव आला. प्रत्यक्ष भेटींत प्रेम नाहीं. निर्गुणांत हि सगुणाचा परमोत्कर्ष दाट भरून राहिला आहे. मी कधीं फारसें पत्र वगैरे लिहीत नाहीं. लिहिण्याचा मला नाद नाहीं. पण एखाद्या मित्राला पत्र न लिहिलें तर आंतून सारखें स्मरण होत असतें. पत्र न लिहितां मनांत स्मरण दाटून राहिलेलें असतें. निर्गुणांत याप्रमाणें सगुण खच्चून भरलेलें असतें. सगुण व निर्गुण हीं एकरूप च आहेत. मूर्ति प्रत्यक्ष घेऊन पूजा करणें, सगुण-भक्ति करणें, प्रत्यक्ष सेवा करणें किंवा आंतून सतत जगाच्या कल्याणाचें चिंतन असणें व बाहेर पूजा न दिसणें, ह्या दोन्ही वस्तु समान किंमतीच्या व योग्यतेच्या आहेत. मला शेंवटीं सांगावयाचें आहे

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

कीं सगुणाची सेवा करावयाची ती एक दगड घेऊन करितात. त्या दगडाच्या ठिकाणीं परमात्मा कल्पून बसतात. आईच्या ठिकाणीं, संतांच्या ठिकाणीं प्रत्यक्ष चैतन्य प्रकट झालें आहे. तेथें ज्ञान प्रेम, जिव्हाळा प्रगट आहे. तेथें परमात्मा मानून पूजा करीत नाहींत. सर्वांना चैतन्यमय असे हे लोक दिसत आहेत. त्यांची सेवा करावी, तेथें सगुण परमात्मा पहावा, तर तें न करतां दगडाच्या ठिकाणीं परमात्मा पहातात ! आतां दगडांत देव पहाणें ही निर्गुणाची पराकाष्ठा आहे. संत, आईबाप, उगवता सूर्य यांच्या ठिकाणीं प्रेम, तेज, ज्ञान प्रगट झालीं आहेत. तेथें ईश्वर मानणें सोपें आहे. दगडांत ईश्वर मानणें कठिण आहे. तो नर्मदा गणपती देव मानतात. ही निर्गुणपूजा च नव्हे काय ? उलटपक्षीं असें वाटतें कीं दगडाच्या ठिकाणीं देव कल्पावयाचा नाहीं तर कोणाच्या ठिकाणीं ? देवाची मूर्ति व्हावयास तो दगड च लायक आहे. तो निर्विकार आहे. शांत आहे. अंधार असो प्रकाश असो, ऊन असो, थंडी असो, तो दगड तसा च आहे. असा हा निर्विकारी दगड हा च परमेश्वराचें प्रतीक व्हावयास लायक आहे. आईबाप, जनता, शेजारीपाजारी हे सारे विकारानें भरलेले आहेत. म्हणजे त्यांच्यांत कांहीं विकार आढळेल च. तेव्हां दगडापेक्षां त्यांची सेवा करणें एका दृष्टीनें कठिण आहे.

सारांश, सगुण निर्गुण परस्पर पूरक आहेत. सगुण सुलभ आहे, निर्गुण कठिण आहे. परंतु सगुण हि कठिण आहे व निर्गुण सोपें आहे. दोघांनीं एक च ध्येय प्राप्त होतें. सारांश, पांचव्या अध्यायांत जसें सांगितलें कीं चोवीस तास कर्म करून हि लेशमात्र कर्म न करणारा व चोवीस तास कर्म न करून सर्व कर्में करणारा— असे योगी व संन्यासी एकरूप च आहेत, तसें च येथें हि आहे. सगुण कर्मदशा व निर्गुण संन्यासयोग एकरूप च आहेत. संन्यास श्रेष्ठ का योग श्रेष्ठ याचें उत्तर देतांना भगवंतांना जशी अडचण पडली, तशी च अडचण येथें हि पडली. शेंवटीं सुलभता व कठिनता फक्त दर्शविण्यांत आलें. नाहींतर योग किंवा संन्यास, सगुण व निर्गुण हीं एक रूप च आहेत. शेंवटीं भगवंत सांगतात—"अर्जुना तूं सगुण ऐस कीं निर्गुण ऐस, भक्त ऐस म्हणजे झालें. गोटा राहूं नकोस." असें सांगून भगवंतांनीं शेंवटीं भक्ताचीं लक्षणें दिलीं आहेत. अमृत मधुर असेल परंतु

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

त्याची माधुरी आपण चाखली नाहीं. हीं लक्षणें प्रत्यक्ष मधुर आहेत. येथें कल्पनेची जरूरी नाहीं. ह्या लक्षणांचा अनुभव घ्यावा. बाराव्या अध्यायांतील हीं भक्तलक्षणें स्थितप्रज्ञाच्या लक्षणांप्रमाणें आपण रोज सेवन करावीं, मनन करावीं, त्यांतील थोडीं थोडीं आपल्या आचरणांत आणून पुष्टि प्राप्त करून घ्यावी. अशा तऱ्हेनें जीवन हळूंहळूं परमेश्वराकडे न्यावें.

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

अध्याय तेरावा

रविवार, ता. १५-५-'३२

व्यासांनीं आपल्या जीवनाचें सार भगवद्‌गीतेंत ओतलें आहे. व्यासांनीं विस्तारपूर्वक इतर लिखाण पुष्कळ लिहिलें आहे. महाभारताची संहिता च लाख-सवालाख आहे. संस्कृतांत 'व्यास' या शब्दाचा अर्थ च मुळीं विस्तार असा झाला आहे. परंतु भगवद्‌गीतेंत विस्तार करण्याची त्यांची वृत्ति नाहीं. भूमितीमध्यें युक्लिडनें जशीं तत्त्वें सांगून दिलीं, सिद्धान्त सांगून दिले त्याप्रमाणें जीवनाला उपयोगी अशीं तत्त्वें व्यासदेव नमूद करून राहिले आहेत. भगवद्‌गीतेंत विशेष चर्चा नाहीं, विस्तार पसारा कांहीं नाहीं. नुसतीं तत्त्वें सांगून देत आहेत. ह्याचें मुख्य कारण असें कीं, गीतेमध्यें ज्या वस्तु मांडल्या आहेत त्या जीवनामध्यें प्रत्येकाला पडताळून पाहतां येणें शक्य आहे. त्या तशा पडताळून घ्यावयासाठीं सांगितल्या आहेत. जीवनाला उपयोगी जेवढ्या वस्तु तेवढ्या च गीतेंत सांगितल्या आहेत. सांगावयाचा उद्देश तेवढा च होता म्हणून थोडक्यांत तत्त्वें सांगून दिलीं, नमूद केलीं व त्यांत च गीताकारांनीं संतोष मानला आहे. या त्यांच्या संतोषवृत्तींत सत्यावर व आत्मानुभवावर असलेला त्यांचा महान् विश्वास आपणांस दिसून येतो. जी वस्तु सत्य आहे तिच्या मंडनासाठीं विशेष युक्ति वापरण्याची आवश्यकता नाहीं. म्हणून केवळ नम्रपणानें ज्या कांहीं वस्तु व्यासांना सत्य भासल्या त्या वस्तु फक्त नमूद करून त्यांनीं संतोष मानला. आपण गीतेकडे पाहून राहिलों आहोंत; त्यांतील मुख्य उद्देश हा च कीं जीवनास ज्या वेळेस आपणांस मदतीची आवश्यकता भासेल त्या त्या वेळेस गीतेपासून ती मिळावी. अशी मदत आपणांस सदैव मिळण्यासारखी आहे. गीता हें जीवनोपयोगी शास्त्र आहे म्हणून च गीतेमध्यें स्वधर्मावर जोर दिला

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

आहे. मनुष्याच्या जीवनाचा मोठा पाया स्वधर्माचरण करणें हा आहे. सर्व इमारत या स्वधर्माचरणरूप पायावर उभारावयाची आहे. हा पाया जितका भक्कम होईल तेवढी इमारत टिकाव धरील. या स्वधर्माचरणाला गीता "कर्म" म्हणते. या स्वधर्माचरण प कर्माभोंवतीं पुष्कळ वस्तु उभ्या केलेल्या आहेत.

स्वधर्माचरण सजविण्यासाठीं, तें साजरें सुंदर करण्यासाठीं, तें सफळ करण्यासाठीं, ज्या ज्या मदतीची अपेक्षा असेल ती ती सर्व मदत, तो तो सर्व पाठपुरावा या स्वधर्माचरणरूप कर्माला देणें जरूर आहे. म्हणून आतांपर्यंत आपण पुष्कळ वस्तु पाहिल्या. त्यांतील बऱ्याचशा वस्तु भक्तीच्या स्वरूपाच्या होत्या. आज तेराव्या अध्यायांत जी वस्तु पहावयाची आहे ती हि स्वधर्माचरणास फार उपयोगी आहे. ही वस्तु विचाराच्या बाजूची आहे.

स्वधर्माचरण करणारानें फळाचा त्याग करावा ही प्रधान गोष्ट गीतेंत सर्वत्र सांगितली आहे. कर्म करावें व त्याचें फळ टाकावें. झाडास पाणी घालावें, त्याला वाढवावें परंतु त्याच्या छायेची, फुलाची, फळाची अपेक्षा ठेवूं नये. असा हा स्वधर्माचरणरूपी कर्मयोग आहे. कर्मयोग म्हणजे केवळ कर्म करणें एवढा च अर्थ नाहीं. केवळ कर्म या सृष्टींत सर्वत्र चाललें च आहे. तें सांगण्याची जरूरी नाहीं. परंतु स्वधर्माचरणरूपी कर्म— नुसतें कर्म नव्हे— नीट करून त्याचें फळ सोडणें, हें बोलावयास सोपें, समजावयास सोपें असेल परंतु आचरण्यास अत्यंत कठिण आहे. कारण कार्याला प्रेरकशक्ति च मुळीं फलवासना असते. फलवासना सोडून कर्म करणें हा उलटा पंथ आहे. व्यवहारांतील, संसारांतील जें वागणें आहे त्याच्या विपरीत ही करणी आहे. जो कोणी पुष्कळ कर्म करतो, त्याच्या जीवनांत गीतेंतील कर्मयोग आहे, असें पुष्कळ वेळां आपण म्हणतों. पुष्कळ कर्म करणाऱ्याचें जीवन कर्मयोगमय आहे असें आपण बोलतों. परंतु हा प्रयोग भाषेच्या ढिलाईनें आपण करतों. गीतेच्या व्याख्येप्रमाणें हा कर्मयोग नाहीं. लाखों कर्म करणाऱ्यांमध्यें, नुसतें कर्म नव्हे तर स्वधर्माचरणरूपी कर्म करणाऱ्या लाखों लोकांमध्यें गीतेंतील कर्मयोगपर कर्म करणारा एखादा च सांपडणार. कर्मयोगाच्या खुल्या

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

व खऱ्या अर्थानें पाहिलें तर असा संपूर्ण कर्मयोगी आढळणें विरळा. कर्म करणें व त्याचें फळ टाकणें ही वस्तु केवळ असामान्य आहे. गीतेंत आतांपर्यंत हें च पृथक्करण मांडलें आहे.

त्या पृथक्करणाला च उपयोगी, अत्यंत महत्त्वाचें असें दुसरें एक पृथक्करण या तेराव्या अध्यायांत सांगितलें आहे. कर्म करावें व फळाची आसक्ति सोडावी हें जें पृथक्करण त्याला उपयोगी असें दुसरें महान् पृथक्करण "देह व आत्मा" यांचें. हें पृथक्करण या तेराव्या अध्यायांत केलें आहे. डोळ्यांनीं आपण पाहतों, त्या रूपाला आपण मूर्ति म्हणतों, आकार, देह म्हणतों. मूर्तीचा परिचय जरी डोळ्यांनीं झाला तरी वस्तूच्या अंतरंगांत हि आपणांस प्रवेश करावा लागेल. फळाचें टरफल काढून आंतील गर चाखावा लागतो. नारळ जरी झाला तरी तो फोडून आंत काय आहे तें पहावें लागतें. फणसाला वरून कांटे दिसले तरी आंत सुंदर व रसाळ गरे असतात. स्वतःकडे पहावयाचें असो किंवा दुसऱ्याकडे पहावयाचें असो. हें आंतील व बाहेरील पृथक्करण करणें अवश्य असतें. टरफल बाजूस सारावयाचें याचा अर्थ काय ? याचा अर्थ म्हणजे प्रत्येक वस्तूचें बाह्यरूप व आंतील गाभा यांचें पृथक्करण करावयाचें. बाह्य देह व आंतील आत्मा याप्रमाणें प्रत्येक वस्तूचें दुहेरी रूप आहे. कर्मामध्यें असें च. बाहेरचें फळ हा कर्माचा देह आहे. व कर्मामुळें जी चित्तशुद्धी होते तो त्या कर्माचा आत्मा होय. स्वधर्माचरण-रूपी जी वस्तु आहे तिचें बाहेरचें फळ हा जो देह तो टाकावा व आंतील चित्तशुद्धिरूपी सारभूत आत्मा त्याचा स्वीकार करावा, तो जीवीं धरावा. याप्रमाणें पहावयाची संवय, देहाला दूर करून प्रत्येक वस्तूंतील सार घेण्याची सारग्राही दृष्टि आपण लावून घेतली पाहिजे. डोळ्यांना, मनाला, विचाराला अशा प्रकारचें शिक्षण, अशी संवय, असा अभ्यास आपण लावून दिला पाहिजे. दरेक ठिकाणीं देह अलग करावा व आत्म्याची पूजा करावी. हें पृथक्करण विचारासाठीं तेराव्या अध्यायांत मांडलें आहे.

सारग्राही दृष्टि ठेवण्याचा विचार अत्यंत महत्त्वाचा आहे. बाळपणा-पासून जर ही संवय लावली तर किती बरें होईल ! हा विषय पचनीं

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

पडण्यासारखा आहे, ही दृष्टि येण्यासारखी आहे. पुष्कळांना असें वाटतें कीं अध्यात्मविद्येचा जीवनाशीं कांहीं संबंध नाहीं ! असा संबंध असला तरी नसावा असें हि कित्येकांना वाटतें. देहापासून आत्मा अलग करावा हें शिक्षण बाळपणापासून देण्याची जर योजना करण्यांत आली तर फार आनंदाची गोष्ट होणार आहे. हा शिक्षणाचा विषय आहे. हल्ली कुशिक्षणानें फार वाईट संस्कार होऊन राहिले आहेत. 'केवळ देहरूप मी आहें, यांतून हें शिक्षण आपणांस बाहेर आणीत च नाहीं. सर्व देहाचे च चोचले चालले आहेत. इतके देहाचे चोचले करून हि त्या देहाला जें स्वरूप आलें पाहिजे, जें स्वरूप दिलें पाहिजे तें कोठें दिसत नाहीं तें नाहीं च. या देहाची अशी ही वृथा पूजा चालली आहे. आत्म्याची गोडी कोणी पहात च नाहीं. शिक्षणामुळें अशी ही स्थिति झालेली आहे. देहाचे देव्हारे मांडावयाचा अभ्यास रात्रंदिवस शिकविला जात आहे. अगदीं लहानपणापासून या देहदेवाची पूजाअर्चा करण्याचें शिक्षण देण्यास आरंभ होतो. जरा कोठें पायाला ठेंच लागली तर माती टाकली कीं भागेल. मुलाचें एवढ्यावर हि भागतें. किंवा माती टाकण्याची हि त्याला जरूर भासत नाहीं. जरा खरचटलें तर त्याची तो चिंता हि करणार नाहीं. परंतु त्या मुलाचा जो वाली आहे, पालक आहे त्याचें चालत नाहीं. तो मुलाला जवळ घेईल. "कसें रे आहे, किती लागलें, बरें च लागलें वाटतें, रक्त निघालें" असें सुरू करून तो मुलगा रडत नसला तर त्याला रडावयास लावील. न रडणाऱ्या मुलास रडावयास लावण्याचीं जीं हीं लक्षणें त्याला काय म्हणावें ? उड्या मारूं नको, खेळूं नको, तुला लागेल, खरचटेल, असलें एक बाजूचें, फक्त देहाकडे पहाण्याचें शिक्षण देण्यांत येतें. बाळाचें कौतुक करावयाचें तें हि फक्त देहाच्या बाजूनें. त्याची निंदा करावयाची ती हि देहाच्या च बाजूनें. "काय रे शेंबड्या" असें त्याला म्हणतात. त्या मुलावर तो केवढा आघात होतो. केवढा मिथ्या आरोप आहे तो. शेंबूड आहे ही गोष्ट खरी व तो दूर केला पाहिजे ही हि गोष्ट खरी. परंतु तो सहज दूर न करतां त्या मुलावर केवढा आघाताचा प्रयोग करण्यांत येतो. त्या मुलाला तो आघात सहन होत नाहीं. त्याला खेद होतो. त्या मुलाच्या अंतरंगांत, आत्म्यांत भरपूर आनंद भरलेला असतां, हा केवढा बिचाऱ्यावर वृथा

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

आरोप. वास्तविक तो मुलगा शेंबडा नाहीं. जो अत्यंत सुंदर, मधुर, पवित्र, प्रिय असा परमात्मा, तो तो आहे. त्याचा अंश त्याच्या ठिकाणीं आहे. परंतु त्याला म्हणतात "शेंबडा." त्या शेंबडाशीं त्याचा एवढा काय संबंध आहे ? त्या मुलाला हें कळत हि नाहीं. अशी त्याची स्थिति असते म्हणून तो आघात त्याला सहन होत नाहीं. त्याच्या चित्तांत क्षोभ उत्पन्न होतो व क्षोभ उत्पन्न झाला म्हणजे सुधारणा होत नाहीं. त्याला नीट समजावून स्वच्छ केलें पाहिजे. याच्या उलट कृति आपण करून त्या मुलाच्या मनावर तूं देह आहेस हें ठसवतों. शिक्षणशास्त्रांत हा महत्त्वाचा सिद्धान्त मानला पाहिजे. मी ज्याला शिकवून राहिलों आहें तो सर्वांगसुंदर आहे अशी गुरूला भावना हवी. गणित चुकला तर तोंडात मारतात. त्याच्या तोंडांत मारणें आणि गणित चुकणें याचा संबंध काय ? शाळेंत उशिरा आला तर थोबाडींत देतात. त्याच्या तोंडांत मारल्यामुळें त्याच्या गालावरच्या रक्ताचें अभिसरण जोरानें जर व्हावयास लागलें तर काय तो लवकर येईल ? तें अभिसरण किती वाजले तें सांगेल असें कांहीं आहे काय ? वास्तविक त्या मारण्यानें त्या मुलाची पशुवृत्ति मी वाढवून राहिलों आहें. हा देह म्हणजे तूं ही भावना पक्की करीत आहें. त्याचें जीवन धास्तीवर उभें केलें जात आहे.

वास्तविक सुधारणा जर व्हावयाची असेल तर ती अशा जबरदस्तीनें देहासक्ति वाढवून कधीं हि होणार नाहीं. देहाहून मी वेगळा आहें हें जेव्हां मला समजेल तेव्हां मला सुधारणा करतां येईल.

देहांत किंवा मनांत असलेल्या दोषाची जाणीव असणें कांहीं वाईट नाहीं. त्यानें ते दोष दूर करण्यासाठीं मदत मिळते. परंतु मी म्हणजे देह नव्हें हें स्पष्ट कळलें पाहिजे. "मी जो आहें" तो या देहापासून अगदीं भिन्न, अत्यंत सुंदर, अत्यंत सोज्वळ, पवित्र, अव्यंग असा आहें. स्वतःचे दोष सुधारण्यासाठीं जो आत्मपरीक्षण करतो तो तरी देहाला स्वतःपासून अलग पाडून च आत्मपरीक्षण करतो. कोणीं आपला दोष दाखविला तर त्याचा त्याला राग येत नाहीं. राग न येतां या शरीररूपी, या मनोरूपी यंत्रांत दोष आहे कीं काय याचा तो विचार करून दोष दूर करतो. जो देहाला स्वतःपासून अलग मानणार नाहीं, त्याला

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

सुधारणा करतां च येणार नाहीं. हा देह, हा गोटा, ही माती म्हणजे च मी, अशी ज्याची कल्पना असणार तो सुधारणा कशी करणार? देह हें एक मला मिळालेलें साधन आहे. चरख्यांतील दोष कोणीं दाखवला तर मला राग का येतो? दोष असला तर तो मी दूर करतों. तसें च या देहाचें आहे. जसें शेतीचें अवजार तसा हा देह. परमेश्वराच्या घरची शेती करण्याचें देह एक अवजार आहे. हें अवजार बिघडलें तर त्यांत सुधारणा करावयास पाहिजे च. देह हा साधनरूपानें उभा आहे. या देहापासून अलग राहून दोषापासून मुक्त होण्याचा मीं प्रयत्न केला पाहिजे. या देहरूपी साधनापासून मी निराळा आहें. मी स्वामी आहें, मालक आहें, या देहाला राबवून घेणारा, त्याच्यापासून उत्कृष्ट काम करून घेणारा आहें, लहानपणापासून अशी ही देहापासून अलग होण्याची जी वृत्ति, तिचें शिक्षण दिलें पाहिजे. खेळाच्या बाहेर असलेला त्रयस्थ ज्या प्रमाणें खेळांतील गुणदोष चांगले पाहूं शकतो, त्याप्रमाणें देहमनोबुद्धींपासून अलग राहून च आपणांस त्यांच्यांतील गुणदोष समजतील. एखादा मनुष्य म्हणतो, "हल्लीं माझें स्मरण जरा बिघडलें आहे. याला काय उपाय करावा?" मनुष्य जेव्हां असें म्हणतो तेव्हां त्या स्मरणशक्तीपासून तो निराळा आहे हें स्पष्ट च होतें. तो म्हणतो, "माझी स्मरणशक्ति बिघडली आहे." म्हणजे त्याचें कांहीं तरी साधन, त्याचें हत्यार बिघडलेलें असतें. कोणाचा मुलगा हरवतो, कोणाचें पुस्तक हरवतें. परंतु स्वतः कोणी हरवला आहे असें होत नाहीं. शेंवटीं मरणाचे घडीला हि त्याचा देह सर्वतोपरी बिघडलेला होतो, रद्दी होतो, परंतु तो स्वतः लेशमात्र हि आंतून बिघडलेला नसतो. तो अव्यंग असतो, निरोगी असतो. ही जी वस्तु, हा जो विचार, हा समजण्यास कठिण नाहीं. ही वस्तु समजण्यासारखी आहे व जर ही समजली तर बऱ्याचशा भानगडी मिटतील, पुष्कळ अवडंबर कमी होईल.

देह म्हणजे च मी, ही जी आज सर्वत्र भावना पसरून राहिली आहे, तीमुळें कांहीं हि विचार न करतां या देहाच्या वर्धनासाठीं मनुष्यानें नाना-प्रकारची साधनें निर्माण केलीं आहेत. तीं पाहून मनाला भीति वाटते. हा देह जुना झाला, जीर्ण झाला तरी कांहींतरी करून तो शाबूत ठेवावा असें सारखें मनुष्यास वाटतें. परंतु हा देह, हें टरफल कोठपर्यंत जपून ठेवणार—

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

तर मरेपर्यंत ! मरणाची घडी आली कीं एक क्षणभर हि हा देह टिकवितां येत नाहीं. मृत्यूपुढें सर्व प्रगति थांबते. या तुच्छ देहासाठीं नानाप्रकारचीं साधनें मनुष्य निर्माण करतो. या देहाची रात्रंदिवस चिंता वाहतो. आतां म्हणे देहरक्षणासाठीं मांस खाण्यास हरकत नाहीं. हा मनुष्याचा देह म्हणजे मोठा किमती. त्याला बचावण्यासाठीं मांस खा ! पशूचा देह म्हणजे किमतीनें कमी. कां रे कमी ? मनुष्याचा देह किमती कशानें ठरला ? कोणत्या कारणामुळें ठरला ? अरे हे पशु वाटेल त्याला खातात. तसें मनुष्य करीत नाहीं. मनुष्य आपल्या भोंवतालच्या सृष्टीचें संरक्षण करतो, म्हणून मनुष्याचा देह मोलाचा, म्हणून किमती. परंतु ज्या कारणानें मनुष्याचा देह किमती ठरला, तें कारण च तूं मांस खाण्यानें खोडून टाकीत आहेस. भल्या माणसा, तुझा मोठेपणा तूं संयमानें राहतोस, सर्व जीवांसाठीं झटतोस, सर्वांचा सांभाळ करण्याची वृत्ति तुझ्या ठिकाणीं आहे, त्यावर अवलंबून आहे. ही जी पशूहून तुझ्या ठिकाणीं विशेषता आहे, तीवरून च मनुष्य श्रेष्ठ आहे. म्हणून मानवदेह दुर्लभ आहे, इतरांहून श्रेष्ठ आहे. परंतु ज्या आधारावर मनुष्य मोठा आहे, तो च आधार जर माणूस उखडून टाकूं लागला, तर त्याच्या मोठेपणाची इमारत राहणार कशी ? सामान्य पशु अन्य जीवांचें मांस खाण्याची जी क्रिया करतो, ती च क्रिया करावयास जेव्हां मनुष्य हि निःशंकपणें उद्युक्त होतो, तेव्हां त्याच्या मोठेपणाचा आधार च काढून घेतल्यासारखें होतें. ज्या खांदीवर मी बसलों आहें ती च तोडण्याचा मीं प्रयत्न करावा तसें हें आहे. वैद्यकशास्त्र तर नानाप्रकारचे चमत्कार करून राहिलें आहे. पशूवर शस्त्रक्रिया करून त्याच्या शरीरांत, त्या जिवंत पशूच्या शरीरांत, रोगजंतु निर्माण करितात व त्या रोगांनीं काय काय परिणाम होतात तें पाहतात ! जिवंत पशूचें असें हालहाल करून जें ज्ञान मिळवायचें त्याचा उपयोग माणसाचा हा रद्दी देह वांचविण्यासाठीं ! भूतदयेच्या नांवाखालीं हें सर्व चालतें. त्या पशूच्या अंगांत जंतु निर्माण करून, त्याची लस काढून ती माणसाच्या अंगांत टोंचावयाची ! असे नानाप्रकारचे भीषण प्रकार केले जात आहेत. ज्या देहासाठीं हें सर्व चालतें तो देह तर एका क्षणांत फुटणाऱ्या काचेसारखा आहे. तो केव्हां फुटेल याचा काडीमात्र भरंवसा नाहीं. मनुष्याचा देह राखून ठेवण्याचे हे सारे प्रयत्न होत आहेत. तरी शेंवटीं अनुभवास

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

काय येत आहे ? जसजसा आपला तकलादी देह सांभाळण्याचा प्रयत्न होत आहे, तसतसा त्याचा नाश होऊन राहिला आहे. ही प्रतीति येत आहे, तरीसुद्धां देहाला वाढविण्याचा च माणसांचा प्रयत्न चालू आहे. कोणता आहार केल्यानें बुद्धि सात्त्विक होईल, कोणता विहार हानिकारक नाहीं, ही गोष्ट नाहीं कधीं लक्षांत येत. मन चांगलें व्हावयास, बुद्धि निर्मळ रहावयास काय केलें पाहिजे, कशाचें साहाय्य घेतलें पाहिजे, हें मनुष्य पहात च नाहीं. शरीराचें वजन कसें वाढेल एवढें च तो बघतो. पृथ्वीवरची ती माती तेथून उठून या शरीरावर कशी थापटली जाईल, ते मातीचे गोळे, लोथे या शरीरावर कसे थापले जातील, याची च तो काळजी करून राहिला आहे. परंतु थापथापून ठेवलेला शेणगोळा वाळून जसा खालीं पडतो, त्याप्रमाणें शरीरावर चढविलेले मातीचे गोळे, ही चरबी शेंवटीं गळून हें शरीर पुन्हां पूर्व स्थलावर येतें च ! बाहेरची माती या अंगावर ओतून घ्यावी, अंगावर चोपडावी व अंगाचें वजन देहाला झेंपत नाहीं इतकें वाढवावें यांचें प्रयोजन काय ? हा प्रचंड थलथलीतपणाचा बोजा कां वाढवावा ? हा देह माझ्या हातांतील एक साधन आहे. तें साधन नीट ठेवण्यासाठीं ज्या गोष्टी करायला हव्या त्या मीं कराव्या. यंत्रापासून काम करून घ्यावयाचें. यंत्राचा कांहीं अभिमान– यंत्राभिमान कांहीं असतो कीं काय? यंत्र बिघडलें म्हटलें तर त्याचा कांहीं राग येत नाहीं. मग या देहयंत्रासंबंधीं हि ती च स्थिति कां असूं नये ? सारांश, देह हें साध्य नसून साधन आहे. ही बुद्धि दृढावली तर वृथा अवडंबर जें मनुष्य माजवून राहिला आहे तें माजवणार नाहीं. जीवन निराळें च भासूं लागेल. मग या देहाला शृंगारण्यांत त्याला कौतुक वाटणार नाहीं. वस्तुतः या देहाला साधा कपडा असला म्हणजे पुरें. पण नाहीं, तो मऊ पाहिजे. त्याच्यावर नक्षी पाहिजे. त्यावर वेलबुट्टी पाहिजे. फुलें व कोरीव काम पाहिजे. त्याच्यासाठीं नाना लोकांना मी श्रम करावयास लावतों. हें सारें कशासाठीं ? त्या देवाला का अक्कल नव्हती ? देहाला जर सुंदर चट्टे पट्टे, नक्षी यांची जरूरी असती तर वाघाच्या अंगावर त्यानें ठेवले आहेत तसे पट्टे तुझ्या शरीरावर हि नसते का त्यानें ठेवले ? त्याला का तें अशक्य होतें ? त्यानें मोराला कसा पिसारा दिला आहे, तसा तुला दिला असता. परंतु ईश्वरानें

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

माणसें एकरंगी च ठेवलीं आहेत. जरा डाग पडला तर सौंदर्य जातें. मनुष्य आहे तसा च सुंदर आहे. नाहींतर या देहावर नानाप्रकारच्या नक्ष्या, फुलें, ठिपके ईश्वराला निर्माण करणें अशक्य नव्हतें. ज्यानें या सृष्टींत नानाप्रकारचें सौंदर्य ओतलें आहे, नानाप्रकारच्या गमती व मौजा केल्या आहेत, त्याला तुझ्या देहावर नक्षी, वेलबुट्टी काढणें अशक्य का होतें ? परंतु हा मानवदेह ज्यास्त शृंगारावा असा परमेश्वराचा उद्देश नव्हता. सृष्टींत का सामान्य सौंदर्य आहे ? तें डोळ्यांनीं पहावयाचें एवढें च मानवाचें काम आहे. परंतु त्याला भूल पडली. म्हणे जर्मनीनें आमचा रंग मारला. अरे, तुझ्या मनाचा रंग आधीं मेला; मग तुला या कृत्रिम रंगाची हौस वाटूं लागली. त्यासाठीं परावलंबी झालास. विनाकारण देह शृंगारण्याच्या तूं नादीं लागलास. मन शृंगारावें, बुद्धीचा विकास करावा, हृदय सुंदर करावें, हें सारें बाजूला च राहिलें.

म्हणून भगवान् या तेराव्या अध्यायांत जो विचार सांगून राहिले आहेत तो फार मोलाचा आहे. "तूं देह नाहींस, तूं आत्मा आहेस" "तत् त्वमसि तें आत्मरूप तूं आहेस," हा फार मोठा पवित्र उद्गार आहे, पावन व उदात्त उच्चार आहे. संस्कृत साहित्यांत हा फार मोठा विचार गोंवला गेला आहे. फार भव्य व महान् विचार वाणींत प्रगट झाला "तें तूं हें वरचें पांघरूण, हें टरफल तूं नाहींस. ते निखळ अविनाशी फळ तें तूं आहेस." ज्याक्षणीं "तें तूं आहेस" हा विचार मनुष्याच्या अंतःकरणांत स्फुरेल, हा देह मी नाहीं, तो परमात्मा मी आहें, हा विचार मनांत येईल, त्याक्षणीं एक प्रकारचा अननुभूत आनंद मनामध्यें निर्माण होईल. त्या माझ्या रूपाचा नाश करणें या सृष्टींतील कोणत्या हि वस्तूला शक्य नाहीं. तें सामर्थ्य कोणामध्यें हि नाहीं. हा सूक्ष्म विचार त्या उद्गारांत भरलेला आहे.

देहाच्या पलीकडचें आत्मतत्त्व तें मी आहें. त्या आत्मतत्त्वासाठीं हा देह मला मिळाला आहे. हें साधन आहे. परमेश्वराच्या कृपेनें ही वृत्ति एकदां उत्पन्न झाली म्हणजे जीवनाचें सर्व स्वरूप च बदलून जाईल. देहाच्या ठिकाणीं मी निमित्तमात्र आहें. हा देह मी वाटेल तेव्हां फेंकून देईन. हें हत्यार निरुपयोगी झालें तर टाकून देईन. ज्या ज्या वेळेस परमेश्वरी तत्त्व दूषित होत असेल त्या त्या वेळेस हा देह फेंकून देईन. परमेश्वरी तत्त्वाला

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

उज्ज्वल राखण्यासाठीं देहाचा होम करावयास मी सदैव तयार असेन. मनुष्याची अशी वृत्ति केव्हां होईल ? ज्यावेळेस हा देह म्हणजे मी नाहीं, मी देहाहून निराळा आहें, ही भावना रोमरोमीं भिनेल तेव्हां. मी अशा एका वस्तूचा अंश आहें कीं जी वस्तु अविनाशी आहे, निष्कलंक आहे. मी या देहावर स्वार होऊन आलों आहें तो माझे धिडवडे काढण्यासाठीं नाहीं. माझी देहावर सत्ता चालली पाहिजे. मी देह वापरीन व हितमंगल यांची समृद्धि करीन. "आनंदें भरीन तिन्ही लोक." हा देह थोर तत्त्वासाठीं मी फेंकून देईन व ईश्वराचा जयजयकार करीन. श्रीमंत मनुष्य एक वस्त्र मळतां च फेंकून देतो, त्याप्रमाणें मी हि करीन. कामासाठीं या देहाचा उपयोग आहे. ज्यावेळेस हा देह काम देत नाहींसा होईल त्यावेळेस तो फेंकून देण्यास मला प्रत्यवाय नाहीं. निजतांना उद्यां उठायचें ही जशी खात्री आपणास असते, निद्रा म्हणजे विश्रांति, तसें च मरण्याचें आहे. हा देह, हा मी नाहीं, ही बुद्धि ठसली म्हणजे पुष्कळ प्रश्न मिटतील, पुष्कळ भानगडी संपतील. सत्याग्रहांत हि हें च शिक्षण मिळत आहे. देह व आत्मा या अलग वस्तु आहेत. देह हें एक साधन आहे, ही वस्तु ज्या दिवशीं मनुष्याच्या लक्षांत येईल, यांतील स्वारस्य जेव्हां कळेल, त्यावेळेस च खरें शिक्षण, खरा विकास यांची सुरुवात होईल. म्हणून ही भावना प्रत्येकानें ठसवून घ्यावी. देह हें निमित्तमात्र साधन आहे, परमेश्वरानें दिलेलें हत्यार आहे. ज्या दिवशीं त्याचा उपयोग संपेल त्या दिवशीं हा देह फेंकून द्यावयाचा आहे. थंडींतील गरम कपडे उन्हाळ्यांत फेंकतों, रात्रीं पांघुरलेल्या घोंगड्या सकाळीं टाकून देतों, सकाळचे कपडे दुपारला काढतों, त्याप्रमाणें च या देहाचें आहे. जोंपर्यंत या देहाचें काम आहे तोंपर्यंत तो राखूं. ज्या दिवशीं काम मिळणार नाहीं त्या दिवशीं हा देहरूपी कपडा काढून फेंकून देऊं. आत्म्याच्या विकासासाठीं ही युक्ति भगवान् सांगून राहिले आहेत.

देहाहून मी अलग आहें ही गोष्ट जोंपर्यंत लक्षांत येणार नाहीं तोंपर्यंत इतर लोक जुलूम करतील, तुम्हांला बंदे गुलाम करतील, तुमचे हालहाल करतील. जुलमाची शक्यता भीतीमुळें च आहे. एक राक्षस होता व त्यानें एका माणसास पकडलें होतें. तो त्याचेपासून सारखें काम करून घेत असे. जर त्यानें काम केलें नाहीं तर तो राक्षस म्हणे, " खाऊन

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

टाकीन, तुझा चट्टामट्टा करून टाकीन." प्रथम प्रथम तो मनुष्य भीत असे, परंतु पुढें जेव्हां फार होऊं लागलें तेव्हां तो माणूस म्हणाला, "टाक खाऊन, खाणार तर खा." परंतु तो राक्षस का खाणार आहे? त्या राक्षसाला तर बंदा नोकर पाहिजे होता. खाऊन टाकील तर त्याचें काम कोण करील? दर वेळेस खाऊन टाकण्याची धास्ती तो राक्षस घाली. परंतु 'खाऊन टाक' असें उत्तर मिळतां च जुलूम थांबला. जुलूम करणाऱ्यांना माहीत असतें कीं हे लोक देहाला कवटाळणार आहेत. यांच्या देहाला कष्ट दिले कीं हे गुलाम होतील. परंतु ही देहाची आसक्ति तुम्ही सोडा कीं लगें च तुम्ही सम्राट् व्हाल, स्वतंत्र व्हाल. सर्व सामर्थ्य तुमच्या हातांत येईल. तुमच्यावर कोणाची हि सत्ता मग चालणार नाहीं. जुलूम करणाऱ्याचा मग आधार च तुटतो. त्यांचा आधार च मुळीं "देह मी" ही भावना. त्यांना वाटतें कीं यांच्या देहाला पीडा दिली कीं हे ताब्यांत येतील म्हणून तो धमकावणीची भाषा बोलतो. "मी देह आहें" ही जी माझी भावना तिच्यामुळें च दुसऱ्याला जुलूम करण्याची, सतावण्याची इच्छा होते. परंतु इंग्लंडमधील हुतात्मा क्रॅन्मर काय म्हणाला—"मला जाळतां? जाळा, हा उजवा हात आधीं जाळा." किंवा ते रिड्ले व लॅटिमर म्हणाले, "आम्हांला जाळतां? आम्हांला कोण जाळणार? आम्ही तर धर्माची अशी ज्योत पेटवून राहिलों आहोंत कीं जी कधीं विझणार नाहीं. देहाची ही मेणबत्ती, ही चरबी पेटवून सत्तत्त्वांची ज्योत पेटत ठेवणें हें तर आमचें काम. देह जाईल. तो जावयाचा च आहे." सॉक्रेटिसास विष देऊन मारावें अशी शिक्षा देण्यांत आली. तेव्हां तो म्हणाला, "मी आतां वृद्ध झालों आहें. चार दिवसांनीं मी मरणार च होतों. चार दिवसांनीं जो मरणार होता, त्याला दोन दिवस आधीं मारून तुम्हीं काय पुरुषार्थ साधलात तो तुम्हांस च माहीत! विचार तर करून पहाल कीं नाहीं. मी मरणार हें नक्की च होतें. मर्त्य वस्तूला तुम्ही मारलेंत यांत कोणती प्रौढी?" ज्या दिवशीं सॉक्रेटीस मरावयाचा होता, त्याच्या आदल्या रात्रीं तो आत्म्याच्या अमरत्वाविषयीं शिष्यांना सांगून राहिला होता. स्वत:च्या शरीरांत विष भिनल्यावर कशा वेदना होतील हें तो सांगत नव्हता. त्याची त्याला फिकीर नव्हती. आत्म्याच्या अमरत्वाविषयीं चर्चा

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

चालली असतांना त्याच्या एका शिष्यानें विचारलें "तुम्ही मेल्यावर तुम्हांला कसें पुरावयाचें ? मी तुम्हांला पुरणार आहें." तेव्हां सॉक्रेटीस म्हणाला, "अहा रे शहाण्या ! ते मला मारणार व तूं मला पुरणार होय ? तो मारणारा माझा दुष्मन्, आणि तूं पुरणारा मोठा प्रेम करणारा वाटतें ? तो शहाणपणानें मला मारणार; तूं शहाणपणानें पुरणार ! तूं रे कोण मला पुरणार ? मी तुम्हां सर्वांस पुरून उरणार आहें. कशांत मला पुरणार ? मातींत कीं तपकिरींत ? मला कोणीं मारूं च शकत नाहीं. कोणी पुरूं च शकत नाहीं. मी इतका वेळ काय, सांगून राहिलों आहें. आत्मा हा अमर आहे, त्याला कोण मारणार, कोण पुरणार ?" आणि खरोखर च आज दोन अडीच हजार वर्षें तो महान् सॉक्रेटीस पुरून उरला आहे !

सारांश, जोंपर्यंत देहाची आसक्ति आहे, भीति आहे तोंपर्यंत खरें रक्षण मिळणार नाहीं; तोंपर्यंत एकसारखी भीति राहील. जरा निजलों तर साप येऊन तर दंश नाहीं करणार, चोर येऊन माझा निकाल नाहीं करणार, असें वाटत राहील. मनुष्य उशाशीं सोटा ठेवतो. कशासाठीं ? तो म्हणतो, "जवळ पाहिजे. चोरबीर आला तर—" अरे भल्या माणसा, चोरानें तो बडगा तुझ्या डोक्यांत घातला तर ? चोर सोटा विसरून आला तर त्याच्यासाठीं तूं आधीं च तयार करून ठेवला आहेस. अरे कोणाच्या भरंवशावर तूं निजतोस ? केवळ दुनियेच्या हातांत तूं त्यावेळेस असतोस. खुशाल तुला साप येऊन चावेल. तूं जागृत असलास तर बचाव करणार ना ? झोंपेंत तुझा बचाव कोण करणार ? कोणीं येऊन मानेवर सुरी फिरवून दिली कीं लागला निकाल ! मी कोणत्या तरी शक्तीवर विश्वास ठेवून निजतों. ज्या शक्तीवर विसंबून वाघ, गाई इत्यादि सर्व निजतात, त्या च शक्तीवर विसंबून मी हि झोंपतों. ती जी शक्ति तिच्यावर मनुष्य विश्वास ठेवतो. म्हणजे शेंवटीं परमेश्वरावर च विश्वास टाकावा लागतो. वाघाला सुद्धां झोंप येते. सर्व जगाशीं ज्यानें वैर बांधलें व हरघडी जो पाठीमागें बघतो असा सिंह हि झोंपतो. त्या शक्तीवर विश्वास नसता तर कांहीं सिंहानीं निजावें, कांहींनीं जागे राहून पाहरा करावा, अशी व्यवस्था त्यांना करावी लागली असती. ज्या शक्तीवर विश्वास ठेवून क्रूर असे वृक व्याघ्र सिंह हि झोंपतात. त्या च विश्वव्यापक शक्तीच्या मांडीवर मी हि निजलेला आहें.

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0 In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

आईच्या अंकावर बालक सुखानें झोंपतो. तो बालक त्यावेळेस जणूं दुनियेचा बादशहा असतो. ह्या विश्वंभरमातेच्या अंकावर तुम्हीं आम्हीं हि असें च प्रेमपूर्वक, विश्वासपूर्वक निजावें. जिच्या आधारावर माझें हें सारें जीवन आहे, त्या शक्तीचा मला अधिकाधिक परिचय करून घ्यावयाचा आहे. ती शक्ति अधिकाधिक मला प्रतीत झाली पाहिजे. ह्या शक्तीबद्दल मला जितकी खात्री पटेल, तितकें माझें रक्षण अधिक होईल. जसजसा ह्या शक्तीचा अनुभव येत जाईल, तसतसा विकास होईल. ह्या तेराव्या अध्यायांत याचा किंचित् क्रम हि दिग्दर्शित केला आहे.

जोंपर्यंत देहांत असलेल्या आत्म्याचा विचार च नसतो, तोंपर्यंत आपण सामान्य क्रियेंत च गुरफटलेले असतों. भूक लागली म्हणजे खावें, तहान लागली म्हणजे पाणी प्यावें, झोंप आली म्हणजे निजावें, याहून ज्यास्त आपणांला माहीत नसतें. यासाठीं तो भांडेल, यासाठीं तो लोभ करील. अशाप्रकारें दैहिक क्रियांत च तो मग्न राहतो. या सामान्य भूमिकेवर च तो असतो. विकासाला यापुढें सुरुवात व्हावयाची. हा वेळपर्यंत आत्मा फक्त पहात असतो. विहरीकडे रांगत जाणाऱ्या लहान लेंकराच्या पाळतीवर जशी पाठीमागें आई उभी असते, त्याप्रमाणें आत्मा उभा असतो. शांतपणें तो सर्व क्रिया पाहतो. या स्थितीला " उपद्रष्टा " जवळ राहून बघणारा असें म्हटलें आहे.

आत्मा पाहतो परंतु संमति देत नसतो. परंतु स्वतःला केवळ देहरूप समजून क्रिया करणारा हा जीव पुढें जागा होतो. आपण पशूसारखें जीवन कंठीत आहोंत याची त्याला जाणीव होते. जीव या भूमिकेवर आला म्हणजे नैतिक भूमिका सुरू होते. योग्यायोग्य हा प्रश्न पदोपदीं उभा राहतो. मनुष्य विवेक करूं लागतो. पृथक्करणात्मक बुद्धि जागृत होते. स्वैर क्रिया थांबतात. लहर जाऊन संयम येतो. या नैतिक भूमिकेवर जीव आला म्हणजे मग आत्मा नुसता स्वस्थ बसत नाहीं तो आंतून अनुमोदन देतो. " शाबास " असा धन्यतेचा आवाज आंतून येतो. आत्मा केवळ उपद्रष्टा न राहतां आतां " अनुमंता " होतो.

भुकेलेला अतिथि दारांत यावा व तुम्हीं आपल्या पुढचें ताट त्याला द्यावें, म्हणजे मग रात्रीं जेव्हां सत्कृति स्मराल, त्यावेळेस पहा

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

कसा आनंद होतो तो. आंतून आत्मा हळूं च म्हणतो "चांगलें केलेंस." आईनें मुलाच्या पाठीवरून हात फिरवून "चांगलें केलेंस बाळ" असें म्हटलें तर दुनियेंतील सारी थोर बक्षिसी आपणास मिळाली असें त्याला वाटतें. त्याप्रमाणें च हृदयस्थ परमात्म्याचा "शाबास मुला" हा शब्द आपणास उत्तेजन देतो, उत्साह देतो. भोगमय जीवन सोडून नैतिक जीवनाच्या भूमिकेवर जीव या वेळेस उभा असतो.

या पुढची भूमिका अशी : नैतिक जीवनांत कर्तव्य करीत असतांना मनाचे सारे मळ धुण्यासाठीं मनुष्य प्रयत्न करतो. परंतु असे प्रयत्न करतां करतां मनुष्य थकतो. अशा वेळेस "देवा माझ्या प्रयत्नांची पराकाष्ठा झाली. मला अधिक शक्ति दे, अधिक बळ दे" अशी जीव प्रार्थना करतो. जोंपर्यंत सारे प्रयत्न होऊन आपण एकाकी पुरे पडत नाहीं, हें अनुभवास येत नाहीं, तोंपर्यंत प्रार्थनेचें स्वारस्य मनुष्याच्या लक्षांत येणार नाहीं. आपली सारी शक्ति वेंचून, ती पुरी पडत नाहीं असें पाहून, आर्त होऊन देवाला द्रौपदीप्रमाणें हांक मारावी, त्याचा धांवा मांडावा. परमेश्वरी कृपेचा व साहाय्याचा झरा वाहून च राहिला आहे. ज्याला ज्याला तहान असेल त्यानें मागून, हक्कानें येऊन पाणी प्यावें. ज्याला तूट पडेल, त्यानें मागून घ्यावें. अशा तऱ्हेचें नातें या तिसऱ्या भूमिकेवर असतें. परमात्मा अधिक च जवळ येतो. आतां केवळ शाब्दिक शाबासकी न देतां, तो साहाय्य करावयास धांवतो.

प्रथम परमेश्वर दूर उभा होता. गुरु शिष्याला गणित सोडव असें सांगून दूर उभा राहतो. त्याप्रमाणें भोगमय जीवनांत जीव गुंतला असतां परमात्मा दूर राहतो व म्हणतो "ठीक आहे, चालू दे धडपड." यानंतर नैतिक भूमिकेवर जीव येतो. यावेळेस परमात्म्यास केवळ तटस्थ राहवत नाहीं. जीवाच्या हातून सत्कर्म होत आहे, असें पाहतां च देव हळूं च डोकावतो व "शाबास" म्हणतो. अशारीतीनें सत्कर्में होत होत चित्ताचे स्थूल मळ जाऊन सूक्ष्म मळ धुण्याची जेव्हां वेळ येते, आणि जेव्हां सारे प्रयत्न त्या बाबतींत अपुरे पडतात, त्या वेळेस आपण देवास हांक मारतों व तो "ओ" देतो. तो धांवून येतो. भक्ताचा उत्साह अपुरा पडतां च तो उभा राहतो. जगाचा सेवक सूर्यनारायण तुमच्या दाराशीं उभा च आहे. सूर्य बंद

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

दार फोडून आंत शिरणार नाहीं. कारण तो सेवक आहे. तो स्वामीची मर्यादा पाळतो. तो दाराला धक्के देणार नाहीं. आंत स्वामी निजलेला असला तरी हा सूर्यरूपी सेवक दारांत उभा असतो. जरा दार किलकिलें करा कीं सगळाच्या सगळा प्रकाश घेऊन तो आंत शिरतो व अंधार दूर करतो. परमात्मा असा च आहे. त्याच्याजवळ मदत मागा कीं आला च बाहु उभारून. कमरेवर हात ठेवून भीमातीरीं तो सज्ज होऊन उभा च आहे.

"उभारूनि बाहे। विठो पालवीत आहे"

अशीं वर्णनें तुकारामादिकांनीं केलीं आहेत. नाक उघडें ठेवा कीं हवा आंत शिरली च. दार किलकिलें करा कीं प्रकाश आंत आला च. हवा व प्रकाश यांचे हि दृष्टांत मला अपुरे वाटत आहेत. त्यांच्यापेक्षां हि परमेश्वर अधिक संनिध, अधिक उत्सुक आहे. तो उपद्रष्टा, अनुमन्ता न राहतां "भर्ता" सर्वस्वीं मदत करणारा होतो. मनाचे खळमळ धुण्याचे वेळेस अगतिक होऊन—"मारी नाड तमारे हाथे प्रभु संभाळजो रे" असें आपण म्हणतों. "तू ही एक मेरा मददगार है, तेरा आसरा मुझको दरकार है" अशी आपण प्रार्थना करतों, मग का तो दयाघन दूर राहील? भक्ताचा साहाय्यकारी परमात्मा, उणें पुरें करणारा तो प्रभु पुढें होतो. मग तो रोहिदासाचीं चामडीं धुवील, सजन कसायाचें मांस विकील, कबीराचे शेले विणील, जनाबाईस दळूं लागेल.

याच्या पुढची पायरी म्हणजे परमेश्वराच्या कृपाप्रसादानें कर्माचें फळ मिळालें, तें फळ च आपण न घेतां देवाला दिलें पाहिजे, अशी भूमिका येते. जीव देवाला म्हणतो "तुझें फळ तूं च घे." नामदेवानें देवानें दूध प्यावें म्हणून हट्ट धरला. त्यांत फार गोडी आहे. तें सारें कर्मफळरूपी दूध नामदेव देवाला अर्पण करणार. अशाप्रकारें जीवनाची सारी पुंजी, सारी कमाई ज्याच्या कृपेनें प्राप्त झाली, त्याला च अर्पावयाची. धर्मराज स्वर्गांत आतां पाऊल टाकणार तों च त्याच्या बरोबरच्या कुत्र्याला मज्जाव होतां च जीवनांतील सर्व पुण्याईचें फळ म्हणून जो स्वर्गलाभ समोर उभा होतो, तो लाभ धर्मराजानें एका क्षणांत दूर लोटला. त्याप्रमाणें च भक्त हि सारा फळलाभ एकदम ईश्वरार्पण करतो. उपद्रष्टा, अनुमंता, भर्ता अशा स्वरूपांत प्रतीत होणारा तो

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

परमात्मा आतां "भोक्ता" होतो. शरीरांत तो परमात्मा च भोग भोगत राहिला आहे अशा भूमिकेवर जीव चढतो.

आणि याच्या हि पुढें जे जे संकल्प करावयाचे ते सारे संकल्प करणें हि सोडून द्यावयाचें. कर्ममध्यें तीन पायऱ्या आहेत. प्रथम आपण संकल्प करतों, मग कार्य करतों व मग फळ येतें. कर्मासाठीं प्रभूची मदत घेऊन जें फळ मिळालें तें फळ हि त्याला अर्पिलें. कर्म करणारा परमेश्वर, फळ चाखणारा परमेश्वर, आतां त्या कर्माचा संकल्प करणारा हि परमेश्वर च होऊं दे. अशाप्रकारें कर्माच्या आदिमध्यांतीं सर्वत्र प्रभु राहूं दे. ज्ञानेश्वरांनीं म्हटलें आहे—

" माळियें जेउतें नेलें । तेउतें निवांत चि गेलें
तया पाणिया ऐसें केलें । होआवें गा "

माळ्याला पाणी जेथें जेथें न्यावयाचें असेल, तेथें तेथें तें विनातक्रार जातें. माळ्याच्या आवडीचीं फुलें, फळझाडें तें पाणी वाढवितें. त्याप्रमाणें माझ्या हातून काय व्हावें हें त्याला च ठरवूं दे. माझ्या चित्तांतील सर्व संकल्पाची जबाबदारी त्याचेवर च मला सोंपवूं दे. मी जर माझा भार घोड्यावर घातला च आहे, तर माझें ओझें मी आणखी डोक्यावर घेऊन कशाला बसूं ? तें हि घोड्याच्या च पाठीवर ठेवूं दे. माझ्या डोक्यावर घेऊन मी घोड्यावर बसलों तरी त्या घोड्याला च तो त्रास आहे. मग सारा च बोजा घालूं दे त्याचे पाठीवर. अशाप्रकारें सर्वतोपरी जीवनाची चाळवाचाळव, नाचवानाचव, फुलवाफुलव करणारा सारें कांहीं परमेश्वर च शेंवटीं होतो. माझ्या जीवनाचा तो "महेश्वर" होतो. अशाप्रकारें विकास होतां होतां सारें जीवन च ईश्वरमय होतें. फक्त हा देहाचा पडदा राहतो. तो जर उडून गेला तर जीव व शिव, आत्मा व परमात्मा एक च होतात. असो. अशाप्रकारें—

" उपद्रष्टानुमंता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ॥ "

अशा स्वरूपांत आपण परमात्म्याचा उत्तरोत्तर अधिकाधिक अनुभव घ्यावयाचा आहे. प्रभु प्रथम केवळ जवळून बघतो. मग नैतिक जीवनास आरंभ झाल्यावर हातून सत्कर्म होऊं लागतें व तो शाबासकी देतो. नंतर चित्ताचे सूक्ष्म मळ धुवून काढण्यासाठीं स्वतःचे प्रयत्न अपुरे पडल्यास भक्त

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

जेव्हां हांक मारतो, तेव्हां तो अनाथनाथ साहाय्यास धांवतो. त्यानंतर फळ हि देवाला अर्पण करून त्याला च भोक्ता करावयाचें आणि शेंवटीं सारे संकल्प हि त्याला च वाहून सारें जीवन हरिमय करावयाचें. असें हें मानवाचें अंतिम साध्य आहे. कर्मयोग व भक्तियोग या दोहोंच्या पंखांनीं उडत साधकानें अशी ही शेंवटची मजल गांठावयाची.

हें सारें करावयास नैतिक साधनेंचा खंबीर पाया पाहिजे. सत्य, असत्य यांचा विवेक करून सत्य घ्यावयाचें. सारासार पाहून सार घ्यावयाचें. शिपला टाकून मोतीं घ्यावयाचें. अशाप्रकारें जीवनास सुरुवात करावी. पुढें स्वप्रयत्न व परमेश्वरी कृपा यांच्या जोरावर वर चढत जावयाचें. या सर्व साधनेंत जर देहापासून आत्मा अलग करावयास आपण शिकलेले असूं तर फार साहाय्य होणार आहे. अशा वेळेस मला ख्रिस्ताचें बलिदान आठवतें. त्याला खिळे ठोकून मारीत होते. त्यावेळेस ख्रिस्ताच्या तोंडांतून "देवा, असे हे कां रे छळतात" असा उद्गार बाहेर पडला म्हणतात. परंतु लगेंच भगवान् ख्रिस्तांनीं आपला तोल सांभाळला व ते म्हणाले "देवा, तुझी इच्छा पूर्ण होवो. त्यांना क्षमा कर. आपण काय करतों तें त्यांना कळत नाहीं." ख्रिस्ताच्या या उदाहरणांत फार मोठें स्वारस्य भरून राहिलें आहे. देहापासून आत्मा किती अलग केला पाहिजे त्याची ही खूण आहे. कोठपर्यंत मजल मारली पाहिजे व मारतां येणें शक्य आहे हें ख्रिस्ताच्या जीवनावरून कळून येतें. देह टरफलाप्रमाणें गळून पडत आहे, येथपर्यंत ही मजल येऊन पोंचली. जेव्हां जेव्हां आत्मा देहापासून अलग करण्याचा विचार माझ्या मनांत येतो, तेव्हां ख्रिस्ताचें जीवन डोळ्यासमोर उभें राहतें. देहापासून साफ अलग होणें त्याचा संबंध तुटल्यासारखें होणें, ही गोष्ट ख्रिस्ताचें जीवन दाखवीत आहे.

देह आणि आत्मा यांचें हें पृथक्करण सत्यासत्य विवेकाखेरीज शक्य नाहीं. हा विवेक, हें ज्ञान अंगीं बाणलें पाहिजे. ज्ञान ह्याचा अर्थ आपण जाणणें करतों. परंतु बुद्धीनें जाणणें म्हणजे ज्ञान नव्हे. तोंडांत बोकणा भरला एवढ्यानें जेवण होत नाहीं. तोंडांत भरलेलें गळीं उतरलें पाहिजे, तेथून पोटांत गेलें पाहिजे, तेथें तें पचून त्याचा रस होऊन सर्व शरीरास रक्तरूपानें पुष्टि मिळाली पाहिजे. एवढें होईल तर तें खरें जेवण. त्याप्रमाणें

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

बुद्धीनें जाणून भागत नाहीं. जाणून जीवनांत भिनलें पाहिजे. हृदयांत मुरलें पाहिजे. तें ज्ञान हात पाय डोळे यांतून प्रकट झालें पाहिजे. सर्व ज्ञानेंद्रियें व कर्मेंद्रियें विचारपूर्वक च कर्म करीत आहेत असें झालें पाहिजे. म्हणून या तेराव्या अध्यायांत भगवंतांनीं ज्ञानाची फार सुंदर व्याख्या केली आहे. स्थितप्रज्ञाच्या लक्षणांप्रमाणें च हीं ज्ञानाचीं लक्षणें आहेत.

" अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम् "

वगैरे वीस गुण भगवंतांनीं दिले आहेत. या गुणांना ज्ञान म्हणून च भगवंत थांवले नाहींत तर याच्या उलट जें जें तें तें सारें अज्ञान असें त्यांनीं स्वच्छ सांगितलें आहे. ज्ञानाची जी साधना सांगितली ती साधना म्हणजे च ज्ञान. भक्तीचीं लक्षणें, ज्ञानाचीं लक्षणें म्हणजे साधनें आहेत. जीं साधनें तीं च ज्ञानभक्तींचीं लक्षणें. साधना म्हणजे च ज्ञान, सॉक्रेटीस म्हणे, " सद्गुणाला च मी ज्ञान मानतों. " साधना व साध्य एकरूप च आहेत.

गीतेंतील हीं वीस साधनें ज्ञानेश्वरांनीं अठरा च केलीं आहेत. ज्ञानेश्वरांनीं हीं साधनें फार कळकळीनें वर्णिलीं आहेत. या साधनांचे, या गुणांचे पांच च श्लोक भगवद्गीतेंत आहेत. परंतु ज्ञानेश्वरांनीं विस्तार करून त्या पांच श्लोकांवर सातशें ओंव्या लिहिल्या आहेत. सद्गुणाचा विकास समाजांत व्हावा, सत्यस्वरूप परमात्म्याचा महिमा समाजांत वाढावा, याची ज्ञानेश्वरांस तळमळ होती. ज्ञानेश्वरांनीं या गुणांचें वर्णन करतांना आपला सारा अनुभव त्या ओंव्यांत ओतला आहे. मराठी भाषा बोलणाऱ्यांवर त्यांचें हे अनंत उपकार आहेत. ज्ञानेश्वरांच्या रोमरोमामध्यें हे गुण भिनले होते. रेड्यावर मारलेल्या चावकाचा वळ ज्ञानेश्वरांच्या पाठीवर उठला. भूतमात्राबद्दल असा त्यांना कळवळा होता. अशा कारुण्यानें भरलेल्या हृदयांतून ज्ञानेश्वरांनीं ज्ञानेश्वरी प्रकट केली. त्या गुणांचें त्यांनीं विवेचन केलें. त्यांनीं लिहिलेलें तें गुणवर्णन वाचावें, त्याचें मनन करावें, अंतरीं ठसवावें. ज्ञानेश्वरांची गोड गोड भाषा मला चाखावयास मिळाली याची मला धन्यता वाटते. मराठी भाषेच्या प्रांतात—महाराष्ट्रांत माझा जन्म झाला म्हणून मला धन्यता वाटते, कृतार्थता वाटते. धन्य ही मराठी भाषा, असें वाटतें. याचा अर्थ इतर भाषाबद्दल यत्किंचित् हि उणेपणा माझ्या मनांत

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

आहे असें समजूं नये. ज्ञानेश्वरांची गोड भाषा माझ्या तोंडांत बसावी म्हणून पुन्हां मला जन्म प्राप्त झाला तरी धन्यता वाटेल. असो. उत्तरोत्तर विकास करून घेत, आत्म्यापासून देह अलग करीत करीत सर्वांनीं सारें जीवन परमेश्वरमय करण्याचा प्रयत्न करावा.

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

अध्याय चौदावा

रविवार, ता. २२-५-'३२

बंधूंनो, आजचा चौदावा अध्याय एका अर्थीं मागच्या अध्यायाची च पूर्तता करणारा आहे. आत्म्याला खरोखर कांहीं करून घ्यावयाचें आहे असें नाहीं. आत्मा स्वयंपूर्ण आहे. आपल्या आत्म्याची स्वाभाविक च ऊर्ध्वगामी गति आहे. परंतु एखाद्या वस्तूला जड वजन लावलें म्हणजे ती जशी खालीं खेंचली जाते, त्याप्रमाणें या देहाचें ओझें आत्म्याला खालीं खेंचतें. गेल्या अध्यायांत आपण पाहिलें कीं कोणत्या हि उपायानें जर देह व आत्मा हीं आपणांस पृथक् करतां आलीं तर प्रगति करणें शक्य आहे. ही गोष्ट कठिण असली तरी त्यामुळें मिळणारें फळ हि फार मोठें आहे. आत्म्याच्या पायांतील देहांची बेडी जर आपण तोडूं शकलों तर फार मोठा आनंद प्राप्त होणार आहे. मग मनुष्य देहाच्या दुःखानें दुःखी होणार नाहीं, तो स्वतंत्र होईल. ही एक देहरूपी वस्तु जिंकून घेतली तर मनुष्यावर कोण सत्ता चालवणार? जो स्वतःवर राज्य करतो तो विश्वाचा सम्राट् होतो. देहाची आत्म्यावरची सत्ता दूर करा, देहाचीं सुखदुःखें हीं विदेशी आहेत, तीं परकीय आहेत, त्यांचा आत्म्याशीं काडीइतका संबंध नाहीं. हीं सुखदुःखें किती प्रमाणांत अलग करावयाचीं याची कल्पना भगवान् ख्रिस्ताच्या उदाहरणानें मीं मागील वेळीं दिली होती. देह अगदीं तुटून पडत असतां हि अगदीं शांत व आनंदमय राहणें हें ख्रिस्त दाखवीत आहे. परंतु देहाला आत्म्यापासून अलग करणें हें जसें एका बाजूनें विवेकाचें काम आहे तसें च तें दुसऱ्या बाजूनें निग्रहाचें काम आहे.

" विवेकासहित वैराग्याचें बळ "

असें तुकारामांनीं म्हटलें आहे. विवेक, वैराग्य दोन्ही गोष्टी हव्यात. वैराग्य म्हणजे च एक प्रकारें निग्रह, तितिक्षा. या चौदाव्या अध्यायांत निग्रहाची

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

दिशा दाखविली आहे. होडी वल्हविण्याचें काम वल्हीं करतात. परंतु दिशा ठरविण्याचें काम सुकाणूं करतें. वल्हीं व सुकाणूं दोन्ही गोष्टी हव्यात. त्याप्रमाणें च देहाच्या सुखदु:खापासून आत्म्याला अलग करण्याचे कामीं विवेक व निग्रह दोहोंची जरूरी आहे.

वैद्य ज्याप्रमाणें प्रकृति तपासून उपचार सांगतो त्याप्रमाणें भगवंतांनीं या चौदाव्या अध्यायांत तमाम प्रकृति तपासून, पृथक्करण करून कोणते रोग जडले आहेत तें दाखविलें आहे. प्रकृतीची नीट विभागणी येथें केली आहे. राजनीति-शास्त्रांत विभागणीचें मोठें सूत्र असतें. जो शत्रु समोर असेल त्याच्यांत जर भाग पाडतां आले, भेद पाडतां आले तर शत्रु लोकर जमीनदोस्त करतां येतो. भगवंतांनीं येथें तें च केलें आहे.

माझी, तुमची, सर्व जंतूंची, सर्व चराचराची जी प्रकृति तिच्यांत तीन वस्तु आहेत. ज्याप्रमाणें आयुर्वेदांत कफ, पित्त, वात त्याप्रमाणें इकडे सत्त्व, रज, तम हे तीन गुण प्रकृतींत भरून राहिले आहेत. सर्वत्र या तीन वस्तूंचा मसाला आहे. कोठें कमी, कोठें अधिक एवढा च फरक. या तिन्हींपासून जेव्हां आत्म्याला अलग करूं, तेव्हां च देहापासून आत्म्याला अलग करतां येईल. देहापासून आत्मा अलग करावयाचा मार्ग म्हणजे हे तिन्ही गुण तपासून त्यांना जिंकून घेणें. निग्रहानें एकेक वस्तु जिंकीत जिंकीत मुख्य वस्तूकडे जाऊन पोंचावयाचें.

प्रथम तमोगुण पाहूं या. हल्लींच्या समाजस्थितीमध्यें तमोगुणाचे फार च भेसूर परिणाम दिसत आहेत. या तमोगुणाचे मुख्य तीन परिणाम—आळस, झोंप व प्रमाद. या तिन्ही गोष्टी जर शरीरांतून काढून टाकतां आल्या तर तमोगुण जिंकला असें म्हणतां येईल. तमोगुणाच्या या तीन प्रकारांतील आळस हि एक फार भयानक वस्तु आहे. उत्तमोत्तम माणसें ही या आळसामुळें बिघडून जातात. समाजांतील सर्व सुखशांतीचा नायनाट करणारा हा रिपु आहे. लहानापासून वृद्धापर्यंत सर्वांना हा बिघडवितो. या शत्रूनें सर्वांस व्यापिलें आहे. हा शत्रु तुमच्यांत शिरण्यासाठीं टपलेला असतो. जरा संधि सांपडली कीं शिरला च आंत. जरा दोन घांस ज्यास्त खा कीं लागलें च लोळायला त्यानें. जरा ज्यास्त झोंपा म्हणजे तुमच्या डोळ्यांवरून आळस जणूं

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

निथळतो आहे असें दिसतें. असा हा आळस जोंपर्यंत नाहींसा होत नाहीं तोंपर्यंत सारें व्यर्थ आहे. परंतु आपण तर आळसासाठीं उत्सुक असतों. भराभरा काम करून एकदां पैसे मिळवावे म्हणजे मग विश्रांति मिळेल अशी इच्छा असते. पुष्कळ पैसे मिळवावयाचे म्हणजे पुढच्या आळसाची तयारी करून ठेवायची ! आपली अशी समजूत आहे कीं म्हातारपणीं विश्रांति हवी च. परंतु ही खोटी समजूत आहे. आपण जर नीट वागूं तर म्हातारपणीं हि काम देऊं. म्हातारपणीं तर आपण अनुभवी असल्यामुळें अधिक उपयोगी पडणार ! तर त्यावेळेस च म्हणे विश्रांति !

आळसास संधि न देणें यासाठीं दक्ष राहिलें पाहिजे. एवढा मोठा नळ राजा. परंतु पाय धुतांना जरा त्याचा पाय कोरडा राहिला तर म्हणे तेथून तो कलि आंत शिरला ! नळ राजा तर अत्यंत शुद्ध, सर्वतोपरी स्वच्छ. परंतु जरा अंग कोरडें राहिलें, तेवढा आळस राहिला, तर शिरला च आंत कलि ! आपलें तर सगळें च अंग उघडें पडलेलें आहे ! कोठून हि आळसानें आंत शिरावें. शरीर आळसावलें म्हणजे मग मनोबुद्धि हि आळसावतात. आज समाजाची उभारणी या आळसावर च झाली आहे. यामुळें अनंत दुःखें आहेत. हा आळस जर आपण काढूं शकलों तर सगळीं नाहीं तर निदान बरीचशीं दुःखें दूर करतां येतील.

हल्लीं समाजसुधारणेची चर्चा सर्वत्र सुरू आहे. सामान्य माणसाला हि कमींत कमी इतकें सुख मिळालें पाहिजे व म्हणून समाजरचना कशी असावी इत्यादि चर्चा होत आहे. एकीकडे अतिशय सुख तर एकीकडे अत्यंत दुःख आहे. एकीकडे संपत्तीचे ढीग तर दुसरीकडे दारिद्र्याचे खोल खड्डे. ही सामाजिक विषमता दूर कशी करावयाची ? जरूर तेवढें सर्व सुख सहज मिळविण्याचा एक च उपाय आहे व तो म्हणजे सर्वांनीं आळस सोडून श्रम करावयास तयार होणें हा होय. सारें दुःख आळसामुळें आहे शारीरिक श्रम करण्याचा जर सर्वांनीं निश्चय केला तर हें दुःख दूर होईल.

परंतु समाजांत काय दिसतें ? एका बाजूस गंजून गंजून निरुपयोगी होणारे लोक दिसतात. श्रीमंतांचे अवयव गंजून चालले आहेत. त्यांच्या शरीराला वापर च नाहीं. आणि दुसरीकडे इतकें काम चालू आहे कीं सर्व

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

शरीर झिजून झिजून गळून गेलें आहे. सर्व समाजांत शारीरिक श्रम टाळण्याची प्रवृत्ति आहे. मरेमरेतों ज्यांना काम करावें लागतें ते हि खुशीनें श्रम नाहीं करीत. सुटका च नाहीं म्हणून ते करतात. शहाणे लोक श्रम टाळण्यासाठीं सबबी सांगतात. कोणी म्हणतात, "उगी च शारीरिक श्रम करण्यांत वेळ कां फुकट दवडावयाचा?" परंतु हे असें मात्र म्हणणार नाहींत, "ही झोंप कशाला उगी च? हा जेवणांत वेळ कां दवडावा?" भूक लागते म्हणून खातो. झोंप लागते म्हणून झोंपतो. परंतु शारीरिक माचा प्रश्न उभा राहिला म्हणजे मात्र म्हणतो, "उगी च शारीरिक श्रमांत वेळ कां दवडायचा? काय म्हणून हें काम आम्हीं करावें, कां राबावें? आम्ही मानसिक काम करून राहिलों आहोंत!" भल्या माणसा, मानसिक काम करतोस तर अन्न मानसिक खा व झोंप हि मानसिक घे. मनोमय झोंप व मनोमय अन्न घेण्याची योजना कर!

समाजांत अशा तऱ्हेनें हे दोन भाग आहेत. एक मरमर मरणारे व दुसरे इकडची काडी तिकडे न करणारे. माझे एक मित्र म्हणाले, "कांहीं डोकीं व कांहीं खोकीं." एकीकडे फक्त धड आहे व एकीकडे मुंडकें. धडानें फक्त झिजावयाचें. डोक्यानें फक्त विचार करावयाचा. असे राहू केतु, धडें व मुंडकीं हे प्रकार समाजांत झाले आहेत. परंतु खरोखर च केवळ मुंडकीं व धडें असतील तर बरें होईल. मग अंधपंगुन्यायानें कांहीं व्यवस्था तरी करतां आली असती. आंधळ्याला पांगळ्यानें रस्ता दाखवावा, पांगळ्याला आंधळ्यानें खांद्यावर घ्यावें. परंतु धडें व मुंडकीं यांचें असे केवळ अलग गट नाहींत. प्रत्येकाला धड आहे व मुंडकें आहे. रुंडमुंडांचीं ही जोडगोळी सर्वत्र आहे. याला काय करावयाचें? म्हणून प्रत्येकानें आळस सोडला च पाहिजे.

आळस सोडावयाचा म्हणजे शरीर-परिश्रम करावयाचा. आळस जिंकण्याचा हा च उपाय आहे. हा उपाय अमलांत आणला नाहीं तर त्याची शिक्षा हि निसर्ग भोगायला लावील. रोगाच्या किंवा अन्य कोणत्यातरी रूपानें शिक्षा भोगणें सुटत नाहीं. शरीर ज्याअर्थी तुम्हांला दिलेलें आहे, त्याअर्थी श्रम हे करावे लागणार च. शरीर-श्रमांत गेलेला वेळ फुकट जात नाहीं. त्याचा मोबदला मिळतो. आरोग्य उत्तम लाभतें. बुद्धि सतेज,

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

तीव्र व शुद्ध होते. 'पुष्कळ विचारवंतांच्या विचारांत हि पोटदुखी व डोकेदुखी सुरू होते. त्यांच्या पोटदुखीचें व डोकेदुखीचें प्रतिबिंब त्यांच्या विचारांत हि उमटतें. विचारवंत जर उन्हांत, मोकळया हवेंत, सृष्टीच्या सांनिध्यांत मेहनत करील तर त्याचे विचार हि तेजस्वी होतील. शारीरिक रोगाचा जसा मनावर परिणाम होतो, त्याप्रमाणें शारीरिक आरोग्याचा हि परिणाम होतो, ही अनुभवाची गोष्ट आहे. पुढें क्षयरोग जडल्यावर पांचगणीला टेंकडीवर हवा खावयास जावयाचें, किंवा सूर्यकिरणांचे प्रयोग करावयाचे, त्याच्या आधीं च जर बाहेर कुदळी घेऊन खणलें, बागेला पाणी लावलें, लांकडें फोडलीं तर काय वाईट ?

आळस जिंकणें ही एक गोष्ट. दुसरी गोष्ट म्हणजे झोंप. झोंप ही वस्तुतः अत्यंत पवित्र गोष्ट आहे. सेवा करून थकलेल्या साधुसंतांची झोंप म्हणजे तो योग च आहे. अशा प्रकारची शांत व गाढ झोंप महाभाग्यवंताला लाभते. झोंप खोल असावी. झोंपेचें महत्त्व लांबीरुंदीवर नाहीं. बिछाना किती लांब व माणूस त्यावर किती वेळ होता, यावर झोंप अवलंबून नाहीं. विहीर खोल असेल तर पाणी अधिक स्वच्छ व मधुर असतें. त्याप्रमाणें झोंप थोडी जरी असली परंतु खोल असेल तर उत्तम कार्य होतें. अर्धा तास मन लावून केलेला अभ्यास चंचल वृत्तीनें केलेल्या तीन तास अभ्यासापेक्षां अधिक फळ देतो. झोंपेचें तसें च आहे. लांबलचक झोंप हितपरिणामी असते च असें नाहीं. रोगी चोवीस तास बिछान्यावर असतो. बिछान्याची व त्याची सारखी गांठ असते. परंतु झोंपेशीं गांठ पडत नाहीं ! खरी झोंप ही गाढ, निःस्वप्न अशी असते. मेल्यावर यमयातना काय असतील त्या असोत, परंतु झोंप न येणाऱ्याला, दुःस्वप्नांनीं घेरलेल्याला कोण यमयातना ! वेदामध्यें तो ऋषि त्रस्त होऊन म्हणतो—

"परा दुःस्वप्नम्"

नको नको ती अशी दुष्ट झोंप ! " झोंप ही विश्रांतीसाठीं असते. परंतु झोपेंत हि नाना स्वप्नें व विचार छातीवर बसतील तर कोठली विश्रांति ?

गाढ व खोल झोंप कशी मिळावी ? जो उपाय आळसावर सांगितला तो च येथें हि योजावयाचा. देह सारखा वापरला पाहिजे. म्हणजे मग अंथरुणावर पडतां च मनुष्य मेल्यासारखा पडेल. झोंप म्हणजे लहानसा

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC-0. In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

मृत्यु च. अशी सुंदर झोंप लागावी म्हणून दिवसां पूर्व तयारी चांगली पाहिजे. शरीर थकून गेलें पाहिजे. त्या इंग्रज कवी शेक्सपिअरनें म्हटलें आहे, " राजाच्या डोक्यावर मुकूट आहे, परंतु डोक्यांत चिंता आहे ! " त्या राजाला झोंप येत नाहीं. त्याचें एक कारण म्हणजे शारीरिक श्रम तो करीत नाहीं. जागृतींत जो झोंप घेतो, तो झोंपेच्या वेळेस जागा राहणार ! दिवसां बुद्धि व शरीर न वापरणें म्हणजे झोंप च ती. मग झोंपेच्या वेळीं बुद्धि विचार करीत हिंडते व शरीरास हि निद्रासुख लाभत नाहीं. ज्या जीवनांत परम पुरुषार्थ साधावयाचा तें जीवन जर झोंपेनें खाल्लें तर पुरुषार्थ संपादावयाचा केव्हां ? निम्में आयुष्य जर झोंपेंत च गेलें तर मग काय मिळवावयाचें ?

पुष्कळ वेळ झोंपेंत च गेला कीं तमोगुणाची तिसरी गोष्ट जी " प्रमाद " ती सहज च घडते. झोंपाळू मनुष्याचें चित्त दक्ष व सावध नसतें. अनवधान उत्पन्न होतें. फार झोंपेनें आळस उद्भवतो व आळसानें विसर पडतो. विस्मरण ही परमार्थाचा नाश करणारी वस्तु आहे. व्यवहारांत हि विस्मरणानें हानि होते. परंतु हल्लींच्या समाजांत विस्मरण ही स्वाभाविक क्रिया होऊन गेली आहे. विस्मरण म्हणजे महान् दोष असें कोणाला वाटत च नाहीं. कोणाला भेटावयास जाण्याचें ठरलेलें असावें परंतु भेटायला जात नाहीं ; आणि विचारलें तर म्हणतो " विसरलों बुवा ! " असें सांगणाऱ्याला हि कांहीं मोठी चूक झाली असें वाटत नाहीं व ऐकणाराला हि समाधान होतें ! विस्मरणावर इलाज च नाहीं अशी समजूत झाल्यासारखी दिसते. परंतु असा हा बेभानपणा परमार्थांत वा प्रपंचांत उभयत्र हानिकारक च आहे. विस्मरण हा मोठा रोग आहे. त्यानें बुद्धीला कीड लागते. जीवन पोखरलें जातें. मनाचा आळस हें विस्मरणाचें कारण. मन जागृत असेल तर तें विसरणार नाहीं. लोळणाऱ्या मनाला विस्मरणाचा रोग जडला च समजा. या रोगानें संसार व परमार्थ दोहोंचा नाश होतो. म्हणून च भगवान् बुद्ध म्हणत असत—

" पमादो मच्चुनो पदं "
विस्मरण म्हणजे मरण च होय.

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

या प्रमादाला जिंकण्यासाठीं आळस, निद्रा जिंकून घ्या, शरीर-परिश्रम करा व सतत सावध रहा. जी जी कृति करावयाची ती विचारपूर्वक करा कृति उगी च सहजासहजीं होतां कामा नये. कृतीच्या आधीं विचार, मागून विचार. पुढूनमागून सर्वत्र विचाररूप परमेश्वर उभा असावा. अशी संवय लावीत जाऊं तर अनवधानतेचा रोग दूर होईल. सारा वेळ नीट बांधून ठेवा. क्षणाक्षणाचा हिशेब राखा म्हणजे आळसाला बोट शिरकावण्यास जागा राहणार नाहीं. अशा रीतीनें सर्व तमोगुण जिंकावयाचा प्रयत्न केला पाहिजे.

नंतर रजोगुणाकडे मोर्चा वळवावयाचा. रजोगुण हि एक भयानक शत्रु आहे. तमोगुणाची च ही दुसरी बाजू. दोन्ही पर्यायशब्द च आहेत असें म्हटलें पाहिजे. शरीर खूप निजून राहिलें म्हणजे मग तें वळवळ करूं लागतें. आणि खूप धांवपळ करणारे शरीर पडूं इच्छितें. तमोगुणांतून रजोगुण भेटतो व रजोगुणांतून तमोगुणाची भेट होते. एक आहे तेथें दुसरा आहे च. रजोगुणाचें प्रधान लक्षण म्हणजे नाना प्रकारचीं कार्ये करण्याचा हव्यास. अचाट कर्माची अपार आसक्ति. रजोगुणामुळें अपरंपार कर्मसंग जडतो. लोभात्मक कर्मासक्ति उत्पन्न होते. मग वासनाविकारांचा वेग आवरत नाहीं. इकडचा डोंगर तिकडे रचावा व तिकडचा खळगा भरून काढावा असें वाटतें. समुद्रांत माती ओतून समुद्र बुजवावा व सहारा वाळवंटांत पाणी सोडून तेथें समुद्र करावा असें वाटतें. इकडे सुवेजचा कालवा खणूं, तिकडे पनामा बनवूं, अशी ही उठाठेवीची हौस असते. हें मोडूं तें जोडूं. लहान मुलगा चिंधी घेतो, ती फाडतो, तिचें दुसरें कांहीं करतो, तसें च हें. हें त्यांत मिसळ, तें ह्यांत मिसळ; तें बुडव, हें उडव, असे हे रजोगुणाचें अनंत खेळ असतात. पक्षी आकाशांत उडतो, आपणांस हि उडतां आलें पाहिजे. मासा पाण्यांत राहतो, आपणांस हि पाणबुडी काढून तसें केलें पाहिजे. अशा प्रकारें नरदेहांत येऊन पक्ष्यांची व माशांची बरोबरी करण्यांत त्याला कृतार्थता वाटते. परकायाप्रवेशाचे, दुसऱ्या देहाचीं कौतुकें अनुभवायचे हे डोहाळे त्याला नरदेहांत सुचत असतात. कोणाला वाटतें मंगळावर उडावें व तेथील वस्ती पहावी. चित्त सारखें भ्रमण करीत असतें. नाना वासनांचें जसें

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0 In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

कांहीं भूत शिरतें अंगांत. जें जेथें आहे, तेथें तें पहावत च नाहीं. घडामोड पाहिजे. मी एवढा मनुष्यप्राणी जिवंत असतांना ही सृष्टि तशी च कशी राहणार, असें त्याला वाटतें. जसा एखादा पहिलवान असतो, त्याच्या अंगांत खुमखुमी असते. ती जिरविण्यासाठीं तो भिंतीला च तडाखे देतो, झाडाला धक्के देतो. तशी रजोगुणाची उसळी असते. ही उसळी आली म्हणजे पृथ्वीला खणून तो कांहीं दगड बाहेर काढतो व त्यांना हिरे-माणकें अशीं नांवें देतो, या उसळीसरशीं तो समुद्रांत बुडी घेतो व तळचा कचरा वर आणतो व त्याला मोतीं हें नांव देतो. परंतु त्या मोत्याला नसतें भोंक. मग त्या मोत्यांना भोंकें पाडतात. परंतु तीं मोतीं कोठें घालावयाचीं? मग नाकाकानांस हि सोनारांकडून भोंकें पाडून घेतात. असे हे सारे प्रकार माणूस कां करतो? हा सारा रजोगुणाचा प्रभाव आहे.

रजोगुणाचा दुसरा परिणाम म्हणजे माणसांत स्थिरता रहात नाहीं. रजोगुणाला फळ तत्काळ हवें असतें. म्हणून जरा अडथळा येतां च मनुष्य घेतलेला मार्ग सोडतो. रजोगुणी मनुष्य हें सोड, तें धर अशी सारखी धरसोड करतो. रोज नवीन निवडानिवड! याचा परिणाम, शेंवटीं हातीं कांहीं च पडत नाहीं.

"राजसं चलमध्रुवम्"

रजोगुणाची कृति च चल व अनिश्चित आहे. लहान मुलें गहूं पेरतात व लगें च उपटून पाहतात. रजोगुणी मनुष्याचें असें च असतें. भराभर सारें पदरांत पडलें पाहिजे. अधीर होतो. त्याला संयम रहात नाहीं. एके ठिकाणीं पाय रोवणें त्याला माहीत नाहीं. येथें थोडें काम केलें, जरा तेथें बोलवाला झाला कीं चालला दुसरीकडे. आज मद्रासला मानपत्र, उद्यां कलकत्त्याला, परवां मुंबईनागपूरला! जेवढ्या म्युनिसिपालिटया असतील तेवढीं मानपत्रें मिळावीं अशी त्यास हांव सुटते. मान ही एक च वस्तु त्याला दिसते. एके ठिकाणीं स्थिरपणें काम करण्याची त्याला संवय च नसते. यामुळें रजोगुणी माणसाची फार भयानक स्थिति होते. ज्याप्रमाणें पोळी एकीकडे आग व एकीकडे फुफाटा यांत सांपडते, त्याप्रमाणें मनुष्याच्या मागेंपुढें हे रजस्तमो-गुण लागलेले च आहेत. रजोगुण म्हणतो "इकडे ये, तुला तमोगुणाकडे

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

उडवतों." तमोगुण म्हणतो, "माझ्याकडे ये कीं रजोगुणाकडे फेंकतों." असे हे रजोगुण व तमोगुण परस्पर साहाय्यक होऊन माणसाचा नाश करतात. फुटबॉलचा जन्म लाथा खाण्यासाठीं; तद्वत् रजोगुणाच्या व तमोगुणाच्या लाथा खाण्यांत च माणसाचा जन्म जातो.

रजोगुण व तमोगुण यांच्यामुळें मनुष्य नाना धंद्यांत लुडबुड करतो. त्याला स्वधर्म रहात नाहीं. वास्तविक स्वधर्माचरण म्हणजे इतर कर्मांचा त्याग करणें. गीतेंतील कर्मयोग हा रजोगुणावर तोडगा आहे. रजोगुणांत सारें च चंचळ. पर्वताच्या माथ्यावर पडणारें पाणी जर नाना दिशांनीं वाहत गेलें तर तें कोठें च रहात नाहीं, सारें नाहींसें होतें. परंतु तें च सारें पाणी जर एका दिशेनें वहात जाईल तर त्या पाण्याची पुढें नदी होईल. तिच्यांत शक्ति उत्पन्न होईल. तिचा देशाला उपयोग होईल. त्याप्रमाणें च मनुष्य जर आपली सारी शक्ति नाना प्रकारच्या उद्योगांत न दवडतां ती एकत्र करून एका च कार्यांत सुव्यवस्थितपणें ओतील, तर च त्याच्या हातून कांहीं कार्य होईल. म्हणून स्वधर्मास महत्त्व आहे. स्वधर्माचें सतत चिंतन करून त्यांत च सर्व शक्ति वेंचली पाहिजे. अन्य वस्तूकडे लक्ष च जातां कामा नये. ही च स्वधर्माची कसोटी आहे. हा स्वधर्म ठरवायचा कसा, असा जर कोणी प्रश्न करील तर तो स्वाभाविक च असतो हें च त्याला उत्तर. कर्मयोग म्हणजे अति किंवा अचाट कर्म नव्हे. केवळ पुष्कळ कर्म करणें म्हणजे कर्मयोग नव्हे. गीतेचा कर्मयोग निराळी वस्तु आहे. फळाकडे लक्ष न ठेवतां केवळ स्वभावप्राप्त अपरिहार्य असा स्वधर्म आचरणें व तद्द्वारा चित्तशुद्धि करीत राहणें हा कर्मयोगाचा विशेष आहे. नाहींतर कर्म करणें सृष्टींत सारखें चाललें च आहे. कर्मयोग म्हणजे विशिष्ट मनोवृत्तीनें सारें करणें. शेतांत धान्य पेरणें व मूठभर घेऊन कोठेंतरी फेंकणें या दोन्ही गोष्टी फार निराळ्या आहेत. त्या दोन्हीमध्यें महदंतर आहे. धान्य पेरलें तर केवढें फळ मिळतें आणि फेंकलें तर कसें नुकसान होतें हें आपण पाहतों च. गीता जें कर्म सांगते तें पेरणीप्रमाणें आहे. अशा स्वधर्मरूप कर्तव्यांत फार शक्ति असते. तेथें सर्व परिश्रम अपुरे पडतात. त्यामुळें धांवपळीस अवसर च रहात नाहीं. असा हा स्वधर्म सहज असतो. तो शोधण्याची कल्पना च चमत्कारिक वाटते. मनुष्य जन्मला त्या च वेळीं

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

त्याचा स्वधर्म हि जन्मला. मुलाला आई जशी शोधावी लागत नाहीं, त्याप्रमाणें च स्वधर्म शोधावा लागत नाहीं. विवाह करावयाचा असला तर पत्नीचा शोध करावा लागतो. परंतु स्वधर्म हा पत्नीप्रमाणें नसून मातेप्रमाणें सहजप्राप्त आहे. तो आगाऊ च मिळालेला आहे. आपण जन्मलों ते आकाशांतून पडून पृथ्वीवर सांवरलों असें नाहीं. आपल्यापूर्वी दुनिया होती, आपल्यानंतर राहील. आपल्यामागें मोठा प्रवाह होता व पुढें हि तो आहे, अशा प्रवाहांत आपण जन्मतों. ज्या आईबापांच्या पोटीं जन्मलों, त्यांची सेवा, ज्या शेजाऱ्यांमध्यें जन्मतों त्यांची सेवा, या गोष्टी निसर्गतः च मला मिळाल्या. अशा प्रकारचा हा सेवारूप स्वधर्म आपणांस शोधावा लागत नाहीं. जेथें स्वधर्माचा शोध चालला आहे तेथें कांहींतरी परधर्म, अधर्म चालला आहे असें निश्चित समजावें. सेवकाला सेवा धुंडाळावी लागत नाहीं, ती आपण होऊन त्याच्याकडे येते. परंतु एक गोष्ट लक्षांत ठेवली पाहिजे कीं स्वाभाविक गोष्ट नेहमीं धर्म्य च असते असें नाहीं. एखाद्या शेतकऱ्यानें जर मला रात्रीं म्हटलें, " चल, तें पलीकडचें कुंपण आपण चारपांच हात पुढें सारूं. माझें शेत वाढेल, बिनबोभाट काम होईल." तें काम जरी शेजारी मला सांगत आहे, तें सहजप्राप्त दिसलें तरी तें असत्य असल्यामुळें तें माझें कर्तव्य ठरत नाहीं. चातुर्वर्ण्याची व्यवस्था मला गोड वाटते याचें कारण हें च कीं तींत स्वाभाविकता आणि धर्म आहे. हा स्वधर्म टाळून चालणार नाहीं. जे आईबाप मला लाभले ते च माझे आईबाप. ते मला पसंत नाहींत असें म्हणून कसें चालेल ? आईबापांचा धंदा स्वभावतः च मुलाला प्राप्त होत असतो. जो धंदा पूर्वापार चालत आला तो जर धर्मविरुद्ध नसेल तर तो करणें, तो च उद्योग पुढें चालविणें हा चातुर्वर्ण्यांतील एक मोठा विशेष आहे. चातुर्वर्ण्य आज बिघडलें आहे. त्याची अंमलबजावणी करणें कठिण झालें आहे. परंतु त्याची घडी जर नीट बसवतां आली तर फार सुंदर होणार आहे. नाहींतर हल्लीं पहिलीं पंचवीस-तीस वर्षें नवीन धंदा शिकण्यांत च जातात. धंदा शिकल्यावर मग सेवेचीं, कर्माचीं क्षेत्रें मनुष्य धुंडाळतो. अशा प्रकारें पहिलीं पंचवीस वर्षें शिकत च असतो. ह्या शिकण्याचा जीवनाशीं संबंध च नाहीं. तो म्हणे पुढच्या जगण्याची तयारी करीत आहे. म्हणजे शिकतांना जगत

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

वसतो एकूण. जगायचें नंतर. आधीं म्हणे सारें शिकावयाचें व मागाहून जगावयाचें. जगणें व शिकणें ह्या वस्तु जशा अलग च केल्या गेल्या आहेत. परंतु जेथें जगण्याचा संबंध नाहीं तें मरणें च म्हणावयाचें ! हिंदुस्थानांतील सरासरी आयुर्मर्यादा तेवीस वर्षें आणि पंचवीस वर्षेंपर्यंत हा तयारी च करीत असतो. अशा प्रकारें प्रथम नवीन धंदा शिकण्यांत दिवस जातात. मग कोठें तो धंदा करावयाचा. यामुळें उमेदीचीं व महत्त्वाचीं वर्षें फुकट जातात. जो उत्साह, जी उमेद परसेवेंत खर्च करून देहाचें सार्थक करावयाचें तीं अशीं फुकट जातात. जीवन म्हणजे खेळ नाहीं; परंतु जीवनाचा धंदा हुडकण्यांत च पहिलें मोलाचें आयुष्य निघून जातें, ही दुःखाची गोष्ट आहे. गीतेनें एवढ्या च साठीं स्वधर्माची युक्ति काढली. चातुर्वर्ण्याची कल्पना जरी बाजूस ठेवली तरी हि सर्व राष्ट्रांत, सर्वत्र, जेथें चातुर्वर्ण्य नाहीं तेथें हि स्वधर्म सर्वांना प्राप्त झालेला आहे. आपण सारे एका प्रवाहांत, कांहीं एका परिस्थितीसह जन्मलों असल्यामुळें स्वधर्माचरणरूप कर्तव्य आपोआप च प्राप्त झालेलें असतें. म्हणून दूरचीं कर्तव्यें– कर्तव्यें म्हणणें गौण च– किती हि चांगलीं दिसलीं तरी तीं घेतां कामा नये. पुष्कळ वेळां दूरचें चांगलें दिसतें. मनुष्य दूरच्यावर भुलतो. मनुष्य उभा असतो तेथें हि दाट धुकें असतें; परंतु जवळचें त्याला दिसत नाहीं व तो दूर बोट करून म्हणतो, "तेथें धुकें दाट आहे." तिकडचा मनुष्य ह्याच्याकडे बोट करून म्हणतो, "तिकडे धुकें दाट आहे." धुकें सर्वत्र च आहे परंतु जवळचें दिसत नाहीं. मनुष्यास दूरचें आकर्षण वाटत असतें. जवळचें कोपऱ्यांत बसतें व लांबचें स्वप्नांत दिसतें. परंतु हा मोह आहे. हा टाळला च पाहिजे. प्राप्तस्वधर्म साधा असला, कमी वाटला, नीरस भासला तरी जो मला प्राप्त तो च भला, तो च सुंदर. समुद्रांत बुडणाऱ्याला एखादा ओबडधोबड ओंडका मिळाला, मग तो पॉलिश केलेला गुळगुळीत सुंदर नसला तरी तो च तारील. सुताराच्या कारखान्यांत पुष्कळ रेखीव व नक्षीचे ठोकळे असतील. परंतु ते राहिले कारखान्यांत व हा येथें समुद्रांत बुडतो आहे. म्हणून तो ओंडका च जसा तारक, तो च जसा धरला पाहिजे, त्याप्रमाणें च जी सेवा मला प्राप्त झाली, ती जरी गौण वाटली, तरी ती च मला उपयोगी. तिच्यांत च मग्न होऊन राहणें मला शोभतें. त्यांत च माझा

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

उद्धार आहे. दुसरी सेवा शोधायला जाईन तर ती हि जायची व पहिली हि जायची. अशामुळें सेवावृत्तीला च आंचवतो. म्हणून स्वधर्मरूप कर्तव्यांत मग्न राहिलें पाहिजे. स्वधर्मांत मग्न झालें म्हणजे रजोगुण फिका पडतो. कारण चित्त एकाग्र होतें. स्वधर्माव्यतिरिक्त कोठें हि जात च नाहीं. त्यामुळें चंचल रजोगुणाचा सारा जोर च जिरून जातो. नदी शांत व खोल असली म्हणजे कितीं हि पाणी आलें तरी ती तें आपल्या पोटांत जिरवून घेते. स्वधर्माची नदी मनुष्याचें सारें बळ, सारा वेग, सारी शक्ति जिरवूं शकते. स्वधर्मांत जितकी शक्ति वेंचाल, तितकी थोडी च आहे. स्वधर्मांत शक्तिसर्वस्व ओता म्हणजे रजोगुणाची धांवपळ करण्याची वृत्ति नाहींशी होईल. चंचलत्वाची नांगी च मोडल्यासारखी होईल. अशा तऱ्हेनें रजोगुण जिंकावयाचा.

आतां उरला सत्त्वगुण. याच्याशीं फार जपून वागलें पाहिजे. याच्यापासून आत्म्याला अलग कसें करावयाचें ? सूक्ष्म विचाराची ही गोष्ट आहे. सत्त्वगुणाचा अजिबात निकाल नाहीं लावायचा. रज-तमांचा संपूर्ण उच्छेद च करावा लागतो. परंतु सत्त्वगुणाची भूमिका जरा निराळी आहे. पुष्कळ समुदाय जमला असला तर कमरेच्यावर गोळ्या न झाडतां खालीं पायांवर गोळ्या झाडा असा हुकूम देतात. यामुळें मनुष्य मरत नाहीं, परंतु घायाळ होईल, लंगडा होईल. त्याप्रमाणें सत्त्वगुणाला घायाळ करावयाचें, ठार मारायचें नाहीं. रजोगुण व तमोगुण गेल्यावर शुद्ध सत्त्वगुण राहतो. शरीर आहे तोंपर्यंत कोठल्या तरी भूमिकेवर राहणें प्राप्त आहे. रज-तम गेल्यावर जो सत्त्वगुण राहणार, त्याच्यापासून अलग व्हावयाचें म्हणजे काय ?

सत्त्वगुणाचा अभिमान जडतो. तो अभिमान शुद्ध स्वरूपापासून आत्म्याला खालीं पाडतो. एखाद्या कंदिलांतील ज्योतीची प्रभा स्वच्छपणें बाहेर पडावी म्हणून आंतील काळजी तर पुसून टाकावी च लागते. काळजी धुवूनपुसून टाकली परंतु काचेवर जरा धूळ बसली तर ती हि पुसून टाकावी लागते. त्याप्रमाणें आत्म्याच्या प्रभेभोंवतीं जी तमोगुणाची काजळी असते, ती झडझडून दूर केली च पाहिजे. नंतर रजोगुणाची धूळ हि साफ केली पाहिजे. तमोगुण धुतला, रजोगुण साफ केला. आतां शुद्ध सत्त्वगुणाची कांच राहिली. हा सत्त्वगुण हि दूर करावयाचा म्हणजे का कांच फोडावयाची ?

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

नाहीं. कांच फोडल्यानें दिव्याचें कार्य होणार नाहीं. ज्योतीचा प्रकाश फांकण्यासाठीं कांच तर पाहिजे च. ही शुद्ध झगझगीत कांच फोडून न टाकतां, डोळे तिच्यामुळें दिपून जाऊं नयेत म्हणून लहानसा कागदाचा तुकडा आड धरावयाचा. डोळे दिपूं द्यायचे नाहींत. सत्त्वगुण जिकणें म्हणजे त्याबद्दलचा अभिमान, त्याबद्दलची आसक्ति दूर करावयाची. सत्त्वगुणापासून काम तर करून घ्यायचें परंतु जपून युक्तीनें घ्यायचें. सत्त्वगुणाला निरहंकारी करावयाचें.

हा सत्त्वगुणाचा अहंकार कसा जिंकावयाचा ? याला एक उपाय आहे. सत्त्वगुण आपल्या ठिकाणीं स्थिर करावयाचा. सत्त्वगुणाचा अभिमान सातत्यानें जातो. सत्त्वगुणाचीं कर्में सतत करून तो स्वभाव च करायचा. सत्त्वगुण कोणी घटकाभर आलेला पाहुणा असें न होतां तो घरचा करून टाकावयाचा. जी क्रिया कधींमधीं आपल्या हातून होते तिचा आपणांस अभिमान वाटतो. आपण रोज झोंपतों तें दुसऱ्यास सांगत नाहीं. परंतु एखाद्या आजाऱ्याला पंधरा दिवसांत झोंप आली नाहीं व मग जर थोडी आली तर तो सर्वांना सांगतो, "काल थोडी झोंप लागली बुवा.' त्याला ती गोष्ट महत्त्वाची वाटते. किंवा याहून चांगलें उदाहरण घ्यायचें तर श्वासोच्छ्वासाचें घेतां येईल. चोवीस तास सारखा श्वासोच्छ्वास चालला आहे, परंतु आपण तें येणाऱ्याजाणाऱ्याला सांगत नाहीं. "मी श्वासोच्छ्वास करणारा थोर प्राणी" अशी प्रौढी कोणी सांगत नाहीं. हरिद्वारला सोडलेली काडी कलकत्त्यापर्यंत पंधराशें मैल वहात गेली तर त्याची ऐट ती काडी मारणार नाहीं. ती सहज प्रवाहाबरोबर वहात आली. परंतु कोणी भर पुरांत प्रवाहाविरुद्ध जर दहा हात पोहून गेला तर तो केवढी ऐट मारील ? सारांश, जी स्वाभाविक वस्तु आहे तिचा अहंकार वाटत नाहीं.

एखादें चांगलें कृत्य हातून झालें तर अभिमान वाटतो. कां ? कारण ती गोष्ट सहज झालेली नाहीं म्हणून. बाळ्याच्या हातून एखादी चांगली गोष्ट झाली तर आई त्याच्या पाठीवरून हात फिरवते. नाहींतर त्याच्या पाठीची व आईच्या काठीची च सदा गांठ असावयाची. रात्रीच्या घोर अंधारांत एखादा च काजवा असावा. मग त्याची ऐट काय विचारतां ! तो सारी चमक एकदम दाखवीत नाहीं. मध्यें च लुकलुकतो, मग थांबतो; पुनः

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

लुकलुकतो. प्रकाशाची उघडझांप तो करीत असतो. त्याचा प्रकाश सतत राहील तर त्यांत मौज नाहीं. सातत्यांत विशेष वाटेनासें होतें. त्याप्रमाणें सत्त्वगुण आपल्या क्रियांतून जर सतत प्रकट होऊं लागला तर पुढें तो आपला स्वभाव च होईल. सिंहाला शौर्याचा अभिमान नसतो, त्याला त्याची जाणीव हि नसते. त्याप्रमाणें सात्त्विक वृत्ति इतकी सहज होऊं दे कीं आपण सात्त्विक आहोंत याची स्मृति हि होणार नाहीं. प्रकाश देणें ही सूर्याची नैसर्गिक क्रिया. तिच्याबद्दल त्याला अभिमान नसतो. सूर्याला जर त्याबद्दल मानपत्रें द्यावयास गेलेत तर तो म्हणेल, "मी विशेष तें काय करतों ? मी प्रकाश देतों म्हणजे काय करतों ? प्रकाश देणें म्हणजे च माझें जगणें. प्रकाश न देईन तर मी मरेन. मला दुसरें माहीत च नाहीं." हें जसें त्या सूर्याचें तसें सात्त्विक मनुष्याचें झालें पाहिजे. सत्त्वगुण सर्व रोमरोमांत भिनवून घ्यावयाचा. सत्त्वगुण असा स्वभाव च बनला म्हणजे मग त्याचा अहंकार वाटणार नाहीं. सत्त्वगुण फिका पाडण्याची, सत्त्वगुण जिकण्याची ही एक युक्ति झाली.

आतां दुसरा मार्ग म्हणजे सत्त्वगुणाची आसक्ति सुद्धां सोडावयाची. अहंकार व आसक्ति या दोन निरनिराळ्या वस्तु आहेत. जरा सूक्ष्म विचार आहे. दृष्टान्तानें लौकर समजेल. सत्त्वगुणाचा अहंकार गेला तरी आसक्ति राहते. श्वासोच्छ्वासाचें च उदाहरण घेऊं. श्वासोच्छ्वासाचा अभिमान नाहीं वाटत. परंतु तेथें फार मोठी आसक्ति असते. पांच मिनिटें श्वासोच्छ्वास करूं नका म्हटलें तर होत नाहीं. नाकाला श्वासोच्छ्वासाचा अभिमान नसेल वाटत, परंतु हवा सारखी तें घेत असतें. सॉक्रेटिसाची गंमत आहे ना. सॉक्रेटिसाचें नाक होतें फेंदरें. लोक त्याला हंसत. परंतु विनोदी सॉक्रेटीस म्हणे "माझें च नाक सुंदर आहे. मोठ्या नाकपुड्यांचें जें नाक भरपूर हवा आंत ओढून घेतें तें च सुंदर." तात्पर्य, नाकाला श्वासोच्छ्वासाचा अहंकार नाहीं परंतु आसक्ति आहे. सत्त्वगुणाची हि अशी च आसक्ति वाटते. उदाहरणार्थ— भूतदया. हा गुण अत्यंत उपयुक्त आहे. परंतु त्याच्या हि आसक्तीपासून दूर होतां आलें पाहिजे. भूतदया हवी, परंतु आसक्ति नको.

संत सत्त्वगुणामुळें इतरांना मार्गदर्शक होतात. त्यांचा देह भूतदयेमुळें सार्वजनिक झालेला असतो. माशा ज्याप्रमाणें गुळाला झांकोळून टाकतात

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

त्याप्रमाणें सारी दुनिया संतांवर प्रेमाचें पांघरूण घालते. संतांच्या ठायीं प्रेमाचा इतका प्रकर्ष होतो कीं अवघें विश्व त्यांच्यावर प्रेम करतें. संत आपल्या देहाची आसक्ति सोडतात, परंतु सर्व जगाची आसक्ति त्यांच्या ठिकाणीं जडते. सर्व जग त्यांच्या देहाला सांभाळूं लागतें. परंतु ही हि आसक्ति संतांनीं दूर केली पाहिजे. हें जें जगाचें प्रेम, हें जें थोर फळ त्यापासून आत्मा अलग केला पाहिजे. मी कोणी विशेष असें कधीं वाटतां कामा नये. अशा प्रकारें सत्त्वगुण अंगीं पचवून टाकावा. प्रथम अहंकार जिंकावा, मग आसक्ति जिंकावी. सातत्यानें अहंकार जिंकतां येईल. फलासक्ति सोडून सत्त्वगुणामुळें मिळणारें फळ हि ईश्वरार्पण करून आसक्ति जिंकावयाची. योगि-पुरुषासमोर प्रत्यक्ष मोक्ष येऊन उभा राहतो. जीवनांत सत्त्वगुण स्थिर केल्यावर कधीं सिद्धीच्या रूपा, कधीं कीर्तीच्या रूपानें फळ पुढें उभें राहतें. परंतु तें फळ हि तुच्छ लेखा. आंब्याचें झाड एक हि फळ स्वतः खात नाहीं. तें फळ किती हि मोहक असो, रसाळ असो. तें फळ खाण्यापेक्षां न खाणें च त्याहून मधुरतर असतें. उपभोगापेक्षां त्याग गोड आहे. धर्मराजानें जीवनांतील सर्व पुण्याईचें मिळणारें तें थोर स्वर्गसुखाचें फळ हि शेंवटीं लाथाडलें. जीवनांतील सर्व त्यागावर तो त्यानें कळस चढविला. तीं मधुर फळें चाखण्याचा त्याला हक्क होता. परंतु तीं चाखता तर तीं संपतीं. "क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति" हें चक्र पुनः त्याच्या पाठीस लागतें. धर्मराजाचा केवढा हा त्याग! तो सदैव माझ्या डोळ्यांसमोर उभा राहतो. अशा रीतीनें सत्त्वगुणाचें सतत आचरण करून त्याचा अहंकार जिंकून घ्यावा. निरासक्त राहून सर्व फळें ईश्वराला अर्पून त्याची आसक्ति जिंकून घ्यावी. म्हणजे सत्त्वगुण जिंकला असें होईल.

आतां शेंवटची गोष्ट सांगावयाची. तुम्ही जरी सत्त्वगुणी बनलांत, अहंकार जिंकलांत, फलासक्ति हि सोडलीत तरी जोंपर्यंत हा देह चिकटलेला आहे तोंपर्यंत मधून मधून हे रज-तमांचे हल्ले येत च राहतील. हे गुण जिंकले असें घटकाभर वाटेल. तरी ते परत जोर करून येतील. म्हणून सतत जागृत राहिलें पाहिजे. समुद्राचें पाणी जोरानें आंत शिरून ज्याप्रमाणें खाजातें निर्माण होतात, त्याप्रमाणें रज-तमांचे जोरदार प्रवाह मनोभूमींत

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

शिरून आखातें निर्माण करतात. म्हणून जरा हि छिद्र ठेऊं नका. कडेकोट पहारा ठेवा. आणि किती हि दक्षता बाळगिली तरी जोंपर्यंत आत्मज्ञान नाहीं, आत्मदर्शन नाहीं तोंपर्यंत धोका च आहे. कांहीं हि करा पण तें आत्मज्ञान करून घ्या.

केवळ जागृतीच्या कसरतीनें हें होणार नाहीं. मग कशानें होईल? अभ्यासानें होईल? नाहीं. एक च उपाय आहे. तो म्हणजे "भगवंताची अत्यंत जिव्हाळ्यानें कळकळीनें भक्ति करणें." रजस्तमोगुणांना जिंकाल. सत्त्वगुणाला स्थिर करून त्याची फलासक्ति हि जिंकून घ्याल. परंतु तेवढ्यानें हि भागणार नाहीं. जोंपर्यंत आत्मज्ञान नाहीं तोंपर्यंत निभावणार नाहीं. शेंवटीं त्या परमेश्वराची कृपा पाहिजे. त्याच्या कृपेस जिव्हाळ्याच्या भक्तीनें पात्र झालें पाहिजे, याशिवाय दुसरा उपाय मला दिसत नाहीं. या अध्यायाचे शेंवटीं अर्जुनानें हा प्रश्न विचारला व भगवंतांनीं उत्तर दिलें "अत्यंत एकाग्र मनानें निष्कामपणें माझी भक्ति कर, माझी सेवा कर. जो अशी सेवा करतो तो या मायेच्या पलीकडे जाऊं शकतो. एरव्हीं ही गहन माया तरतां येणार नाहीं." हा भक्तीचा सोपा उपाय आहे. हा एक च मार्ग आहे.

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

अध्याय पंधरावा

रविवार, ता. २९-५-'३२

आज एका अर्थानें आपण गीतेच्या टोंकाला आलों आहोंत. पंधराव्या अध्यायांत सर्व विचारांची परिपूर्णता झालेली आहे. सोळावा, सतरावा अध्याय हे परिशिष्टरूप आहेत व अठरावा उपसंहार आहे. म्हणून भगवंतांनीं या अध्यायाचे अखेरीस शास्त्र ही संज्ञा या अध्यायाला दिली.

"इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ"

असें भगवान् शेंवटीं म्हणत आहेत. भगवान् असें म्हणतात तें केवळ शेंवटचा म्हणून च नव्हे, तर आतांपर्यंत जीवनाचें जें शास्त्र, जे सिद्धान्त सांगितले त्यांची पूर्णता या अध्यायांत केलेली आहे. या अध्यायांत परमार्थ पुरा झाला. वेदांचें सारें सार यांत येऊन गेलें. परमार्थाचें भान मनुष्याला करून देणें हें च वेदांचें काम. तें या अध्यायांत आहे म्हणून याला "वेदांचें सार" अशी गौरवाची पदवी मिळालेली आहे.

तेराव्या अध्यायांत देहापासून आत्मा अलग करण्याची आवश्यकता पाहिली. चौदाव्यांत तत्संबंधीं थोडा प्रयत्नवाद तपासला. रजोगुण व तमोगुण यांचा निग्रहानें त्याग करायचा, सत्वगुणाचा विकास करून त्याची आसक्ति जिंकावयाची, त्याच्या फळाचा त्याग करावयाचा. अशा रीतीनें प्रयत्न चालवावयाचे. हे प्रयत्न संपूर्णपणें फलद्रूप होण्यास आत्मज्ञानाची आवश्यकता आहे असें शेंवटीं सांगितलें. आत्मज्ञान हें भक्तीशिवाय शक्य नाहीं.

परंतु भक्तिमार्ग म्हणजे प्रयत्नमार्गाहून कांहीं निराळा नाहीं, ही गोष्ट सुचविण्यासाठीं या पंधराव्या अध्यायाचे आरंभीं च संसाराला एका महान् वृक्षाची उपमा दिली आहे. त्रिगुणांनीं पोसलेल्या प्रचंड खांद्या या वृक्षाला आहेत. अनासक्ति व वैराग्य यांच्या शस्त्रानें हा वृक्ष छेदावा असें आरंभीं

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

च सांगितलें. गेल्या अध्यायांत जो साधनमार्ग सांगितला तो च येथें आरंभीं पुन्हां सांगितला हें स्पष्ट आहे. रज-तम मारावयाचे व सत्त्वगुणाचें पोषण करून विकास करावयाचा. एक विनाशक काम, एक विधायक काम. दोहों मिळून एक च मार्ग होतो. गवत काढणें व बी पेरणें हीं एका च क्रियेचीं दोन अंगें. भाषेंत फरक, अर्थ एक च. रामायणांत रावण, कुंभकर्ण व विभीषण आहेत. कुंभकर्ण तमोगुण आहे, रावण रजोगुण आहे, बिभीषण सत्त्वगुण आहे. आपल्या शरीरांत या तिघांचें रामायण रचलें जात आहे. या रामायणांत रावणकुंभकर्णांचा नाश च विहित आहे. फक्त बिभीषण-तत्त्व जर तें हरिचरणशरण होईल तर उन्नतीला साधक व पोषक होऊं शकेल म्हणून संग्राह्य. आपण चौदाव्या अध्यायांत ही गोष्ट पाहिली. या पंधराव्याच्या आरंभीं पुन्हां तो च आहे. रज-तमांनीं भरलेला संसार असंग शस्त्रानें छेदून टाका. भारतीय संस्कृतींत जीवनांतील आदर्श वस्तूंस, उत्तमोत्तम वस्तूंस कमळाची उपमा दिलेली असते. कमळ हें भारतीय संस्कृतीचें प्रतीक आहे. उत्तमोत्तम विचार प्रकट करण्याचें चिह्न म्हणजे कमळ. कमळ स्वच्छ व पवित्र असून अलिप्त असतें. पवित्रता व अलिप्तता अशी दुहेरी शक्ति कमळाजवळ आहे. सत्त्वगुणाचा विकास करून पवित्र व्हा व त्याची आसक्ति जिंकून अलिप्त रहा. हा च कमळाचा आदर्श भगवद्गीता मांडीत आहे. भगवंतांच्या निरनिराळ्या अवयवांना कमळाची उपमा देतात. नेत्र-कमल, पदकमल, करकमल, मुखकमल, हृदयकमल, शिरकमल— सर्वत्र सौंदर्य व पावित्र्य असून अलिप्तता आहे हें दाखवावयाचें व आपल्या मनावर ठसवावयाचें.

मागील अध्यायांत सांगितलेल्या साधनेला पूर्णता आणण्यासाठीं हा अध्याय आहे. प्रयत्नांत भक्ति व आत्मज्ञान मिसळलीं गेलीं कीं ही पूर्णता येईल. प्रयत्न-मार्गाचा च भक्ति हा हि एक भाग. आत्मज्ञान, भक्ति हीं त्या च साधनेंतील अंगें. वेदांमध्यें ऋषि म्हणतो—

> “ यो जागार तं ऋचः कामयन्ते
> यो जागार तमु सामानि यन्ति ”

“ जो जागृत असतो त्याच्यावर वेद प्रेम करतात, त्याच्या भेटीसाठीं ते येतात.” म्हणजे जो जागृत आहे त्याच्याकडे वेदोनारायण येतो. त्याच्याकडे

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

ज्ञान येतें. प्रयत्नमार्गाहून भक्ति व ज्ञान अलग नाहींत. प्रयत्नाला च गोडी आणणारीं हीं तत्त्वें आहेत, असें या अध्यायांत सांगावयाचें आहे. एकाग्र चित्तानें भक्तिज्ञानाचें हें स्वरूप श्रवण करा.

जीवनाचे तुकडे मी करूं शकत नाहीं. जीवनाचे अलग अलग खंड माझ्यानें पाडवत नाहींत. कर्म, ज्ञान व भक्ति हीं माझ्याच्यानें निराळीं करवत नाहींत व तीं नाहींत हि. उदाहरणार्थ, या जलमधील स्वयंपाकाचें काम पहा. पांचशें-सातशें माणसांची रसोई करण्याचें काम आपल्यांतील कांहीं मंडळी पार पाडतात. रसोईचें नीट ज्ञान नसणारा माणूस जर या कामांत असेल तर तो रसोई बिघडवून टाकील. भाकऱ्या कच्च्या राहतील, नाहींतर करपून जातील. परंतु रसोईचें ज्ञान नीट आहे असें आपण मानूं. परंतु जर त्या माणसाच्या हृदयांत त्या कर्मासंबंधीं प्रेम नसेल, भक्तीची भावना नसेल, या भाकऱ्या माझ्या बंधूंना म्हणजे नारायणाला च जावयाच्या आहेत, त्या नीट करूं दे, ही प्रभुसेवा आहे अशी भावना जर त्याच्या हृदयांत नसेल, तर ज्ञान असून हि त्या कामाला तो लायक ठरणार नाहीं. त्या रसोईच्या कामांत ज्ञान पाहिजे, तसें च प्रेम हि हवें. भक्तितत्त्वाचा रस हृदयांत असल्याशिवाय रसोई सुरस होणार नाहीं. म्हणून तर आई-शिवाय हें काम होत नाहीं. आईशिवाय हें काम आस्थेनें, प्रेमळपणें कोण करील ? शिवाय या कामासाठीं तपस्या हि हवी च. ताप सहन केल्याशिवाय, कष्टाशिवाय हें काम होणार कसें ? म्हणजे प्रेम, ज्ञान व कर्म या वस्तु एका च कार्यांत लागतात, असें दिसून येतें. जीवनांतील सारीं कर्में या तीन गुणांवर उभीं आहेत. तिपाई असते, तिचा एखादा पाय पडला तर ती उभी राहणार नाहीं. तिन्ही पाय हवेत. तिच्या नांवांत च तिचें स्वरूप आहे. जीवनाचें तसें च आहे. ज्ञान, भक्ति व कर्म म्हणजे श्रमसातत्य हे जीवनाचे तीन पाय आहेत. या तीन खांबांवर जीवनाची द्वारका उभारा-वयाची. हे तीन पाय मिळून एक च वस्तु होते. तिवईचा दृष्टांत अक्षरशः लागू पडतो. मनानें तुम्ही भक्ति, ज्ञान, कर्म अलग माना, परंतु प्रत्यक्ष त्यांना अलग करतां येणार नाहीं. तिन्ही मिळून एक च विशाल वस्तु बनते.

असें जरी असलें तरी भक्तीचा असा विशेष गुण नाहीं असें नाहीं. कोणत्या हि कर्मांत भक्तितत्त्व जर दाखल होईल तर तें कर्म सुलभ वाटेल.

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

सुलभ वाटेल म्हणजे कष्ट पडणार नाहींत असें नाहीं. परंतु ते कष्ट कष्ट आहेत असें वाटणार नाहीं. कष्ट आनंदरूप वाटतील. ते कष्ट फुलासारखे वाटतील. भक्तिमार्ग सोपा या म्हणण्यांतील रोख काय ? याचा अर्थ असा कीं भक्तीमुळें कर्माचा बोजा वाटत नाहीं. कर्माचें काठिण्य जातें. किती हि काम केलें तरी न केल्यासारखें वाटेल. भगवान् ख्रिस्त एके ठिकाणीं म्हणतात, "तूं उपवास करशील तर तुझा चेहरा उपवास केल्यासारखा दिसतां कामा नये. गालाला उटणें लावल्याप्रमाणें चेहरा प्रफुल्लित व आनंदी दिसूं दे. उपवासाचे कष्ट पडत आहेत असें नाहीं दिसतां कामा." सारांश, वृत्ति इतकी भक्तिमय हवी कीं कष्टांचा विसर पडावा. आपण म्हणतों ना कीं शूर देशभक्त हांसत फांशीं गेला. सुधन्वा तेलाच्या कढईंत हांसत होता, मुखानें कृष्ण विष्णु हरि गोविंद म्हणत होता. या म्हणण्याचा अर्थ हा च कीं अपार कष्ट झाले तरी भक्तीमुळें भासले नाहींत. पाण्यावर असलेली होडी लोटणें कठिण नाहीं. परंतु ती जमीनीवरून खडकावरून ओढीत न्यावयाची असेल तर किती श्रम होतो पहा. होडीच्या खालीं पाणी असेल तर सहजतेनें आपण तरून जातों. त्या माणें आपल्या जीवननौकेच्या खालीं जर भक्तीचें वाहतें पाणी असेल तर ही नौका आनंदानें वल्हवून नेतां येईल. परंतु जीवन जर शुष्क असेल, वाटेंत वाळवंट असेल, दगडधोंडे असतील, खांचखळगे असतील तर ही नौका ओढून नेण्याचें काम फार बिकट होऊन जाईल. भक्तितत्त्व जीवननौकेला पाण्याप्रमाणें सुलभता प्राप्त करून देतें.

भक्तिमार्गानें साधनेला सुलभता येते. परंतु आत्मज्ञानाशिवाय त्रिगुणांच्या पलीकडे कायमचें जावयाची आशा नाहीं. आत्मज्ञानाला तर मग साधन कोणतें ? सत्त्वसातत्याचा सत्त्वगुण अंगीं पचवून त्याचा अहंकार व त्याच्या फलाची आसक्ति जिंकण्याचा भक्तीचा सतत प्रयत्न, हें च तें साधन. या साधनानें सतत, अव्याहत प्रयत्न करतां करतां एक दिवस आत्मदर्शन होईल. तोंपर्यंत प्रयत्नाला शेंवट नाहीं. परमपुरुषार्थाची ही गोष्ट आहे. आत्मदर्शन ही गमतीची गोष्ट नाहीं. सहज हंसतखेळत आत्मदर्शन होईल असें नाहीं. त्यासाठीं सतत प्रयत्नधारा सुरू हवी. परमार्थाच्या मार्गांतील शर्त च मुळीं ही कीं "मी एक क्षण हि निराशेला जागा देणार

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

नाहीं. एक क्षण हि निराश होऊन स्वस्थ बसणार नाहीं. " परमार्थाचें दुसरें साधन नाहीं. एखादे वेळेस साधकाला थकवा येऊन त्याच्या तोंडांतून

" तुव कारन तप संयम किरिया,
कहो कहांलौं कीजे "

" देवा, कोठवर तुझ्यासाठीं ही तपस्या करूं " असे उद्‌गार बाहेर पडतात. परंतु हा उद्‌गार गौण आहे. तपस्या व संयम इतकीं अंगवळणीं पडूं देत कीं तो स्वभाव च होईल. कोठपर्यंत साधना करूं हा शब्द भक्तीमध्यें शोभत नाहीं. अधीरभाव, निराशाभाव भक्ति कधीं हि उत्पन्न होऊं देणार नाहीं, असा कंटाळा कधीं न वाटावा. भक्तींत उत्तरोत्तर उल्हास व उत्साह वाटावा यासाठीं फार सुंदर विचार या अध्यायांत मांडला आहे.

या विश्वांत आपणांस अनंत वस्तु दिसत आहेत. या सर्व वस्तूचे तीन भाग करावयाचे. एखादा भक्त सकाळीं उठला कीं तीन च वस्तु त्याच्या डोळ्यासमोर दिसतात. त्याचें आधीं लक्ष देवाकडे जातें. मग देवाच्या पूजेची तो तयारी करतो. मी सेवक भक्त, तो सेव्य असा देव स्वामी या दोन वस्तु त्याच्याजवळ सदैव हजर असतात च; व उरलेली सारी सृष्टि म्हणजे पूजेची साधनें. फुलें, गंध, धूपदीप यासाठीं सारी सृष्टि. तीन च वस्तु. सेवक भक्त, सेव्य परमात्मा व सेवासाधनें म्हणून ही सृष्टि. ही शिकवण या अध्यायांत आहे. परंतु एका मूर्तीची पूजा करणारा जो सेवक असतो त्याला सृष्टींतील सर्व च वस्तु पूजेचीं साधनें वाटत नाहींत. जो बगीच्यांतून चार फुलें तोडून आणतो, कोठली उदबत्ती आणतो, कांहींतरी नैवेद्य दाखवितो. त्याला निवडानिवड करावीशी वाटते. परंतु पंधराव्या अध्यायांत जी विशाल शिकवण आहे तिच्यांत निवडानिवड नाहीं. जीं जीं तपस्येचीं साधनें, कर्माचीं साधनें तीं सारीं परमेश्वराच्या सेवेचीं. त्यांतील कांहींस फुलें म्हणूं या, कांहीस गंध म्हणूं या, कांहींस नैवेद्य संबोधूं या. अशा प्रकारें यच्चयावत् सर्व कर्में पूजाद्रव्यें करावयाचीं, अशी ही दृष्टि आहे. जगांत फक्त तीन च वस्तु. जो वैराग्यमय साधनमार्ग गीता आपल्या मनावर ठसवूं पहात आहे, त्या मार्गाला गीता भक्तिमय स्वरूप देत आहे. त्यांतील कर्मपणा काढून टाकीत आहे व त्यामुळें सुलभता आणीत आहे.

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

आश्रमांत एखाद्याला जर खूप काम पडलें तर " मला च ज्यास्त काम कां पडलें " असा त्याच्या मनांत विचार च येत नाहीं, यांत मोठें सार आहे. पूजा करणाऱ्यास दोन तासाऐवजीं चार तास पूजा करावयास मिळाली, तर " काय बोवा, आज चार तास पूजा करावी लागत आहे " असें तो कंटाळून म्हणेल का ? त्याला अधिक च त्याचा आनंद होईल. आश्रमांत हा अनुभव येतो. तो अनुभव सर्व जीवनांत आला पाहिजे. जीवन सेवापरायण झालें पाहिजे. सेव्य असा तो पुरुषोत्तम, त्याच्या सेवेसाठीं सदैव उभा असा मी अक्षर पुरुष. अक्षर पुरुष म्हणजे कधीं हि न भागणारा, सृष्टीच्या आरंभापासून सेवा करणारा सनातन सेवक. जसा हनुमान् रामासमोर सदैव हात जोडून उभा च. त्याला आळस माहीत नाहीं. त्या हनुमानाप्रमाणें चिरंजीव असा हा सेवक उभा आहे.

असा आजन्मसेवक म्हणजे अक्षर पुरुष. परमात्मा ही संस्था जिवंत आहे व मी सेवक हि सदैव आहें. प्रभु कायम तर मी हि कायम. तो सेवा घेऊन दमतो कीं मी सेवा करून दमतों, पाहू च या मौज. त्यानें दहा अवतार घेतले तर माझे हि दहा. तो राम झाला तर मी हनुमान्, तो कृष्ण होईल तर मी उद्धव. जितके त्याचे अवतार तितके माझे. लागूं दे अशी गोड चढाओढ. परमेश्वराची अशी युगानुयुगें सेवा करणारा, कधीं हि नाश न पावणारा असा हा जीव, हा अक्षर पुरुष. तो पुरुषोत्तम स्वामी व मी त्याचा बंदा सेवक अशी भावना सारखी हृदयांत धरावयाची. आणि ही हरघडी बदलणारी, अनंत रूपांनीं नटणारी सृष्टि—हीं सारीं पूजेचीं साधनें, सेवेचीं साधनें करावयाचीं. प्रत्येक क्रिया म्हणजे पुरुषोत्तमाची पूजा.

सेव्य परमात्मा अक्षर पुरुषोत्तम, सेवक जीव हा अक्षर पुरुष. परंतु ही साधनरूप सृष्टि क्षर आहे. ती क्षर आहे, यांत मोठा अर्थ आहे. सृष्टीचें हें दूषण नसून भूषण आहे. त्यामुळें सृष्टींत नित्य नवीनता आहे. कालचीं फुलें आज चालावयाचीं नाहींत. तीं निर्माल्य झालीं. सृष्टि नाशिवंत आहे हें मोठें भाग्य आहे. हें सेवेचें वैभव आहे. रोज नवीन फुलें सेवेला. त्याप्रमाणें च हें शरीर सुद्धां नवीन नवीन धारण करून परमेश्वराची सेवा करीन. माझ्या साधनांना रोज नवीन स्वरूप देईन व

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

त्यानें त्याची पूजा करीन. नाशवंतामुळें सौंदर्य आहे. चंद्राची कला आजची उद्यां नाहीं. चंद्राचें रोज निराळें लावण्य. द्वितीयेचा तो वर्धमान चंद्र पाहिला म्हणजे केवढा आनंद होतो. 'कराच्या भालप्रदेशावर ती द्वितीयेची चंद्रशोभा प्रकट झाली आहे. अष्टमीच्या चंद्राचें सौंदर्य विशेष असतें. अष्टमीला अनध्याय असतो. त्या दिवशीं आश्रमांत अभ्यास नाहीं. अष्टमीस आकाशांत वेंचक मोती च दिसत असतात. पौर्णिमेला चंद्राच्या तेजानें तारका दिसत च नाहींत, पौर्णिमेला परमेश्वराचा मुखचंद्र दिसतो. अमावास्येचा आनंद तर फार गंभीर असतो. अमावास्येच्या रात्रीं केवढी निःस्तब्ध शांतता असते. चंद्राचा जुलमी प्रकाश नसल्यामुळें लहानमोठें अगणित तारे पूर्ण स्वातंत्र्यानें चमचम करीत असतात. अमावास्येला स्वातंत्र्याचा पूर्ण विलास असतो. आपल्या तेजानें दिमाख दाखवणारा चंद्र आज तेथें नसतो. स्वतःला प्रकाश देणाऱ्या सूर्याशीं त्या दिवशीं तो एकरूप झालेला असतो. परमेश्वरांत मिळून गेलेला असतो. जीवानें स्वात्मार्पण करून आपणांपासून जगाला यत्किंचित् हि त्रास पोंचूं नये असें जणूं त्या दिवशीं तो दाखवीत असतो. चंद्राचें स्वरूप क्षर आहे, बदलतें आहे. परंतु तें निरनिराळा आनंद देतें. सृष्टीचा नाशिवंतपणा म्हणजे च तिची अमरता. सृष्टीचें रूप झुळझुळ वाहून राहिलें आहे. ही रूपगंगा जर वाहत नसेल तर रूपगंगेचें डबकें होईल. नदीचें पाणी अखंड वाहत असतें. पाणी सारखें बदलतें आहे. हा थेंब गेला, दुसरा आला. तें पाणी जिवंत राहतें. वस्तूंतील आनंद नवीनपणामुळें वाटतो. ग्रीष्मऋतूंत देवाला निराळीं च फुलें. पावसाळ्यांत त्या हिरव्यागार दूर्वा वहावयाच्या. शरद ऋतूंत तीं रमणीय कमळें वहावयाचीं. तत्तत् ऋतुकालोद्भव फलपुष्पांनीं देवाची पूजा करायची. यामुळें ती पूजा घवघवीत नित्य नवीन वाटते. कंटाळा येत नाहीं. लहान मुलांना "क" काढून देतात व म्हणतात "गिरव, जाडा कर." ती 'कची' कटकट मुलाला कंटाळा आणते. अक्षर जाडें का करायचें त्याला समजत नाहीं. तो पेन्सील आडवी धरून तें अक्षर लौकर जाडें करतो ! परंतु पुढें नवीन अक्षरें, त्यांचे समुदाय तो पाहतो. निरनिराळीं पुस्तकें तो वाचूं लागतो. साहित्यांतील नानाविध सुमनमाळा, त्यांचा अनुभव घेतो. त्याला अपार आनंद होतो. तसें च

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

सेवाप्रांतांत आहे. नवीन नवीन साधनामुळें सेवेची हौस वाढते. सेवावृत्तीचा विकास होतो. सृष्टीचा नाशिवंतपणा रोज नवीं फुलें फुलवून राहिला आहे. गांवाजवळ स्मशान आहे म्हणून गांवाला रमणीयता आहे. जुनीं माणसें जात आहेत, नवीन बाळें जन्मत आहेत. सृष्टि नवीन वाढत आहे. बाहेरचें तें स्मशान जर नाहींसें कराल तर तें घरांत येऊन बसेल. तुम्ही कंटाळाल तीं च तीं माणसें अखंड पाहून. उन्हाळ्यांत उन्हाळा असतो. पृथ्वी तापते. परन्तु यामुळें त्रस्त होऊं नका. हें रूप बदलेल. पावसाचें सुख अनुभवण्यासाठीं तापलें पाहिजे. जमीन जर खूप तापून निघालेली नसेल तर पाऊस पडतां च केवळ गारा होईल. तृणधान्यें नटणार नाहींत. मी एकदां उन्हाळ्यांत हिंडत होतों. डोकें तापत होतें. आनंद वाटत होता. मला एक मित्र म्हणाला "डोकें तापलें, त्रास होईल." मी म्हटलें "ही खालची माती तापत आहे. हा मातीचा गोळा हि तापूं दे जरा." डोकें तापलेलें असावें व मग ती पावसाची धार यावी. कसा आनंद असतो! परंतु जो उन्हांत तापत नाहीं, तो पाऊस आला तरी हि पुस्तकांत डोकें खुपसून बसेल. घरांतील खोलींत, त्या थडग्यांत च बसून राहील. बाहेरच्या या विशाल अभिषेकपात्राखालीं उभा राहून नाचणार नाहीं. परंतु तो आमचा महर्षि मनु, तो मोठा रसिक व सृष्टिप्रेमी. तो स्मृतींत लिहतो "पाऊस पडूं लागला म्हणजे सुट्टी द्यावी." पाऊस पडत असतांना आश्रमांत का घोकीत बसावयाचें ? पावसांत नाचावें, गावें, सृष्टीशीं एकरूप व्हावें. पावसांत पृथ्वी व आकाश एकमेकांस भेटत असतात. तें थोर दृश्य केवढें आनंददायी असतें ! ही सृष्टि स्वतः शिक्षण देऊन राहिली आहे.

सारांश, सृष्टीची क्षरता, नाशिवंतता म्हणजे साधनांची नवीनता. अशी नवनवप्रसवा साधनदात्री ही सृष्टि, कमर कसून सेवेसाठीं उभा असा तो सनातन सेवक व तो सेव्य परमात्मा. आतां चालूं दे खेळ. तो परमपुरुष पुरुषोत्तम निरनिराळीं सेवासाधनें देऊन माझ्याकडून प्रेममूलक सेवा घेऊन राहिला आहे. तो मला नानासाधनें देऊन खेळवून राहिला आहे. निरनिराळे प्रयोग माझ्याकडून करवून राहिला आहे. अशी ही दृष्टि जर जीवनांत आली तर केवढा आनंद लाभणार आहे !

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

आपली प्रत्येक कृति भक्तिमय व्हावी अशी गीतेची इच्छा आहे. घटका अर्धघटका परमेश्वराची पूजा करतां ती ठीक च आहे. सकाळीं व सायंकाळीं सुंदर सूर्यप्रभा रंगली असतां चित्त स्थिर करून तास अर्धा तास संसार विसरणें व अनंताचें चिंतन करणें हा उत्कृष्ट विचार आहे. हा सदाचार नये च सोडूं. परंतु गीतेला एवढ्यानें समाधान नाहीं. सकाळपासून सायंकाळपर्यंत यच्चयावत् ज्या तमाम क्रिया हातून होतील, त्या सर्व भगवंताच्या पूजेनिमित्त व्हाव्या. स्नान करतांना, जेवतांना, झाडतांना त्याचें स्मरण असावें. झाडतांना मी हें माझ्या प्रभूचें, जीवनराजाचें अंगण झाडून राहिलों आहें असें वाटावें. सारीं कर्मे अशा दृष्टीनें पूजाकर्मे व्हावीं. ही दृष्टि आली तर पहा वर्तनांत कसा फरक पडतो तो. पूजेसाठीं फुलें कशीं काळजीनें वेंचतों, तीं परडींत नीट ठेवतों, तीं दाबलीं जाऊं नयेत म्हणून जपतों, तीं मलिन होऊं नयेत म्हणून नाकास हि लावीत नाहीं, त्याप्रमाणें जीवनांतील दैनंदिन सर्व कर्मांत दृष्टि यावी. हा माझा गांव, येथें शेजाऱ्यांच्या रूपानें माझा नारायण नांदतो. हा गांव मी स्वच्छ करीन, निर्मळ ठेवीन. गीतेला अशी ही दृष्टि द्यावयाची आहे. तमाम कर्में म्हणजे प्रभुपूजा, या गोष्टीची गीतेला हौस आहे. गीतेसारख्या ग्रंथराजाला घटका अर्धघटका पूजेनें समाधान नाहीं. सारें जीवन हरिमय व्हावें, पूजारूप व्हावें, हा गीतेला हव्यास आहे. पुरुषोत्तमयोग सांगून कर्ममय जीवनाला गीता पूर्णता देत आहे. तो सेव्य पुरुषोत्तम, मी त्याचा सेवक व सेवेचें साधन अशी ही सृष्टि. या गोष्टीचें एकदां दर्शन झालें म्हणजे मग आणखी काय पाहिजे ? तुकाराम म्हणून राहिले आहेत—

"झालिया दर्शन करीन मी सेवा
आणिक कांहीं देवा न लगे दुजें।"

मग अखंड सेवा च हातून होईल. मी म्हणून कोणी नाहीं असें होईल. मी माझेपणा पुसून टाकीन, सारें त्या भगवंतासाठीं. परार्थ झिजावें याहून अन्य विषय च राहणार नाहीं. माझ्यांतील 'मी' काढून टाकून हरिपरायण असें मी माझें जीवन रचावें, भक्तिमयजीवन करावें, असें गीता परोपरीनें सांगत आहे. सेव्य परमात्मा, मी सेवक व साधनरूप ही सृष्टि. परिग्रहाचें नांव च पुसून टाकलें. जीवनांत दुसऱ्या कशाची चिंता च नाहीं.

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

अशा प्रकारें कर्मांत भक्ति मिसळावयाची हें आतांपर्यंत आपण पाहिलें. परंतु त्यांत ज्ञान हि पाहिजे. एरव्हीं, गीतेला समाधान नाहीं. परंतु याचा अर्थ असा नाहीं कीं या वस्तु वेगवेगळ्या आहेत. बोलण्यासाठीं म्हणून आपण अलग अलग भाषा वापरतो इतकें च. कर्म म्हणजे च भक्ति. भक्ति निराळी कर्मांत मिसळावयाची असें नाहीं. ती च गोष्ट ज्ञानाची. हें ज्ञान कशानें मिळेल? गीता सांगते, "सर्वत्र पुरुषदर्शनानें हें ज्ञान मिळेल." तं सेवा करणारा सनातन सेवक-तूं सेवापुरुष; तो पुरुषोत्तम सेव्य पुरुष; आणि नानारूपधारिणी ही वाहती सृष्टि, नाना साधनें पुरविणारी, ही हि पुरुष च.

ही दृष्टि ठेवायची म्हणजे काय? सर्वत्र अव्यंग निर्मळ सेवाभाव ठेवायचा. तुझ्या पायांतील चप्पल करकर वाजत आहे. थोडें तेल दे तिला. तेथें परमात्माचा च अंश आहे. ती चप्पल नीट राख. तो सेवासाधन चरखा त्याला तेल घाल. तो ओरडत आहे. "नेति नेति" सूत कांतणार नाहीं, म्हणत आहे. तो चरखा-हें सेवासाधन-म्हणजे हि पुरुष च. त्याची माळ, त्याचें तें जानवें नीट ठेव. सारी सृष्टि चैतन्यमय मान. ती जड नको समजूं. ॐ काराचें सुंदर गाणें गाणारा तो चरखा, तो का जड? परमात्म्याची मूर्ति च तो आहे. पोळ्याच्या दिवशीं अहंकार सोडून बैलाची पूजा आपण करतों. फार थोर आहे ही गोष्ट. पोळ्याची कल्पना रोज मनांत राखून, बैलाला चांगलें राखून, त्याचेपासून योग्य तें काम घ्या. पोळ्याच्या दिवशींची भक्ति त्या च दिवशीं संपली असें न होवो. बैल म्हणजे परमात्म्याची च मूर्ति. तो नांगर, ती शेतीचीं अवजारें तीं नीट राखीन. सेवेचीं सर्व साधनें पवित्र आहेत. केवढी विशाल आहे ही दृष्टि. पूजा करणें म्हणजे गुलाल गंधाक्षत फुलें वाहणें नव्हे. तीं भांडीं आरशासारखीं ठेवणें ही भांड्याची पूजा. दिवा स्वच्छ पुसावयाचा ही त्याची पूजा. विळ्याला धार लावून शेतीच्या कामासाठीं तयार ठेवायचा ही त्याची पूजा. दाराचें बिजागर गंजून गेलें. त्याला तेल लावून संतुष्ट करणें ही त्याची पूजा. जीवनांत सर्वत्र ही दृष्टि आणावयाची. सेवाद्रव्य उत्कृष्ट व निर्मळ राखावयाचें. सारांश मी अक्षर पुरुष, तो पुरुषोत्तम व ही साधनरूप सृष्टि—हा हि पुरुष च, परमात्मा च, सर्वत्र एक च चैतन्य

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

खेळून राहिलें आहे. ही दृष्टि आली म्हणजे आपल्या कर्मांत ज्ञान हि आलें. कर्मामध्यें भक्ति ओतली, आतां ज्ञान हि ओतलें व अपूर्व असें जीवनाचें दिव्य रसायन बनविलें. गीतेनें शेंवटीं अद्वैतमय सेवेच्या मार्गावर आणिलें. सर्व सृष्टींत तीन पुरुष उभे आहेत. एका च पुरुषोत्तमानें हीं तिन्ही रूपें घेतलेलीं आहेत. तिन्ही मिळून एक च पुरुष आहे. केवळ अद्वैत च आहे. गीतेनें परमोच्च शिखरावर येथें आपणांस आणून सोडलें. कर्म, भक्ति, ज्ञान एकरूप च झालीं. जीव, शिव व सृष्टि एकरूप झालीं. कर्म, भक्ति व ज्ञान यांत विरोध च राहिला नाहीं. ज्ञानेश्वरांनीं अमृतानुभवांत महाराष्ट्राला आवडता दृष्टांत दिला आहे.

"देव देऊळ परिवारु । कीजे कोरूनि डोंगरु
तैसा भक्तीचा व्यवहारु । कां न होआवा ॥

एक च दगड पोंखरून तेथें दगडाचें च मंदिर, त्या मंदिरांत दगडाचा च कोरलेला देव व देवासमोर दगडाचा च एक भक्त व त्याच्याजवळ दगडांत च कोरलेलीं फुलें, हें जसें सारें त्या एका दगडाच्या च लेण्यांत करतात, एक च दगड तेथें सर्व रूपांनीं नटलेला असतो, तसें भक्तीच्या व्यवहारांत हि कां होऊं नये? स्वामिसेवकसंबंध राहून हि ऐक्य कां होणार नाहीं? ही बाह्यसृष्टि, हें पूजाद्रव्य, निराळें असून हि तें आत्मरूप कां न व्हावें? तिन्ही पुरुष एक च आहेत. ज्ञान, कर्म, भक्ति या तिहींमिळून एक विशाल जीवनप्रवाह करावयाचा. असा हा परिपूर्ण पुरुषोत्तमयोग आहे. सेवक, स्वामी व सेवाद्रव्य एकरूप च असून भक्तिप्रेमाचा खेळ खेळावयाचा. असा हा पुरुषोत्तमयोग ज्याच्या हृदयांत बिंबला तो च खरी भक्ति करतो.

"स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत"

असा पुरुष ज्ञानी असून हि संपूर्ण भक्त असतो. ज्याच्या ठिकाणीं ज्ञान आहे त्याच्या ठिकाणीं प्रेम आहे च. परमेश्वराचें ज्ञान व परमेश्वराचें प्रेम या अलग गोष्टी नाहींत. "कारलें कडू" असें ज्ञान उत्पन्न झालें तर प्रेम उत्पन्न होत नाहीं. एखादा अपवाद असेल. परंतु कडुपणा कळला कीं त्याचा कंटाळा आला च. पण खडी साखरेचें ज्ञान होतां च तें विरघळूं लागतें. लगें च प्रेमाचा झरा उत्पन्न होतो. ज्ञान होणें आणि प्रेम उत्पन्न होणें या गोष्टी

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

एकरूप आहेत. परमेश्वराच्या रूपाची गोडी, त्याला का रद्दी साखरेची उपमा द्यावयाची ? त्या मधुर परमेश्वराचें ज्ञान झालें कीं तत्क्षणीं च प्रेमभाव हि उत्पन्न होईल. ज्ञान होणें व प्रेम होणें दोन भिन्न क्रिया च जणूं नाहींत. अद्वैतांत भक्ति आहे कीं नाहीं याचा वाद घालीत नका बसूं. ज्ञानदेवांनीं म्हटलें आहे—

"हें चि भक्ति हें चि ज्ञान।
एक विठ्ठल चि जाण ॥"

भक्ति व ज्ञान हीं एका च वस्तूंचीं दोन नांवें. परमभक्ति जीवनांत आली म्हणजे मग होणारें कर्म हें भक्ति व ज्ञान यांपासून वेगळें असणार नाहीं. कर्म, भक्ति व ज्ञान मिळून एक च रमणीय रूप होतें. या रमणीय रूपांतून अद्‌भुत, प्रेममय, ज्ञानमय सेवा सहज च निर्माण होते. आईवर माझें प्रेम आहे. परंतु हें प्रेम कर्मांत प्रकट झालें पाहिजे. प्रेम हें सदैव राबत असतें, सेवेंत प्रकट होत असतें. प्रेमाचें बाह्यरूप म्हणजे सेवा. प्रेम अनंत सेवाकर्मानें नटून नाचतें. प्रेम असलें म्हणजे ज्ञान हि तेथें येतें. ज्याची सेवा करावयाची, त्याला कोणती सेवा आवडेल याचें ज्ञान मला पाहिजे. नाहींतर सेवा ही गैरसेवा व्हावयाची. सेव्य वस्तूचें ज्ञान प्रेमाला पाहिजे. प्रेमाचा प्रभाव कार्यद्वारा फांकण्यासाठीं ज्ञानाची आवश्यकता आहे. परंतु मुळांत प्रेम पाहिजे. तें नसेल तर ज्ञान निरुपयोगी. प्रेमानें होणारें कर्म साध्या कर्माहून निराळें असतें. शेतावरून थकून आलेल्या मुलाकडे म्हातारी आई प्रेमानें बघते, "थकलास हो बाळ" म्हणते, परंतु त्या लहानशा कर्मांत केवढें सामर्थ्य असतें ! जीवनांतील सर्व कर्मांत ज्ञान व भक्ति ओता. याला पुरुषोत्तमयोग म्हणतात.

हें सर्व वेदांचें सार. वेद अनंत आहेत. परंतु अनंत वेदांचें सुटसुटीत सार म्हणजे हा पुरुषोत्तमयोग. हा वेद कोठें आहे ? वेदांची मोठी मौज आहे. वेदांचें सार कोठें आहे ? अध्यायाच्या आरंभीं च सांगितलें आहे "छंदासि यस्य पर्णानि." अरे तो वेद या झाडांच्या पानापानांत भरलेला आहे. वेद त्या संहितेंत, तुझ्या पोथींत लपलेला नाहीं. तो विश्वांत सर्वत्र फांकलेला आहे. तो इंग्रज कवि शेक्सपिअर सांगून राहिला आहे—

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

" Books in the running brooks, sermons in stones and good in everything. "

" वाहत्या झऱ्यांत त्याला सद्ग्रंथ भेटतात, पाषाणांतून, पर्वतांतून त्याला उपनिषदें ऐकूं येतात. " सारांश, वेद सूक्तांत नाहींत, संहितेंत नाहींत. ते सर्वत्र आहेत. सेवा करा म्हणजे दिसतील. " प्रभाते करदर्शनम् " उठल्याबरोबर आपला तळहात पहावा. सर्व वेद त्या हातांत आहे. " सेवा कर " असें तो वेद म्हणतो. काल हात श्रमला आहे कीं नाहीं, आज अमावयास तयार आहे कीं नाहीं, त्याला घट्टे पडले आहेत कीं नाहींत तें पहा. सेवा करून हात झिजले म्हणजे ब्रह्मलिखित उघडतें. असा " प्रभाते करदर्शनं "चा अर्थ आहे. वेद म्हणे आहे कोठें ? अरे तुझ्याजवळ च आहे तो. शंकराचार्यांना म्हणे आठव्या वर्षी वेद प्राप्त झाले. बिचारे शंकराचार्य मंदबुद्धि ! त्यांना आठ वर्षें लागलीं ! परंतु तुम्हां आम्हांस हा जन्मतः च वेद प्राप्त झालेला आहे. आठ वर्षांची काय जरूरी ? मी च जिवंत वेद आहें. सर्व परंपरा आतांपर्यंतची माझ्यांत जिरली आहे. त्या परंपरेचें मी फळ आहें. त्या वेदबीजाचें फळ तें च तर मी. माझ्या फळांत अनंत वेदांचें बीज मी सांठवलें आहें. माझ्या पोटांत वेद पांच पन्नास पट मोठा झाला आहे. सारांश, वेदांचें सार आपल्या हातांत आहे. सेवा, प्रेम व ज्ञान यांवर जीवन रचावयाचें आहे. म्हणजे च हातांत वेद आहे. मी अर्थ करीन तो च वेद. वेद बाहेर नाहींत. " वेदांचा तो अर्थ आम्हांसी च ठावा " असें सेवामूर्ति संत म्हणतात. " सर्व वेद मला च जाणतात. मी च सर्व वेदांचा अर्क पुरुषोत्तम " असें भगवान् सांगून राहिले आहेत. असें हें वेदांचें सार, हा पुरुषोत्तमयोग, आपण जर जीवनांत मुरवूं शकलों, तर केवढा आनंद आहे ! मग तो पुरुष जें करील त्यांतून वेद च प्रकट होऊन राहिला आहे असें गीता सुचवीत आहे. या अध्यायांत सर्व गीतेचें सार आहे. गीतेची शिकवण येथें पूर्णपणें प्रकट झाली आहे. ती जीवनांत प्रकट करण्यासाठीं सर्वांनीं रात्रंदिवस झटावें, दुसरें काय ?

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

अध्याय सोळावा

रविवार, ता. ५-६-'३२

गीतेच्या पहिल्या पांच अध्यायांत जीवनाचा बाह्य आकार आणि आपला जन्म कसा सफल होईल तें आपण पाहिलें. त्यानंतर सहाव्या अध्यायापासून अकराव्या अध्यायापर्यंत भक्तीचा निरनिराळ्या प्रकारें विचार केला. अकराव्या अध्यायांत भक्तीचें दर्शन झालें. बाराव्या अध्यायांत सगुण व निर्गुण भक्ति यांची तुलना करून भक्तीचीं थोर लक्षणें पाहिलीं. बाराव्या अध्यायाच्या अखेरपर्यंत कर्म व भक्ति हीं दोन तत्त्वें तपासून पाहिलीं. तिसरा ज्ञानाचा विभाग राहिला होता तो आपण तेरा, चौदा व पंधरा या अध्यायांत पाहिला. आत्मा देहापासून अलग करणें, त्यासाठीं तिन्ही गुण जिंकून घेणें व शेंवटीं सर्वत्र प्रभु पहाणें. पंधराव्या अध्यायांत जीवनाचें हें संपूर्ण शास्त्र पाहिलें. पुरुषोत्तमयोगांत जीवनाची पूर्णता होते. त्याच्यापलीकडे कांहीं उरत नाहीं.

कर्म, ज्ञान व भक्ति यांचा अलगपणा मला सहन होत नाहीं. कांहीं साधकांची निष्ठा अशी असते कीं त्यांना फक्त कर्म च सुचतें; कोणी भक्तीचा स्वतंत्र मार्ग कल्पितात व त्यावर च सारा भर देत असतात. कांहींचा कल ज्ञानाकडे असतो. जीवन म्हणजे कर्म, केवळ भक्ति, केवळ ज्ञान असा केवलवाद मी मानूं इच्छीत नाहीं. उलटपक्षीं कर्म, भक्ति व ज्ञान यांची बेरीज असा समुच्चयवाद हि मी मानीत नाहीं. कांहीं भक्ति, कांहीं ज्ञान, कांहीं कर्म असा उपयुक्ततावाद हि मला पटत नाहीं. तिन्ही वस्तूंचा मेळ घालावा, असला समन्वयवाद हि मला पसंत नाहीं. मला असें अनुभवावेंसें वाटतें कीं कर्म म्हणजे च भक्ति म्हणजे च ज्ञान. बर्फीच्या तुकड्यांतील गोडी, तिचा आकार, तिचें वजन, तिची लांबीरुंदी या गोष्टी निरनिराळ्या नाहींत. ज्या क्षणीं बर्फीचा तुकडा तोंडांत टाकतों, त्या च क्षणीं तिचा

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

आकार हि खाल्ला, तिचें वजन हि पचवलें, तिची गोडी हि चाखली. अंशश: तिन्ही गोष्टी एकत्र आहेत. वर्फीच्या प्रत्येक कणाकणांत आकार, वजन व गोडी आहेत. अमक्या तुकड्यांत वजन आहे असें नाहीं. त्याप्रमाणें च जीवनांतील प्रत्येक क्रियेंत परमार्थ खच्चून भरून रहावा; प्रत्येक कृत्य सेवामय, प्रेममय व ज्ञानमय व्हावें; जीवनांतील सर्व अंगप्रत्यंगांत कर्म, भक्ति व ज्ञान भरून रहावीं; याला पुरुषोत्तमयोग म्हणतात. सारें जीवन केवळ परमार्थमय करावयाचें ही गोष्ट उच्चारावयास सोपी आहे. परंतु या उच्चारांतील जो भाव, त्याचा जर विचार करूं लागलों, तर केवळ निर्मळ अशी सेवा व्हावयास अंत:करणांत शुद्ध ज्ञानभक्तीचा जिव्हाळा गृहीत धरला पाहिजे. म्हणून कर्म, भक्ति व ज्ञान अक्षरश: एकरूप आहेत या परमदशेला मी पुरुषोत्तमयोग म्हणतों. जीवनाची अंतिम सीमा येथें गांठली गेली.

आतां आज या सोळाव्या अध्यायांत काय सांगितलें आहे? ज्या प्रमाणें सूर्योदय व्हावयाचा असला म्हणजे आधीं प्रभा फांकते, त्याप्रमाणें जीवनांत कर्म, भक्ति व ज्ञान यांनीं पूर्ण असें जीवन उदयास येण्याआधीं त्याची प्रभा फांकते. हृदयाकाशांत पुरुषोत्तमयोग उदय पावण्यापूर्वी सद्गुणाची प्रभा बाहेर फांकूं लागते. परिपूर्ण जीवनाची ही जी आगामी प्रभा, त्या प्रभेचें वर्णन या सोळाव्या अध्यायांत केलें आहे. ही प्रभा कोणत्या अंधाराशीं झगडून प्रकट होते त्या अंधाराचें हि वर्णन केलें आहे. एखाद्या वस्तूचा पुरावा म्हणून कांहीं प्रत्यक्ष वस्तु पहावयास आपण मागतों. सेवा, क्ति व ज्ञान जीवनांत आलीं आहेत, हें कशावरून समजावयाचें? आपण शेतांत कष्ट करतों व धान्याची रास शेंवटीं मोजून घेतों. त्याप्रमाणें आपण जी साधना करतों, त्यांतून आपल्या अनुभवास काय आलें, किती सद्वृत्ति खोल गेल्या, किती सद्गुण अंगीं बाणले, जीवन सेवामय खरोखर किती झालें, हें तपासावयास हा अध्याय सांगत आहे. जीवनाची कला किती चढली तें पहावयास हा अध्याय सांगत आहे. जीवनाच्या या वाढत्या कलेला गीता दैवी संपत्ति ही संज्ञा देते. याच्या विरुद्ध ज्या वृत्ति, त्यांना आसुरी म्हटलें आहे. सोळाव्या अध्यायांत दैवी व आसुरी संपत्ति यांचा झगडा दाखविला आहे.

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

ज्याप्रमाणें पहिल्या अध्यायांत एकीकडे कौरव व एकीकडे पांडव समोरासमोर उभे केले आहेत, त्याप्रमाणें सद्‌गुणाची दैवी सेना व दुर्गुणांची आसुरी सेना येथें समोरासमोर उभ्या केल्या आहेत. फार प्राचीन काळापासून मानवी मनांत सदसत्-प्रवृत्तींचा जो झगडा चालत असतो त्यांचें रूपकात्मक वर्णन करण्याची पद्धति पडलेली आहे. वेदांत इंद्र व वृत्र, पुराणांत देव व दानव, तसें च राम व रावण, पारशांच्या धर्मग्रंथांत हि अशीं च वर्णनें, ख्रिस्ती धर्मांत प्रभु व सैतान, इस्लामी धर्मांत परमेश्वर व भुतें—अशा प्रकारचे झगडे सर्व धर्मांतून आहेत. काव्यांमध्यें स्थूल व ढोबळ विषयाचें वर्णन सूक्ष्म वस्तूंच्या रूपकानें करतात तर वेदान्तांत सूक्ष्म मनोभावांना ठसठशीत, स्थूल अशा झगड्याचें रूप देऊन वर्णितात. काव्यांत स्थूलाचें सूक्ष्मानें वर्णन तर येथें सूक्ष्माचें स्थूलानें वर्णन केलें आहे. यावरून असें सुचवावयाचें आहे कीं गीतेच्या आरंभीं जें युद्धाचें वर्णन आहे, तें केवळ काल्पनिक आहे. ती ऐतिहासिक घटना हि असेल, परंतु कवि त्या घटनेचा स्वतःच्या इष्ट हेतुसाठीं उपयोग करून घेत आहे. कर्तव्यासंबंधीं मोह पडला असतां कसें वागावें, ही गोष्ट युद्धाचें रूपक देऊन मांडली आहे. या सोळाव्या अध्यायांत चांगल्याचा व वाईटाचा झगडा दाखविला आहे. गीतेमध्यें युद्धाचें रूपक हि आहे.

कुरुक्षेत्र बाहेर हि व आपल्या मनांत हि आहे. सूक्ष्म रीतीनें पाहिलें तर जो झगडा मनांत असतो तो च बाहेर आपणांस मूर्तिमंत दिसत असतो. बाहेर जो शत्रु उभा आहे, तो माझ्या च मनांतील विकार साकार होऊन उभा आहे. आरशांत ज्याप्रमाणें माझें च बरेंवाईट तिर्बिब दिसेल, त्याप्रमाणें माझ्या मनांतील बरेवाईट विचार बाहेर शत्रुमित्ररूपानें मला दिसतात. साधूला सर्वत्र साधुत्व दिसतें, दुर्जनाला सर्वत्र दुष्टपणा दिसतो. जसें जागृतींतील स्वप्नांत पाहतों. त्याप्रमाणें मनांतील च बाहेर पाहतों. आंतील युद्ध व बाहेरील युद्ध यांत मुळीं च फरक नाहीं. जें खरें युद्ध आहे तें आंत च आहे.

आपल्या अंतःकरणांत एका बाजूस सद्‌गुण तर दुसऱ्या बाजूस दुर्गुण उभे आहेत. त्यांनीं आपली रचना नीट केली आहे. सैन्यांत ज्याप्रमाणें सेनापति लागतो, त्याप्रमाणें तेथें हि सद्‌गुणांनीं एक सेनापति नेमला आहे. या सेनापतीचें नांव—"अभय." या अध्यायांत अभयाला पहिलें स्थान दिलेलें आहे. ही गोष्ट

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

सहजासहजीं झालेली नाहीं. हेतुपुरस्सर च अभय शब्द प्रथम योजिला असावा. कोणत्या हि गुणाची अभयाशिवाय वाढ नाहीं. खरेपणाशिवाय सद्गुणाला किंमत नाहीं. खरेपणाला निर्भयता लागते. भयभीत वातावरणांत सद्गुण फोंफावत नाहींत. भयभीत वातावरणांत सद्गुण हि दुर्गुण होतील, सत्प्रवृत्ति हि दुबळ्या होतील. निर्भयता सर्व सद्गुणांचा मुख्य नायक आहे. सैन्याला आघाडी व पिछाडी दोहोंकडे पहावें लागतें. हल्ला समोरून येतो, परंतु पाठीमागून चोरटा हल्ला येण्याचा हि संभव असतो. सद्गुणांच्या आघाडीस " निर्भयता " ठाण मांडून उभी आहे तर पिछाडीस " नम्रता " सांभाळीत आहे. अशी ही मोठी सुंदर रचना केली आहे. एकंदर सव्वीस गुण येथें दिले आहेत. यांतील पंचवीस गुण अंगीं ठसले व जर का त्याचा अहंकार जडला तर एकदम पाठीमागून हल्ला होऊन मिळवलेलें सारें जावयाचें. म्हणून पाठीमागचे बाजूस ' नम्रता ' हा स गुण ठेवला आहे. जर नम्रता नसेल तर जयाचें पराजयांत केव्हां रूपांतर होईल तें कळणार हि नाहीं. अशा रीतीनें पुढें " निर्भयता " व मागें " नम्रता " ठेवून सर्व सद्गुणांचा विकास करून घेणें शक्य होईल. या दोन गुणांच्या मध्यें जे चोवीस गुण आहेत, ते अहिंसेचे च पर्याय आहेत असें म्हटलें तरी चालेल. भूतदया, मार्दव, क्षमा, शांति, अक्रोध, अहिंसा, अद्रोह हे निरनिराळे अहिंसेचे च पर्याय शब्द आहेत. अहिंसा व सत्य या दोन गुणांत बाकी सारें येऊन जातात. सर्व सद्गुणणांना संक्षेप दिला तर शेंवटीं अहिंसा व सत्य दोन च वस्तु राहतील शिल्लक. त्यांच्या पोटांत बाकी सारे सद्गुण येतात. परंतु निर्भयता व नम्रता यांची गोष्ट वेगळी आहे. निर्भयतेनें प्रगति करून घेतां येते व नम्रतेनें बचाव होतो. सत्य व अहिंसा या दोन गुणांचें भांडवल घेऊन निर्भयपणें पुढें गेलें पाहिजे. जीवन विशाल आहे. त्यांत अनिरुद्ध संचार करीत गेलें पाहिजे. पाऊल चुकूं नये म्हणून नम्रता बरोवर असली म्हणजे झालें. मग चला सत्य-अहिंसेचे सर्वत्र प्रयोग करीत निर्भयपणें पुढें. तात्पर्य, सत्य व अहिंसा यांचा विकास निर्भयता व नम्रता यांनीं होतो.

एका बाजनें सद्गुणांची फौज उभी आहे, तशी इकडे दुर्गुणांची हि उभी आहे. दंभ, अज्ञान वगैरे दुर्गुणांबद्दल फार बोलावयास नको. या गोष्टी

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

आपल्या परिचयाच्या आहेत. दंभ तर आंगवळणीं पडल्यासारखा आहे. सर्व जीवन दंभावर उभारल्यासारखें झाले आहे. अज्ञानासंबंधीं बोलायचें म्हणजे अज्ञान ही एक गोजिरवाणी सबब आपण पदोपदीं पुढें मांडोत असतों. जणूं अज्ञान म्हणजे फारसा मोठा गुन्हा च नाहीं. परंतु भगवान् सांगतात "अज्ञान हें पाप आहे." सॉक्रेटीस याच्या उलट म्हणाला होता. खटल्याच्या वेळीं तो म्हणाला, "ज्याला तुम्ही पाप समजतां तें अज्ञान आहे व अज्ञान क्षम्य आहे. अज्ञानाशिवाय पाप कसें संभवेल व अज्ञानाला शिक्षा कशी देणार?" परंतु भगवान् सांगतात, "अज्ञान हें हि पाप च आहे." कायद्यामध्यें सांगतात कीं कायद्याचें अज्ञान ही कांहीं बचावाची गोष्ट होऊं शकत नाहीं. ईश्वराच्या कायद्याचें अज्ञान हि फार मोठा गुन्हा आहे. भगवंताचें सांगणें व सॉक्रेटिसाचें सांगणें यांतील भावार्थ एक च आहे. स्वतःच्या अज्ञानाकडे कोणत्या दृष्टीनें पहावें हें भगवान् सांगत आहेत, तर दुसऱ्याच्या अज्ञानाकडे कोणत्या दृष्टीनें पहावें हें सॉक्रेटीस सांगत आहे. दुसऱ्याच्या अज्ञानाबद्दल, दुसऱ्याच्या पापाबद्दल क्षमा करावी. परंतु स्वतःच्या अज्ञानाची, स्वतःच्या पापांची मात्र क्षमा करणें पाप आहे. स्वतःचें अज्ञान शिल्लक नाहीं च ठेवतां कामा.

अशा रीतीनें एकीकडे दैवी संपत्ति व एकीकडे आसुरी संपत्ति, अशा दोन सेना उभ्या आहेत. त्यांतील आसुरी संपत्ति टाळावी व दैवी संपत्ति कवटाळावी. सत्य, अहिंसा इत्यादि दैवी गुणांचा विकास अनादिकालापासून होत आहे. मध्यंतरी जो काळ गेला, त्या काळांत हि पुष्कळ विकास झाला. तरी अद्याप विकासास पुष्कळ अवसर आहे. विकासाची मर्यादा संपली असें नाहीं. जोपर्यंत सामाजिक व राजकीय शरीर आपणास आहे, तोपर्यंत विकासास अवकाश आहे. वैयक्तिक विकास झाला तरी सामाजिक, राष्ट्रीय, जागतिक विकास राहतो च. व्यक्तीनें आपल्या विकासाचें खत घालून मग समाज, राष्ट्र यांतील लाखों व्यक्तींच्या विकासास सुरुवात करावयाची असते. उदाहरणार्थ, आपण अहिंसेचा च विकास अनादि काळापासून चालविला असला तरी आज हि त्याचा विकास सुरू च आहे.

अहिंसेचा विकास कसा होत गेला तें पाहण्यासारखें आहे. त्यावरून पारमार्थिक जीवनाचा विकास उत्तरोत्तर कसा होत आहे व त्याला अजून

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

पूर्ण अवकाश कसा आहे हें दिसून येईल. हिंसकांच्या हल्ल्यांपासून बचाव कसा करावा याचा अहिंसक माणूस विचार करूं लागला. पूर्वी समाज-रक्षणार्थ क्षत्रियवर्ग ठेवला. परंतु तो च पुढें समाजभक्षण करूं लागला. तेव्हां या उन्मत्त क्षत्रियांपासून बचाव कसा करावा याचा अहिंसक ब्राह्मण विचार करूं लागले. परशुरामानें स्वतः अहिंसक असून हि हिंसेचा अवलंब केला व तो क्षत्रियांचा निःपात करू लागला. क्षत्रियांनीं हिंसा सोडावी म्हणून स्वतः तो हिंसक बनला. हा अहिंसेचा च प्रयोग होता. परंतु तो यशस्वी झाला नाहीं. एकवीस वेळां क्षत्रियांचा संहार करून हि ते उरले च. कारण हा प्रयोग मुळांतचा चुकीचा होता. ज्या क्षत्रियांत नायनाट करावयासाठीं मीं भर घातली मग तो क्षत्रिय-वर्ण कसा नष्ट व्हावा? मी स्वतः च हिंसक क्षत्रिय बनलों. हें बीज कायम च राहिलें. बीज कायम ठेवून झाडें तोडणारास पुन्हां पुन्हां झाडें उत्पन्न झालेलीं दिसणार च. परशुराम भला माणूस होता. परंतु प्रयोग मोठा विचित्र झाला. स्वतः क्षत्रिय होऊन तो पृथ्वी निःक्षत्रिय करूं पहात होता. वास्तविक स्वतःपासून च त्यानें प्रयोग सुरू केला पाहिजे होता. स्वतःचें च डोकें त्यानें प्रथम उडवलें पाहिजे होतें. परशुरामाचा मी दोष दाखवितों, त्याच्यापेक्षां शहाणा म्हणून नव्हे. मी बालक आहें. परंतु त्याच्या खांद्यावर उभा आहें. म्हणून मला साहजिक च ज्यास्त दिसत आहे. परशुरामाच्या प्रयोगाचा आधार च चुकीचा होता. हिंसामय होऊन हिंसेला दूर करणें शक्य नाहीं. उलट त्यामुळें हिंसकाची संख्या मात्र वाढते. परंतु त्यावेळेस ही गोष्ट लक्षांत आली नाहीं. त्यावेळेच्या भल्या भल्या माणसांनीं, थोर अहिंसामय माणसांनीं, विचार सुचला त्याप्रमाणें प्रयोग केलें. परशुराम हा त्यावेळेचा अत्यन्त अहिंसावादी. हिंसेच्या उद्देशानें त्यानें हिंसा केली नाहीं. अहिंसा स्थापण्यासाठीं ती हिंसा होती. तो प्रयोग फसला. पुढें रामाचें युग आलें. त्यावेळेस पुन्हां ब्राह्मणांनीं विचार सुरू केला. त्यांनीं हिंसा सोडली होती. स्वतः हिंसा नाहीं च करावयाची असें त्यांनीं ठरविलें. परंतु राक्षसांचे हल्ले कसे परतवावयाचे? त्यांनीं असे पाहिलें कीं क्षत्रिय हिंसा करणारे आहेत च. त्यांच्याकडून परभारें राक्षसांचा संहार करवावा. कांट्यानें कांटा काढावा. आपण स्वतः नामानिराळे रहावें. विश्वामित्रानें यज्ञरक्षणार्थ रामलक्ष्मणांस बोलावून

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

त्यांच्याकरवीं राक्षस संहारिलें. "परंतु जी अहिंसा स्वसंरक्षित नाहीं, ज्या अहिंसेला स्वतःचे पाय नाहींत, असली लुळीपांगळी अहिंसा उभी कशी रहावयाची ?" असा विचार आज आपण करतों. परंतु वसिष्ठ विश्वामित्रासारख्यांस क्षत्रियांच्या बळावर स्वतःचा बचाव करून घेण्यांत कमीपणा वाटला नाहीं. परंतु रामासारखा क्षत्रिय न भेटता तर ? विश्वामित्र म्हणता, "मी मरेन, परंतु हिंसा करणार नाहीं." हिंसक होऊन हिंसा दूर करण्याचा प्रयोग होऊन गेला होता. आतां स्वतःची अहिंसा तर नाहीं च सोडावयाची हें ठरून गेलें होतें. क्षत्रिय न लाभला तर अहिंसक मरून जातील. विश्वामित्राबरोबर जात असतां रामानें विचारलें, "हे ढीग कसले ?" विश्वामित्र म्हणाला, "हे ब्राह्मणांच्या हाडांचे ढीग आहेत. अहिंसक ब्राह्मणांनीं हल्ला करणाऱ्या हिंसक राक्षसांचा प्रतिकार केला नाहीं. ते मेले. त्यांच्या हाडांचे हे ढीग" ब्राह्मणांच्या या अहिंसेंत त्याग होता. परंतु दुसऱ्यापासून संरक्षणाची अपेक्षा होती. असल्या दुबळेपणानें अहिंसेचा विकास होत नाहीं. संतांनीं पुढें तिसरा प्रयोग केला. संतांनीं असें ठरविलें, "दुसऱ्याची मदत मागावयाची नाहीं. माझी अहिंसा च माझा बचाव करील. तो जो बचाव होईल तो च खरा." संतांचा हा प्रयोग व्यक्तिनिष्ठ होता. हा व्यक्तिगत प्रयोग त्यांनीं पूर्णत्वास नेला. परंतु या प्रयोगांत व्यक्तिगतता राहिली. समाजावर हिंसकांचा हल्ला आला असतां जर तो समाज संतांकडे येऊन विचारता, "आम्ही काय करावें"— तर त्या प्रश्नाला संतांना निश्चित उत्तर देतां आलें नसतें. व्यक्तिगत जीवनांत परिपूर्ण अहिंसा आणणारे संत समाजाला सल्ला देतांना म्हणाले असते, "आम्ही दुबळे आहोंत." संतांना मी दोष देतों हें बालसाहस आहे. मी त्यांच्या खांद्यावर आहें म्हणून जें दिसतें तें सांगतों. त्यांनीं मला क्षमा करावी. ते करतील च. कारण त्यांची क्षमा थोर आहे. अहिंसेच्या साधनानें सामुदायिक प्रयोग करावे असें संतांस वाटत नव्हतें. त्यांनीं स्वतःपुरते अलग अलग प्रयोग केले. परंतु अलग अलग केलेल्या प्रयोगांतून च शास्त्र रचलें जातें. त्या संमिलित अनुभवांतून शास्त्र बनतें. संतांच्या प्रयोगानंतरचा चौथा प्रयोग आज आपण करीत आहोंत. सर्व समाजानें अहिंसात्मक व्रतानें हिंसेचा प्रतिकार करण्याचा

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

आजचा प्रयोग आपण चालवला आहे. अशा प्रकारें चार प्रयोग आपण पाहिले. प्रत्येक प्रयोगांत अपूर्णता होती. विकासक्रमांत ही गोष्ट अपरिहार्य च आहे. परंतु त्या त्या काळांत ते ते प्रयोग पूर्ण च होते असें म्हटलें पाहिजे. आणखी दहा हजार वर्षांनीं आजच्या आपल्या अहिंसक युद्धांत हि पुष्कळ हिंसा दिसून येईल. शुद्ध अहिंसेचे प्रयोग आणखी होत जातील. ज्ञान, कर्म व भक्ति यांचा च नव्हे तर सर्व सद्‌गुणांचा विकास होऊन राहिला आहे. एक च वस्तु पूर्ण आहे. ती म्हणजे परमात्मा. भगवद्‌गीतेंतील पुरुषोत्तमयोग पूर्ण आहे. परंतु व्यक्ति आणि समुदाय यांच्या जीवनांत त्याचा पूर्ण विकास व्हावयाचा आहे. वचनांचा हि विकास होतो. ऋषि मंत्रांचे द्रष्टे समजले जात, कर्ते नव्हते. कारण त्यांना मंत्रांचा जो अर्थ दिसला, तो च त्याचा अर्थ असें नव्हे. त्यांना एक दर्शन झालें. त्यापुढे आपणांस त्याचा विकसित अर्थ दिसूं शकतो. त्यांच्यापेक्षां आपणांस ज्यास्त दिसतें, हा कांहीं आपला विशेष नव्हे. त्यांच्या च आधारावर आपण पुढें जातों. मी येथें अहिंसेच्या च विकासावर बोलत आहें, याचें कारण सर्व सद्‌गुणांचें सरासरीनें सार काढलें तर अहिंसा हें च निघेल. आणि त्या युद्धांत आपण आज पडलों हि आहोंत. म्हणून या तत्त्वाचा कसा विकास होत आहे तें पाहिलें. हिंसकांचा हल्ला आला असतां अहिंसकांनीं बचाव कसा करावा, ही अहिंसेची एक बाजू आपण पाहिली. माणसामाणसांतील झगड्यांत अहिंसेचा कसा विकास होत आहे तें आपण पाहिलें.

परंतु आपला व पशूंचा हि झगडा आहे. माणसांनीं अद्याप आपसांतील झगडे मिटविले नाहींत व पोटांत पशु कोंबून तो जगत आहे. मनुष्याला स्वतःचे झगडे अद्याप मिटवितां येत नाहींत व आपल्याहून हीन, दुबळे जे पशु त्यांना खाल्ल्याशिवाय त्याला जगतां येत नाहीं. हजारों वर्षें जगून कसें जगावें याचा विचार अद्याप माणसानें केला नाहीं. माणसाला माणसासारखें जगतां येत नाहीं. परंतु या हि गोष्टींचा विकास होत आहे. एके काळीं माणसाचा सारा निर्वाह पशुवर च होत होता. परंतु शहाण्या उत्तम लोकांस हें पटलें नाहीं. मांस खावयाचें च झालें तर यज्ञांतील मारलेल्या पशूंचें च खावें, असा त्यांनीं निर्बंध घातला. हिंसेला आळा बसावा हा हेतु. कित्येकांनीं तर मांसाचा संपूर्ण त्याग केला. परंतु ज्यांना संपूर्णतः

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

त्याग करवत नव्हता त्यांनीं यज्ञांत परमेश्वरास अर्पून, कांहीं तपस्या करून मांस खावें अशी परवानगी दिली. यज्ञांत च मांस खा, असें सांगण्यांत हिंसेला आळा पडेल असें वाटत होतें. परंतु पुढें यज्ञ ही सामान्य वस्तु होऊन बसली. वाटेल त्यानें उठावें, यज्ञ करावा, मांस खावें असें सुरू झालें. तेव्हां भगवान् बुद्ध पुढें आले. ते म्हणाले, " मांस खायाचें च असेल तर खुशाल खा. परंतु देवाच्या नांवानें तरी नको खाऊं " या दोन्ही वचनांत हेतु एक च, हिंसेला आळा बसावा. गाडी फेंटून हि संयमाच्या मार्गावर यावी. यज्ञयाग करा कीं करूं नका. दोन्हींतून मांसाशनत्याग च आपण शिकलों. अशा रीतीनें हळूहळू आपण मांसाशन सोडीत गेलों. जगाच्या इतिहासांत भारतवर्षांत च हा मोठा प्रयोग आज झाला. कोट्यवधि लोकांनीं मांस सोडलें. आणि आपण आज मांस खात नाहीं यांत मोठी फुशारकी नाहीं. आपल्या तें अंगवळणीं पडलें आहे. परंतु पूर्वींचे ऋषि मांस खात होते, असें जर आपण म्हटलें किंवा वाचलें तर आपणांस आश्चर्य वाटेल. ऋषि आणि मांस—छे कांहींतरी भलतें च ! परंतु मांसाशन करीत असतां संयमानें त्यांनीं त्याग केला. याचें श्रेय त्यांना आहे. ते कष्ट आपणांस नाहींत. त्यांची पुण्याई आयती आपणांस मिळाली. भवभूति-कवीच्या उत्तर-रामचरित्रांत एक प्रसंग आहे. वाल्मीकीच्या आश्रमांत वसिष्ठ ऋषि आले असतां त्यांच्या स्वागतासाठीं लहान कालवड मारली गेली. तेव्हां एक लहान मुलगा मोठ्या मुलास विचारतो, " आज आपल्या आश्रमांत तो दाढीवाला वाघ आला आहे, त्यानें आपली कालवड मटकावली खरें ना ? " तो मोठा मुलगा म्हणतो, " अरे ते वसिष्ठ ऋषि. असें म्हणूं नये. " पूर्वीं ते मांसाशन करीत व आज आपण करीत नाहीं. म्हणून त्यांच्यापेक्षां आपण मोठे, असा अर्थ नव्हे. त्यांच्या अनुभवाचा फायदा आपणांस आयता मिळाला. त्यांच्या अनुभवाचा आपण विकास केला पाहिजे. म्हशीचें दूध न पिण्याचें, किंवा अजिबात दूध सोडण्याचे प्रयोग केले पाहिजेत. दूध म्हणजे एक प्रकारें चरबी च ती. दहा हजार वर्षांनीं येणारे लोक म्हणतील, " काय, ते दूध न पिण्याचें व्रत घेत ? दूध कसें बा ते पीत ? इतके कसे ते रानटी ? " सारांश, निर्भयतेनें व नम्रतेनें आपण प्रयोग करीत सारखें पुढें गेलें पाहिजे. सत्याचें क्षितिज विशाल करीत गेलें

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

पाहिजे. विकासास पुष्कळ संधि आहे. कोणत्या हि गुणाचा पूर्ण विकास झालेला नाहीं.

दैवी संपत्तीचा विकास करावयाचा व आसुरी संपत्तीपासून दूर रहावयाचें. दूर राहण्यासाठीं या आसुरी संपत्तीचें वर्णन च भगवान् करून राहिले आहेत. या आसुरी वर्णनांत तीन च मुख्य गोष्टी आहेत. आसुरांच्या चरित्राचें सार "सत्ता, संस्कृति व संपत्ति" या तीन वस्तूंत आहे. आपली च संस्कृति काय ती उत्कृष्ट व ती च साऱ्या जगावर लादली जावी, ही महत्त्वाकांक्षा. आपली च संस्कृति कां लादली जावी ? तर ती म्हणे चांगली आहे. ती चांगली कां ? तर ती आपली आहे म्हणून. आसुरी व्यक्ति काय किंवा अशा व्यक्तींनीं बनलेलीं साम्राज्यें काय ? त्यांना या तीन गोष्टी पाहिजे असतात. ब्राह्मणांना वाटतें ना कीं आपली संस्कृति सर्वश्रेष्ठ. सारे ज्ञान आपल्या वेदांत आहे. वैदिक संस्कृतीचा विजय सर्व जगभर व्हावा. "अग्रतश्चतुरो वेदाः पृष्ठतः सशरं धनुः" असें होऊन सर्व पृथ्वीवर आपल्या संस्कृतीचे झेंडे नाचवावेत ! परंतु पाठीमागें "सशरं धनुः" असलें कीं पुढच्या बिचाऱ्या वेदांचा निकाल च लागतो ! मुसलमानांस असें च वाटतें की कुराणांत जें कांहीं आहे तें च खरें, तेवढें च खरें. ख्रिस्ताच्या अनुयायांना तसें च वाटतें. इतर धर्मांतील मनुष्य किती हि वर गेलेला असो, त्याचा जर ख्रिस्तावर विश्वास नसेल तर त्याला स्वर्ग मिळणार नाहीं ! देवाच्या घराला त्यांनीं एक च दरवाजा ठेवला आहे व तो म्हणजे ख्रिस्ताचा ! लोक आपल्या घरांना तर खूप दरवाजे व खिडक्या लावतात. परंतु बिचाऱ्या देवाच्या घराला एक च दरवाजा राखतात ! "आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया" असें सर्वांना वाटत असतें. मी म्हणे भारद्वाज कुळांतला ! ती परंपरा अव्याहत चालली आहे. पाश्चात्त्यांत हि असें च आहे. आमच्या नसांत म्हणे नॉर्मन सरदारांचें रक्त आहे ! आपल्याकडे गुरुपरंपरा असते ना. मूळ आदिगुरु म्हणजे शंकर. मग ब्रह्मदेव किंवा कोणी तरी गांठावयाचा. मग नारद, मग व्यास, मग आणखी एखादा ऋषि, मग आणखी मध्यें दहापांच लोक घालून मग स्वतःचा आजोबा, मग मी—अशी परंपरा दाखवावयाची. आपण मोठे, आपली संस्कृति श्रेष्ठ असें वंशावळीवरून सिद्ध करावयाचें. अरे, तुझी संस्कृति

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

उत्तम असेल तर तुझ्या कृतींतून ती दिसूं दे. तिची प्रभा आचरणांतून फांकूं दे. परंतु तें नाहीं. जी संस्कृति स्वतःच्या जीवनांत नाहीं, स्वतःच्या घरांत नाहीं, ती जगभर फैलावूं पाहणें या विचारसरणीला आसुरी म्हणतात. ज्याप्रमाणें माझी संस्कृति सुंदर त्याप्रमाणें जगांतील सारी संपत्ति घ्यावयास लायक मी च. सारी संपत्ति मला पाहिजे व मी ती मिळविणार च. ती संपत्ति कां मिळवावयाची, तर बरोबर समान वाटणी करण्यासाठीं! यासाठीं स्वतःस संपत्तींत पुरून घ्यावयाचें! तो अकबर म्हणत असे ना "अजून रजपूत माझ्या साम्राज्यांत कां दाखल होत नाहींत? एक साम्राज्य होईल, शांति नांदेल!" अकबरास असें प्रामाणिकपणें वाटत होतें. हल्लीच्या असुरांस असें च वाटतें संपत्ति सारी एकत्र करावयाची. कां? तर ती पुन्हां वाटण्यासाठीं! ही मला सत्ता हवी. सारी सत्ता एका हातीं केन्द्रीभूत झाली पाहिजे. ही तमाम दुनिया माझ्या तंत्राखालीं राहिली पाहिजे. स्व-तंत्राप्रमाणें, माझ्या तंत्राप्रमाणें चालली पाहिजे. माझ्या ताब्यांत जें असेल, माझ्या तंत्राप्रमाणें जें चालेल तें च स्वतंत्र. अशा प्रकारें संस्कृति, सत्ता व संपत्ति या मुख्य तीन गोष्टींवर भर आसुरी संपत्तींत दिला जातो.

एक काळ असा होता कीं ब्राह्मणांचें वर्चस्व समाजावर असे. त्यांनीं शास्त्रें लिहावीं, कायदे करावे. राजांनीं त्यांना नमावें. तें युग पुढें ओसरलें. क्षत्रियांचें युग आलें. घोडे सोडावयाचे, दिग्विजय करावयाचे. क्षत्रियसंस्कृति हि आली व गेली. ब्राह्मण म्हणे, "मी शिकविणारा, बाकी शिकणारे. माझ्याशिवाय गुरु कोण?" ब्राह्मणांना संस्कृतीचा अभिमान होता. क्षत्रियांचा भर सत्तेवर होता.

"असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि
ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान् सुखी"

याला आज मीं मारलें, त्याला उद्यां मारीन, या गोष्टीवर यांचा सारा जोर. पुढें वैश्यांचें युग आलें. "पाठीवर मारा, परंतु पोटावर मारूं नका" यांत वैश्यांचें सारें तत्त्वज्ञान आहे. सारें पोटाचें शहाणपण शिकावयाचें. इंग्रज आपणांस म्हणतात, "स्वराज्य पाहिजे तर घ्या. फक्त आमचे उद्योगधंदे, आमचा माल येथें खपवयाच्या सवलती, हें सर्व ठेवा म्हणजे झालें. मग तुमच्या संस्कृतीचा तुम्ही खूप अभ्यास करा. लंगोटी लावा व

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

संस्कृति सांभाळा" आजकाल होणारी युद्धें हीं व्यापारी असतात. हें हि युग जाईल, जाण्यास आरंभ हि झाला आहे. रशियांत शूद्रयुगाला आरंभ झाला आहे. ही लाट हि जगभर पसरेल व ओसरेल. असे हे आसुरी संपत्तीचे प्रकार आहेत.

अशी ही आसुरी संपत्ति दूर सारण्याचा प्रयत्न करावा. आसुरी संपत्ति म्हणजे "काम क्रोध लोभ" सर्व जगाला हे कामक्रोधलोभ नाचवीत आहेत. ह्या नाच आतां पुरें. हे सोडले च पाहिजेत. क्रोध व लोभ कामांतून उत्पन्न होतात. कामाला अनुकूल परिस्थिति प्राप्त झाली म्हणजे लोभ उत्पन्न होतो व प्रतिकूल परिस्थिति असली म्हणजे क्रोध उत्पन्न होतो. गीतेंत पदोपदीं या तिघांपासून दूर रहा असें सांगितलें आहे. सोळाव्या अध्यायाचे शेंवटीं हें च सांगितलें.

"त्रिविध नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः"

कामक्रोधलोभ हे नरकाचे तीन भव्य दरवाजे आहेत. या दरवाजांतून पुष्कळ रहदारी आहे. अनेक लोक जातात येतात. परंतु सत्याचा रस्ता अरुंद आहे. नरकाचा रस्ता रुंद आहे. तेथून मोटारी जातात. वाटेंत पुष्कळ सोबती हि भेटतात.

अशा या कामक्रोधापासून बचाव कसा करावयाचा ? संयमाचा मार्ग स्वीकारून शास्त्रीय संयमाची कास धरली पाहिजे. संतांचे अनुभव म्हणजे च शास्त्र. प्रयोग करून संतांना जे सिद्धान्त लाभले, त्याचें शास्त्र होतें. या संयमाच्या सिद्धान्ताची कास धरा. उगी च शंका काढीत नका बसूं. कामक्रोध जगांतून गेले तर जगाचें कसें होईल, जग तर चाललें च पाहिजे, थोड्या प्रमाणांत तरी कामक्रोध राखावयास नको का, असल्या शंका कृपा करून काढूं नका. कामक्रोध भरपूर आहेत, तुम्हांला जरूर आहे त्याच्याहून ज्यास्त आहेत. उगी च बुद्धिभेद कां निर्माण करतां ? कामक्रोधलोभ तुमच्या इच्छेहून कांकणभर ज्यास्त च आहेत. काम मेला तर संतति कशी निर्माण होणार, अशी नको चिंता. वाटेल तेवढी संतति तुम्हीं निर्माण केलीत तरी एक दिवस असा उजाडणार आहे कीं मनुष्याचें नांव पृथ्वीवरून सफा पुसून जाणार आहे. शास्त्रज्ञ ही गोष्ट सांगत आहेत. पृथ्वी हळूंहळूं थंड होत आहे. एके काळीं पृथ्वी अत्यंत उष्ण होती तेव्हां तिच्यावर जीव नव्हता. एक काळ

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

असा येईल कीं पृथ्वी अत्यंत थंड होईल व जीवसृष्टि सारी लयाला जाईल. या गोष्टीला दहावीस लाख वर्षें लागतील. परंतु शेंवटीं हा प्रलय व्हावयाचा आहे हें निश्चित. तुम्ही संतति किती हि वाढवा. परमेश्वर जो अवतार घेतो तो धर्मरक्षणार्थ घेतो. धर्मपरायण असा एकतरी मनुष्य जोंपर्यंत आहे तोंपर्यंत परमेश्वर अवतार घेईल. जोंपर्यंत एकतरी पापभीरु व सत्यनिष्ठ मनुष्य आहे तोंपर्यंत काळजी नाहीं. ईश्वराची त्याच्याकडे नजर राहील. ज्यांचा धर्म मेलेला आहे, असे हजारों लोक असूननसून सारखे च. हें सारें लक्षांत घेऊन सृष्टींत बेतानें रहा, संयमपूर्वक वागा. बेताल वागूं नका. लोकसंग्रह करणें याचा अर्थ लोक म्हणतील तसें वागणें हा नव्हे. माणसांचे संघ वाढविणें, संपत्तीचे ढीग जमा करणें म्हणजे सुधारणा नव्हे. संख्येवर विकास अवलंबून नाहीं. समाज जर बेसुमार वाढेल तर माणसें एकमेकांचे खून करतील. प्रथम पशुपक्ष्यांना खाऊन मनुष्यसमाज माजेल. मग स्वतःच्या पोराबाळांना तोडून खावें लागेल. कामक्रोधांत सार आहे हें म्हणणें जर स्वीकारलें तर शेंवटीं मनुष्य मनुष्याला फाड-फाडून खाईल, यांत तिळमात्र शंका नको. लोकसंग्रह म्हणजे सुंदर व विशुद्ध नीतीचा मार्ग लोकांस दाखविणें. कामक्रोधांतून मुक्त झाल्यामुळें पृथ्वी-वरचा मनुष्य जर नाहींसा झाला तर मंगळावर उत्पन्न होईल; ती चिंता नको. अव्यक्त परमात्मा सर्वत्र भरून राहिला आहे. तो तुमची काळजी घेईल. प्रथम तूं मुक्त हो. पुढचें फार नको पाहूं. सृष्टि व मानवजात यांची नको काळजी. तुझी नैतिक शक्ति वाढव; कामक्रोध झडझडून टाक. "आपुला तूं गळा घेईं उगवोनि". तुझी मान सांपडली आहे ती आधीं वांचव. इतकें केलेंस तरी पुष्कळ झालें.

संसारसमुद्रापासून दूर कांठावर उभे राहून समुद्राची गंमत पाहण्यांत आनंद आहे. जो समुद्रांत गटांगळ्या खात आहे, ज्याच्या नाकातोंडांत पाणी जात आहे, त्याला समुद्राचा काय आनंद ? संत समुद्रतीरावर उभे राहून आनंद लुटतात. संसारापासून अलिप्त राहण्याची ही जी संतांची वृत्ति, ती अंगीं मुरल्याशिवाय आनंद नाहीं. कमलपत्राप्रमाणें अलिप्त रहा. बुद्धानें म्हटलें आहे "संत थोर पर्वताच्या शिखरावर उभे असतात व तेथून ते खालीं संसाराकडे पाहतात. मग हा संसार त्यांना क्षुद्र दिसतो."

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

तुम्ही हि वर चढून पहा, म्हणजे हा अफाट पसारा क्षुद्र दिसेल. संसारांत मग लक्ष च लागणार नाहीं.

सारांश, भगवंतांनीं आसुरी संपत्ति दूर करून दैवी संपत्ति जवळ करावी असें या अध्यायांत पुन्हां पुन्हां सांगितलें आहे. त्याप्रमाणें यत्न करावा.

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

अध्याय सतरावा

रविवार, ता. १२-६-'३२

माझ्या प्रिय बंधूंनो ! आपण हळूंहळूं टोंकाकडे `त चाललों आहोंत. पंधराव्या अध्यायांत जीवनाचें संपूर्ण शास्त्र पाहिलें. सोळाव्या अध्यायांत एक परिशिष्ट पाहिलें. मनुष्याच्या मनांत व त्याच्या मनाचें प्रतिबिंब जो समाज त्या समाजांत, ोन वृत्तींचा किंवा दोन संस्कृतींचा किंवा दोन संपत्तींचा झगडा चालला आहे. त्यांतून दैवी संपत्तीचा विकास करावा ही शिकवण सोळाव्या अध्यायांतील परिशिष्टांत मिळाली. आज सतराव्या अध्यायांत दुसरें परिशिष्ट पहावयाचें आहे. या अध्यायांत कार्यक्रम-योग सांगितला आहे, असें एका दृष्टीनें म्हणतां येईल. गीता या अध्यायांत रोजचा कार्यक्रम सुचवीत आहे. नित्यक्रिया आजच्या अध्यायांत पहावयाच्या आहेत.

आपली वृत्ति अति प्रसन्न व मोकळी रहावी असें वाटत असेल तर आपण आपलें वर्तन बांधून घेतलें पाहिजे. आपला नित्य कार्यक्रम कोणत्या तरी ठराविक भूमिकेवरून चालला पाहिजे. त्या मर्यादेनें, त्या एका निश्चित नियमित रीतीनें आपलें जीवन चाललें तर च मन मोकळें राहूं शकेल. नदी मोकळेपणें वाहते. परंतु तिचा प्रवाह बांधलेला आहे. जर बांधलेला नसेल तर तिचा मोकळेपणा राहणार नाहीं. ज्ञानी पुरुषाचें उदाहरण आपण डोळ्यासमोर घेऊं या. सूर्य हा ज्ञानी पुरुषांचा आचार्य आहे. भगवंतांनीं प्रथम कर्मयोग सूर्यास शिकविला व सूर्यापासून मनूस म्हणजे विचार करणाऱ्या मनुष्यास प्राप्त झाला. सूर्य अत्यंत स्वतंत्र व मोकळा आहे. तो नियमित आहे, यांत च त्याच्या स्वतंत्रतेचें सार आहे. आपल्या अनुभवाची गोष्ट आहे कीं ठराविक रस्त्यानें फिरावयास जाण्याची जर आपणांस संवय असेल, तर रस्त्याकडे लक्ष न देतां मनानें आपणांस विचार करीत फिरतां

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

येतें. रोज नवीन नवीन रस्ता जर फिरण्यासाठीं आपण काढूं, तर सारें लक्ष त्या मार्गाकडे च द्यावें लागेल. मनाला मग मोकळीक मिळणार नाहीं. सारांश, जीवनाचा बोजा न वाटतां जीवनांत आनंद वाटावा,—यासाठीं आपण वर्तन बांधून घेतलें पाहिजे.

यासाठीं या अध्यायांत भगवंत कार्यक्रम सांगून राहिले आहेत. आपण जन्मतां च तीन संस्था बरोबर घेऊन जन्मत असतों. या तीन संस्थांचें कार्य मनुष्यानें उत्तम रीतीनें चालवून संसार सुखमय करावा यासाठीं गीता कार्यक्रम सांगत आहे. कोणत्या या तीन संस्था ? आपल्या भोंवतीं गुंडाळलेलें हें शरीर ही एक संस्था; आपल्या आसपास पसरलेलें हें विशाल ब्रह्मांड, ही अपार सृष्टि—जिचा आपण एक अंश आहोंत, ती दुसरी संस्था; आणि ज्या समाजांत आपण जन्मलों, आपल्या जन्माची वाट पहात असलेले आईबाप, बहीणभाऊ, आसपासचे शेजारीपाजारी—ही तीसरी संस्था. या तिन्ही संस्था आपण रोज वापरतों, झिजवतों. गीतेची अशी इच्छा आहे कीं या संस्थांचीं आपल्यासाठीं जी झीज होते, ती भरून काढण्यासाठीं आपण सतत प्रयत्न करावा व जीवन सफल करावें. अहंकार दूर ठेवून या संस्थासंबंधींचें हें जन्म-प्राप्त कर्तव्य आपण केलें पाहिजे.

हें कर्तव्य करावयाचें खरें, पण त्याची योजना कोणती ? यज्ञ, दान व तप या तिन्ही मिळून ही योजना होतें. हे शब्द आपल्या परिचयाचे असले तरी त्यांतील अर्थ आपणांस नीट समजत नसतो. अर्थ समजून घेऊन जर जीवनांत त्या गोष्टी भरून राहतील तर तीन हि संस्थांचें साफल्य होऊन आपलें जीवन हि मोकळें व प्रसन्न राहील.

हा अर्थ समजून घेण्यासाठीं प्रथम यज्ञ म्हणजे काय तें पाहूं. सृष्टिसंस्था आपण रोज वापरतों. शंभर माणसें एके ठिकाणीं राहलीं तर दुसऱ्या दिवशीं तेथील सृष्टि बिघडलेली दिसते. तेथील हवा आपण बिघडवितों, जागा गलिच्छ करतों, अन्न खातों व सृष्टि हि झिजवितों. सृष्टि संस्थेची ही झीज भरून काढली पाहिजे. यासाठीं यज्ञसंस्था निर्माण झाली. यज्ञाचा उद्देश काय ? सृष्टीची जी झीज होते ती भरून काढणें म्हणजे यज्ञ. आज हजारों वर्षें आपण जमिनीची मशागत करीत आहोंत. भूमीचा कस कमी होत आहे. आपण तिला झिजवीत आहोंत. यज्ञ म्हणतो, " पृथ्वीचा कस

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

परत दे. जमीन नांगर. सूर्याची उष्णता तिच्यांत सांठूं दे. खत घाल." झीज भरून काणें हा यज्ञांतील एक हेतु. दुसरा हेतु म्हणजे वापरलेल्या वस्तूंचें शुद्धीकरण करणें. आपण विहीर वापरतों. आजूबाजूस घाण होते. पाणी सांचतें. विहिरीजवळची ही जी सृष्टि विघडली, ती शुद्ध करावयाची. तेथील पाणी काढून लावावयाचें. चिखल दूर करावयाचा. झीज भरून काढणें, शुद्धि करणें, या गोष्टींबरोवर च प्रत्यक्ष कांहीं निर्माण करावयाचें, ही तिसरी गोष्ट हि यज्ञांत आहे. कापड वापरलें. रोज पुन्हां सूत कांतून तें निर्मावयाचें. कापूस पिकविणें, धान्य निर्माण करणें, सूत कांतणें, ही हि यज्ञक्रिया च. यज्ञांत जें निर्माण करावयाचें तें स्वार्थासाठीं म्हणून नव्हे. तर आपण जी झीज केली ती भरून काढण्याची कर्तव्य भावना तेथें असली पाहिजे. हा परोपकार नाहीं. आपण आधीं च ऋणी आहोंत. जन्मत: च ऋण डोक्यावर घेऊन आपण आलों. हें ऋण फेडण्यासाठीं जी निर्मिति करावयाची, तो यज्ञ म्हणजे सेवा आहे. परोपकार नव्हे. त्या सेवेनें ऋण फेडावयाचें आहे. पदोपदीं सृष्टि-संस्था आपण वापरतों. तिची झीज भरून काढण्यासाठीं, तिची शुद्धि करण्यासाठीं व नवीन उत्पन्न करण्यासाठीं यज्ञ करावयाचा.

दुसरी संस्था म्हणजे मनुष्य-समाज. आई-बाप, गुरु, मित्र हे आपल्या-साठीं मेहनत करीत असतात. हें समाजाचें ऋण फेडण्यासाठीं दान सांगितलें आहे. समाजाचें ऋण फेडण्यासाठीं केलेला प्रयोग म्हणजे दान. दान म्हणजे परोपकार नव्हे. समाजापासून मीं अपार सेवा घेतलेली आहे. मी या जगांत असहाय व दुवळा होतों. या समाजानें मला लहानाचें मोठें केलें. यासाठीं मी समाजाची सेवा करावयाची. दुसऱ्याचें कांहीं न घेतां केलेली सेवा म्हणजे परोपकार. परंतु येथें समाजापासून आधीं च भरपूर घेतलेलें आहे. समाजाच्या या ऋणांतून मुक्त होण्यासाठीं जी सेवा करावयाची, ती सेवा म्हणजे च दान. मनुष्यसमाजाला पुढें जाण्यासाठीं मदत करणें म्हणजे दान. सृष्टीची झीज भरून काढण्यासाठीं केलेली मेहनत म्हणजे यज्ञ. समाजाचें ऋण फेडण्यासाठीं शरीरानें, द्रव्यानें वा अन्य साधनानें केलेली मदत तें दान होय.

याशिवाय तिसरी एक संस्था आहे. ती म्हणजे शरीर. शरीराची हि दिवसेंदिवस झीज होत असते. आपण मन, बुद्धि, इंद्रिय या सर्वांना वापरतो,

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

झिजवतों. या शरीररूपी संस्थेंत जे विकार, जे दोष उत्पन्न होतील, त्यांच्या शुद्धीसाठीं तप सांगितलें.

अशा तऱ्हेनें सृष्टि, समाज व शरीर या तिन्ही संस्थांचें काम उत्कृष्ट चालेल असें वागणें हें आपलें कर्तव्य आहे. आपण योग्य वा अयोग्य अनेक संस्था निर्माण करतों. परंतु या तीन संस्था आपण निर्मिल्या नाहींत. त्या स्वभावत: च आपणांस मिळाल्या आहेत. या संस्था कृत्रिम नाहींत. अशा या तीन संस्थांची यज्ञ दान तप या साधनांनीं झीज भरून काढणें हा माझा स्वभावप्राप्त धर्म आहे. या रीतीनें आपण वागूं लागूं तर आपली असेल-नसेल ती शक्ति येथें लागेल. इतर गोष्टी करण्यास अवांतर शक्ति शिल्लक च राहणार नाहीं. सृष्टि, समाज व हें शरीर या तिन्ही संस्था सुंदर राहण्यासाठीं आपली सारी शक्ति खर्च करावी लागेल. कबिरासारखें जर आपणांस हि म्हणतां आलें "देवा, तूं मला जशी चादर दिलीस, तशी मी परत देऊन चाललों. नीट तपासून घे ही चादर" तर केवढी सफलता आहे ती ! परंतु अशी सफलता प्राप्त व्हावी यास्तव यज्ञ-दान-तपांचा त्रिविध कार्यक्रम आचरला पाहिजे.

यज्ञ, दान व तप यांच्यांत आपण भेद पाहिला. परंतु खरें म्हटलें तर भेद नाहीं. त्याप्रमाणें च सृष्टि, समाज व शरीर या तीन निरनिराळ्या संस्था नाहींत. हा समाज सृष्टीबाहेर नाहीं. हें शरीर हि सृष्टीबाहेर नाहीं. या तिन्ही मिळून एक च भव्य सृष्टिसंस्था होते. या सृष्टिसंस्थेची झीज भरून काढण्याची जी मेहनत करावयाची, जें दान करावयाचें, जें तप आचरावयाचें, त्या सर्वांना व्यापक अर्थानें यज्ञ च म्हणतां येईल. गीतेनें चौथ्या अध्यायांत द्रव्ययज्ञ, तपोयज्ञ वगैरे यज्ञ सांगितले आहेत. गीतेनें यज्ञाचा अर्थ विशाल केला आहे.

या तीन हि संस्थांसाठीं जी जी सेवा करूं, ती सेवा यज्ञरूप च असणार. ती सेवा निरपेक्ष असली म्हणजे झालें. या सेवेंत फलाची अपेक्षा ठेवतां येणार च नाहीं. कारण फल आधीं च घेऊन आपण चुकलों आहोंत. ऋण अगोदर च शिरावर आहे. घेतलेलें परत करावयाचें आहे. यज्ञानें, मजुरीनें सृष्टिसंस्थेंत साम्यावस्था प्राप्त होते. दानानें समाजांत साम्यावस्था प्राप्त होते, तपानें शरीरांत साम्यावस्था राहते. अशा रीतीनें तीन हि

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

संस्थांत साम्यावस्था ठेवण्याचा हा कार्यक्रम आहे. यानें शुद्धि होईल, दूषित भाव नाहींसा होईल.

ही जी सेवा करावयाची, त्यासाठीं कांहीं भोग हि घ्यावा लागेल. भोग हें हि एक यज्ञाचें च अंग आहे. या भोगाला गीता आहार म्हणते. या शरीररूपी यंत्राला अन्नरूप कोळसा दिला पाहिजे. हा आहार जरी यज्ञ नसला तरी यज्ञ सिद्ध होण्याचें तें अंग आहे. म्हणून "उदरभरण नोहे जाणिजे यज्ञकर्म" असें आपण म्हणतों. बगिच्यांतून फुलें तोडून आणून देवाच्या शिरीं वाहिलीं ही पूजा. परंतु फुलें निर्माण करण्यासाठीं बगिच्यांत मेहनत केली, ती हि पूजा च. यज्ञ पुरा करण्यासाठीं जी जी क्रिया करावयाची, ती एक प्रकारची पूजा च होय. देहाला आहार दिला तर च तो उपयोगी पडेल. यज्ञ-साधक कर्में तीं हि यज्ञ च. गीता या कर्मांना "तदर्थीय कर्म" यज्ञार्थ कर्में असें म्हणते. हें शरीर सेवेसाठीं सदा उभें रहावें म्हणून या शरीराला जी मी आहुति देईन, ती आहुति यज्ञरूप आहे. सेवार्थ केलेला आहार पवित्र आहे.

या सर्व गोष्टींच्या मुळाशीं पुन्हा श्रद्धा हवी. सर्व सेवा परमेश्वरार्पण करावयाची हा भाव हवा. ही फार महत्त्वाची गोष्ट आहे. ईश्वरार्पण बुद्धी-शिवाय सेवामयता येऊं शकत नाहीं. ईश्वरार्पणता ही प्रधान वस्तु विसरून चालणार नाहीं.

परंतु आपल्या क्रिया ईश्वराला केव्हां अर्पण करतां येतील? त्या सात्त्विक होतील तेव्हां. आपलीं सर्व कर्में जेव्हां सात्त्विक होतील तेव्हां च तीं देवास अर्पण करतां येतील. यज्ञ, दान, तप, आहार सर्व सात्त्विक पाहिजेत. क्रिया सात्त्विक कशा करावयाच्या हें चौदाव्या अध्यायांत आपण पाहिलें. या अध्यायांत हि गीता पुन्हां सात्त्विक तप वगैरे सांगून राहिली आहे.

ही सात्त्विकतेची योजना करण्यांत गीतेचा दुहेरी उद्देश आहे. बाहेरून यज्ञ-दान-तपाची जी माझी समाज-सेवा चालली आहे, तिला च आंतून चित्तशुद्धीचें नांव देतां यावें. सृष्टीची सेवा व चित्तशुद्धि यांना दोन निरनिराळे कार्यक्रम नकोत. जेथें पाऊल तेथें च दृष्टि. जेथें दृष्टि तेथें च पाऊल. चित्तशुद्धि व समाजसेवा या दोन निरनिराळ्या गोष्टी नाहींत च मुळीं.

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

दोहोंसाठीं एक च प्रयत्न, एक च कर्म. असें केलेलें जें कर्म तें पुन्हां शेवटीं ईश्वरार्पण करावयाचें. समाजसेवा अधिक चित्तशुद्धि अधिक ईश्वरार्पणता या तीन हि गोष्टी एका च क्रियेनें साध्य झाल्या पाहिजेत.

क्रिया सात्त्विक होण्यासाठीं दोन गोष्टींची जरूरी आहे. निष्फलतेचा अभाव व सकामतेचा अभाव या दोन यज्ञांत असाव्यात. यज्ञामध्य जर सकामता असेल तर तो राजस यज्ञ होईल. निष्फलता असेल तर तो तामस यज्ञ होईल.

सूत कांतणें हा यज्ञ आहे. सूत कांततांना जर त्यांत आत्मा ओतला नसेल, चित्ताची एकाग्रता नसेल, तर तो सूत्रयज्ञ जड होईल. बाहेरून काम चाललें असतां आंतून मनाचा मेळ नसेल तर ती सारी क्रिया विधिहीन होईल. विधिहीन कर्म जड होतें. विधिहीन क्रियेंत तमोगुण येतो. ती क्रिया उत्कृष्ट निर्मिति करूं शकत नाहीं. फलाची निष्पत्ति तिच्यापासून होणार नाहीं. यज्ञांत सकामता नसली तरी उत्कृष्ट फल त्यापासून मिळालें पाहिजे. कर्मांत जर मन नसेल, आत्मा नसेल, तर तें कर्म बोजारूप होईल. त्यापासून मग कोठलें उत्कृष्ट फल ? बाहेरचें काम बिघडलें तर आंत मनाचा मेळ नव्हता ही गोष्ट निश्चित. कर्मांत आत्मा ओता. आंतून चित्तशुद्धि ठेवा. सृष्टि, समाज या संस्थाचें ऋण फेडण्यासाठीं आपणांस उत्कृष्ट फलोत्पत्ति केली पाहिजे. कर्मांत फलहीनता येऊं नये म्हणून ही आंतरिक मेळाची विधियुक्तता असली पाहिजे.

अशा रीतीनें निष्कामता अंगीं बाणून विधिपूर्वक यशस्वी कर्म हातून होईल, तेव्हां च चित्तशुद्धि होऊं लागेल. चित्तशुद्धीची कोणती कसोटी ? बाहेरचें काम तपासून पहावें. तें जर निर्मळ व सुंदर असेल तर चित्त हि सुंदर समजण्यास हरकत नाहीं. कर्मांत सौंदर्य तरी केव्हां निर्माण होतें ? चित्तशुद्धिपूर्वक व अत्यंत परिश्रमपूर्वक केलेल्या कर्मावर परमेश्वर आपल्या पसंतीचा, आपल्या प्रसन्नतेचा शिक्का मारतो. प्रसन्न परमेश्वरानें कर्माच्या पाठीवरून प्रेमानें हात फिरवला म्हणजे तेथें सौंदर्य उत्पन्न होतें. सौंदर्य म्हणजे पवित्र श्रमाला मिळालेला परमेश्वरी प्रसाद. मूर्ति बनवतांना तन्मय झालेल्या शिल्पकाराला असा अनुभव येऊं लागतो कीं ही सुंदर मूर्ति माझ्या हातून बनलेली नाहीं. मूर्तीचा आकार घडतां घडतां शेवटच्या

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

क्षणीं आपोआप कोठून तरी सौंदर्य तेथें येऊन उभें राहतें. चित्तशुद्धी-शिवाय ही ईश्वरी कला प्रकट होईल का ? मूर्तींतील सारें स्वारस्य हें च कीं आपल्या अंतःकरणांतील सौंदर्य तेथें ओतलेलें असतें. मूर्ति म्हणजे आपल्या चित्ताची प्रतिमा. आपलीं सारीं कर्में म्हणजे आपल्या मनाच्या मूर्ति होत. मन सुंदर असेल तर त्या कर्ममय मूर्ति हि सुंदर होतील. बाहेरच्या कर्माची शुद्धि मनांतील शुद्धीवरून, व मनाची शुद्धि बाहेरच्या कर्मावरून पडताळून घ्यावी.

आणखी एक गोष्ट सांगावयाची राहिली ती ही कीं ह्या सर्व कर्मांत मंत्र हि पाहिजे. मंत्रहीन कर्म व्यर्थ होय. सूत काढतांना या सूतानें मी गरीब जनतेशीं जोडला जात आहें हा मंत्र आंत हवा. हा मंत्र हृदयांत नसेल आणि तास न् तास क्रिया केलीत तरी ती व्यर्थ होय. ती क्रिया चित्त शुद्ध करणार नाहीं. त्या कापसाच्या पेळूंतील अव्यक्त परमात्मा सूत्र रूपानें प्रकट होत आहे, असा मंत्र त्या क्रियेंत ओतून मग त्या क्रियेकडे पहा. ती क्रिया अति सात्त्विक व सुंदर होईल, ती क्रिया पूजा होईल, यज्ञरूप सेवा होईल. त्या लहानशा धाग्यानें समाजाशीं, जनतेशीं जगदीश्वराशीं बांधले जाल. बालकृष्णाच्या चिमुकल्या तोंडांत यशोदामाईला सारें विश्व दिसलें. तुमच्या त्या मंत्रमय सुताच्या धाग्यांत हि तुम्हांस विशाल विश्व दिसूं लागेल.

अशी सेवा हातून व्हावी म्हणून आहार-शुद्धि हि हवी. जसा आहार तसें मन. आहार परिमित असावा. आहार कोणता असावा यापेक्षां तो किती असावा ही वस्तु महत्त्वाची आहे. आहाराची निवड ही गोष्ट महत्त्वाची नाहीं असें नाहीं. परंतु आहार घेतो तो प्रमाणांत घेतों कीं नाहीं ही गोष्ट अधिक महत्त्वाची आहे. आपण जें खातों, त्याचा परिणाम होणार च. आपण कां खातों ? सेवा हातून उत्कृष्ट व्हावी म्हणन. आहार हि यज्ञांग आहे. सेवा-रूप यज्ञ फलद्रूप व्हावा म्हणून आहार. आहाराकडे या भावनेनें पहा. तो स्वछ व शुद्ध असावा. व्यक्ति आपल्या जीवनांत आहारशुद्धि किती करील याला मर्यादा च नाहीं. परंतु आपल्या समाजानें आहारशुद्धीसाठीं तपस्या केली आहे. आहारशुद्धीसाठीं हिंदुस्थानांत विशाल प्रयत्न झाले. त्या प्रयोगांत हजारों वर्षें गेलीं. त्या प्रयोगांत किती तपस्या खर्चीं पडली

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

असेल तें सांगवत नाहीं. जगाच्या पाठीवर एक हिंदुस्थान च असा देश आहे कीं जेथें जातीच्या जाती निवृत्त–मांसाशन आहेत. ज्या जाति मांशासन करतात त्यांच्या हि आहारांत मांस ही नित्य वस्तु, मुख्य वस्तु असते असें नाहीं. आणि जे मांस खातात, त्यांना हि त्यांत जरा कमीपणा वाटतो. मनानें त्यांनीं मांसाचा त्याग केलेला च असतो. मांसाशनाला आळा घालण्यासाठीं यज्ञ रूढ झाला व तदर्थ च यज्ञ बंद झाला. श्रीकृष्ण भगवंतांनीं तर यज्ञाची व्याख्या च बदलली. कृष्णानें दुधाचा महिमा वाढविला. कृष्णानें असामान्य गोष्टी थोडक्या नाहीं केल्या. परंतु हिंदी जनतेला कोणत्या कृष्णाचें वेड होतें ? गोपालकृष्ण, गोपालकृष्ण, हें च नांव हिंदी जनतेस प्रिय आहे. तो कृष्ण, त्याच्याजवळ बसलेली ती गाय, ती अधरांत धरलेली मुरली, असा तो गाईची सेवा करणारा गोपाल-कृष्ण च आबालवृद्धाच्या ओळखीचा आहे. गोरक्षणाचा मोठा उपयोग मांसाशन बंद करण्याकडे झाला. गाईच्या दुधाचा महिमा वाढला व मांसाशन कमी झालें.

तरी आहारशुद्धि संपूर्ण झाली आहे असें नाहीं. आपणांस ती पुढें न्यावयाची आहे. बंगाली लोक मासे खातात याचें कित्येकांस आश्चर्य वाटतें. पण त्यांना दोष देणें योग्य होणार नाहीं. बंगालमध्यें नुसता भात असतो. त्यानें शरीराचें सर्वस्वीं पोषण होऊं शकत नाहीं. ह्यासाठीं प्रयोग करावे लागतील. मासे न खातां कोणती वनस्पति खाल्ल्यानें ती च पुष्टि मिळेल याचा विचार सुरू होईल. असामान्य त्यागाच्या व्यक्ति निघतील व असे प्रयोग होतील. अशा व्यक्ति च समाजास पुढें नेतात. सूर्य जळत असतो, तेव्हां कोठें जगण्यापुरती अठ्याण्णव डिग्री उष्णता आपल्या अंगांत राहते. समाजांत वैराग्याचे धगधगीत जळते सूर्य जेव्हां निर्माण होतात, श्रद्धेनें परिस्थिति झुगारून विनपंखांनीं ध्येयाकाशांत जेव्हां ते भराऱ्या मारूं लागतात, तेव्हां कोठें संसारोपयोगी अल्पस्वल्प वैराग्य आपणांत येतें. मांसाशन बंद करावयास ऋषींना किती तपस्या करावी लागली असेल, किती प्राणार्पणें करावीं लागलीं असतील, त्याचा अशा वेळीं माझ्या मनांत विचार येतो.

सारांश, आज सामुदायिक आहारशुद्धि झालेली आहे. अनंत त्याग करून पूर्वजांनीं मिळविलेली ही कमाई गमवूं नका. हिंदी संस्कृतींतील ही

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

गोष्ट बुडवूं नका. आपणांस कसें तरी जगावयाचें नाहीं. कसें तरी ज्याला जगावयाचें आहे, त्याचें काम सोपें आहे. पशु सुद्धां कसे तरी जगतात. जसे पशु तसे च का आपण ? पशुमध्यें व आपणांमध्यें फरक आहे. तो फरक वाढविणें याला च संस्कृतिवर्धन म्हणतात. आपल्या राष्ट्रानें मांसाशन–त्यागाचा महान् प्रयोग केला. तो पुढें न्या. निदान ज्या भूमिकेवर आहांत तेथें तरी रहा.

ही सूचना देण्याचें कारण हें कीं हल्लीं कित्येकांना मांसाशनाची इष्टता वाटूं लागली आहे. आज पौर्वात्य व पाश्चात्त्य संस्कृतींचा परस्परांवर परिणाम होत आहे. यांतून शेंवटीं भलें च होईल, अशी मला श्रद्धा आहे. पाश्चात्त्य संस्कृतीमुळें आपणांतील जड श्रद्धा ढासळून जात आहे. अंध श्रद्धा ढासळली तरी कांहीं नुकसान नाहीं. जें चांगलें असेल तें टिकेल. वाईट जळून जाईल. अंध श्रद्धा जाऊन तिच्या जागीं अंध अश्रद्धा मात्र उत्पन्न होतां कामा नये. श्रद्धा च फक्त आंधळी असते असें नाहीं. अंध विशेषणाचा मक्ता श्रद्धेनें च फक्त घेतला असें नाहीं. अश्रद्धा हि आंधळी असते.

मांसाहारासंबंधीं आज पुन्हां विचार सुरू झाला आहे. काय असेल तें असो, कांहीं नवीन विचार निघाला म्हणजे मला आनंद वाटतो. लोक जागे आहेत, धक्के देत आहेत, असें तरी समजतें. जागृतीचीं लक्षणें पाहून बरें वाटतें. परंतु जागृत होऊन डोळे चोळीत तसे च चालूं तर पडण्याचा संभव; म्हणून पुरती जागृति आल्याशिवाय, डोळस जागृति आल्याशिवाय हातापायांस मर्यादा घातलेली बरी. खूप विचार करा. आडवेतिडवे चारी बाजूंनीं विचार करा. धर्माला विचाराची कात्री लावा. या विचाररूप कात्रीनें जो धर्म कातरला जाईल, तो कुचकामाचा च होता असें समजलें पाहिजे. जे तुकडे असे तुटतील ते जाऊं देत. तुझ्या कात्रीनें जो तुटणार नाहीं, उलट तुझी कात्री च जेथें तुटेल, तो च धर्म खरा. धर्माला विचाराची भीति नाहीं. विचार करा, परंतु कृति एकदम नका करूं, अर्धवट जागृतींत कृति कराल तर पडाल. विचार जोरानें चाललें तरी तूर्त आचार सांभाळा, कृतीवर संयम ठेवा.

पूर्वीची पुण्याई गमावूं नका. आहारशुद्धीनें चित्तशुद्धि राहील. शरीरास हि बळ लाभेल. समाजसेवेचा बाह्य यज्ञ नीट करतां येईल. आंत संतोष राहील.

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

समाजांत संतोष नांदेल. ज्या समाजांत यज्ञ-दान-तप-क्रिया विधियुक्त व समंत्र चालल्या आहेत, त्या समाजांत विरोध आढळणार नाहीं. जसे आरसे समोरासमोर असले, तर याच्यांतील त्याच्यांत दिसतें, त्याच्यांतील याच्यांत दिसतें त्याप्रमाणें व्यक्ति व समाज यांत बिंबप्रतिबिंब-न्यायानें संतोष प्रकट होईल. माझा संतोष तो समाजाचा व समाजाचा तो माझा. उभय संतोष पडताळून पाहतां येतील व ते एकरूप आहेत असें दिसून येईल. सर्वत्र अद्वैताचा अनुभव येईल. द्वैत व द्रोह यांचा अस्त होईल. अशी सुव्यवस्था ज्या योजनेनें समाजांत राहूं शकेल अशी योजना गीता मांडीत आहे. आपला रोजचा कार्यक्रम जर गीतेच्या योजनेप्रमाणें रचला तर किती सुरेख होईल !

परंतु आज व्यक्तीचें जीवन व सामाजिक जीवन यांत झगडा आहे. हा झगडा कसा दूर करतां येईल, याची चर्चा आज सर्वत्र चालली आहे. व्यक्ति व समाज यांच्या मर्यादा कोणत्या ? व्यक्ति गौण कीं समाज गौण ? श्रेष्ठ कोण ? कोणी व्यक्तिवादाचे पुरस्कर्ते समाजाला जड समजतात. सेनापतीकडे एखादा शिपाई आला तर त्याच्याजवळ बोलतांना सेनापति सौम्य भाषा वापरतो. त्याला ' तुम्ही ' हि म्हणेल. परंतु सैन्याला तो वाटेल तसे हुकूम सोडील. सैन्य अचेतन, जणूं ठोकळा च. इकडून तिकडे हलवावा, तिकडून इकडे. तुम्ही ज्या दृष्टीनें बघाल तसें अनुमान काढाल. ज्या रंगाचा चष्मा, त्या रंगाची सृष्टि. व्यक्ति चैतन्यमय आहे. समाज जड आहे. याचा अनुभव येथें हि येत आहे पहा. माझ्यासमोर दोनतीनशें लोक आहेत. परंतु मी त्यांना रुचो वा न रुचो, बोलत च आहें. मला सुचेल तें मी सांगत आहें. जसे तुम्ही जड आहांत. परंतु माझ्यासमोर एक व्यक्ति आली तर त्या व्यक्तीचें म्हणणें ऐकून घ्यावें लागेल, विचारपूर्वक उत्तर द्यावें लागेल. परंतु येथें मी दोन तास तुम्हांस तिष्ठत ठेवलें आहे. समाज जड आहे व व्यक्ति चैतन्यमय आहे, असा व्यक्ति-चैतन्यवाद कोणी प्रतिपादतात, तर कोणी समुदायाला महत्त्व देतात. माझे केस गेले, हात तुटला, डोळा गेला, दांत पडला, एवढें च काय पण एक फुफ्फुस गेलें, तरी हि मी जगतों. एकेक अवयव जड आहे. त्या एखाद्या अवयवाच्या नाशानें सर्व-नाश होत नाहीं, सामुदायिक शरीर चाललें च आहे. अशा या दोन परस्पर-विरुद्ध

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

विचारसरणी आहेत. कोणी व्यक्तीस महत्त्व देतो, कोणी समाजास, याचें कारण समाजांत जीवनार्थं कलहाची कल्पना प्रसृत झाली आहे. पण जीवन का कलहासाठीं आहे? त्यापेक्षां मरून का जात नाहीं? कलह हा मरण्यासाठीं आहे. यामुळें च स्वार्थ व परमार्थ यांत आपण भेद पाडतों. स्वार्थ व परमार्थ यांच्यांत भेद आहे, ही कल्पना ज्या माणसानें प्रथम काढली त्याची धन्य होय! जी वस्तु च मुळीं नाहीं तिचें अस्तित्व भासविण्याचें सामर्थ्य ज्याच्या अकलेंत होतें, त्याचें कौतुक करावेसें वाटतें. जो भेद नाहीं तो त्यानें उभा केला व जनतेस शिकवला याचें आश्चर्य वाटतें. चिनी-भिंतीचा च हा प्रकार आहे. क्षितिजाला मर्यादा घालावयाची व त्याच्या पलीकडे कांहीं नाहीं च असें मानावयाचें त्यासारखें हें आहे. या सर्वांचें कारण आज यज्ञमय जीवनाचा अभाव आहे. यामुळें व्यक्ति व समाज यांत भेद पडले आहेत.

व्यक्ति व समाज यांत वास्तविक भेद पाडतां येणार नाहीं. एखाद्या खोलीचे दोन भाग करण्यासाठीं पडदा लावावा व तो पडदा वाऱ्यानें मागें पुढें झाला म्हणजे कधीं हा भाग मोठा, कधीं तो मोठा असें वाटतें. वाऱ्याच्या लहरीवर त्या खोलीचे भाग अवलंबून असतात. ते भाग पक्के नाहींत. गीतेला हे झगडे माहीत नाहींत. हे काल्पनिक झगडे आहेत. अंतःशुद्धीचा कायदा पाळा असे गीता सांगत आहे. मग व्यक्तिहित व समाजहित यांत विरोध उत्पन्न होणार नाहीं. एकमेकांच्या हितास बाधा येणार नाहीं. ही बाधा दूर करणें, हा विरोध दूर करणें, ही तर गीतेची खुबी. गीतेचा हा कायदा अंमलांत आणणारी एक व्यक्ति निघाली तरी तिच्यामुळें राष्ट्र संपन्न होतें. राष्ट्र म्हणजे राष्ट्रांतील व्यक्ति. ज्या राष्ट्रांत अशा ज्ञान-संपन्न, आचार-संपन्न व्यक्ति नाहींत त्याला राष्ट्र कसें मानावयाचें? हिंदुस्थान म्हणजे काय? हिंदुस्थान म्हणजे रविंद्रनाथ, हिंदुस्थान म्हणजें गांधी. किंवा अशी च पांचदहा नांवें. हिंदुस्थानची कल्पना बाहेरचें जग या पांच दहा व्यक्तींवरून च करतें. प्राचीनकाळच्या दोनचार व्यक्ति, मध्यकाळांतील चारपांच, पांचदहा आजच्या घ्यावयाच्या त्यांत हिमालय, गंगा यांना घालावयाचें कीं झाला हिंदुस्थान. ही च हिंदुस्थानची व्याख्या. बाकी ह्या व्याख्येवरचें भाष्य. भाष्य म्हणजे सूत्राचा विस्तार. दुधाचें दही, व दह्याचें

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

ताक, लोणी. दूध, दही, ताक, लोणी यांचा झगडा नाहीं. दुधाचा कस त्यांत किती लोणी आहे यावरून मापतात. त्याप्रमाणें च समाजाचा कस व्यक्तींवरून मापला जातो. व्यक्ति व समाज यांत विरोध नाहीं. विरोध कसा असूं शकेल ? एका व्यक्तीहून दुसरी व्यक्ति संपन्न झाली तर काय बिघडलें ? माझ्या उजव्या खिशांत पैसे असले काय, डाव्या असले काय, दोन्ही खिसे माझे च आहेत. कोणती हि व्यक्ति संपन्न ाली तर त्यामुळें मी संपन्न होतों, राष्ट्र संपन्न होतें.

परंतु आपण भेद करतों. धडें, डोकीं अलग होतील तर दोन्ही मरतील. व्यक्ति व समाज यांत भेद नका करूं. एक च क्रिया स्वार्थ व परमार्थ यांला अविरोधी कशी करावी हें गीता शिकवीत आहे. माझ्या खोलींतील हवा व बाहेरची अनंत हवा यांत विरोध नाहीं. मी विरोध कल्पून खोली बंद करीन तर मात्र गुदमरून मरेन. मला अविरोध कल्पून खोली मोकळी करूं दे कीं अनंत हवा आंत येते. ज्या क्षणीं मी स्वतःची जमीन, स्वतःच्या घराचा तुकडा निराळा करतों, त्या च क्षणीं मी अनंत संपत्तीस पारखा होतों. माझें तें लहानसें घर जळलें, पडलें, म्हणजे मी माझें सर्वस्व गेलें असें म्हणून रडतों. परंतु असें कां म्हणावें, कां रडावें ? कोती कल्पना करावयाची व मग रडावयाचें ! हे ५०० रु. माझे म्हटले, कीं सृष्टींतील अपार संपत्तीपासून मी दूर गेलों. हे दोन भाऊ माझे असें कल्पिलें कीं असंख्य भाऊ दूर गेले. याचें आपणांस भान नसतें. मनुष्य स्वतःचा किती संकोच करतो हा ! मनुष्याचा स्वार्थ तो च परार्थ असला पाहिजे. व्यक्ति व समाज यांत उत्तम सहकार्य ज्यायोगें होईल, असा साधा सुंदर मार्ग गीता दाखवीत आहे. जीभ व पोट यांत विरोध का आहे ? पोटाला पाहिजे तेवढें च अन्न जिभेनें दिलें पाहिजे. पोटानें पुरें म्हटलें कीं जिभेनें बंद केलें पाहिजे. पोट ही एक संस्था, जीभ एक संस्था. या सर्व संस्थांचा मी सम्राट् आहें. या सर्व संस्थांत अद्वैत च आहे. कोठून आणलांत हा करंटा विरोध ? एका च देहांतील या संस्थांत जसा वास्तविक विरोध नसून सहकार्य आहे, त्याप्रमाणें च समाजाचें हि आहे. समाजांतील हें सहकार्य वाढावें म्हणून गीता चित्तशुद्धि-पूर्वक यज्ञ-दान-तप-क्रिया सांगत आहे. अशा कर्मांचें व्यक्ति व समाज दोहोंचें कल्याण साधेल.

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

यज्ञमय जीवन ज्याचें आहे, तो सर्वांचा होईल. आईचें प्रेम आपणांवर आहे असें प्रत्येक मुलास वाटतें. त्याप्राणें हा पुरुष सर्वांना आपला असें वाटतें. तमाम दुनियेला तो हवाहवासा वाटतो. असा पुरुष आपला प्राण आहे, मित्र आहे, सखा आहे असें सर्वांस वाटतें.

"ऐसा पुरुष तो पहावा। जनांस वाटे हा असावा"

असें समर्थांनीं म्हटलें आहे. असें जीवन करण्याची युक्ति गीतेनें दिली आहे.

यज्ञमय जीवन करून पुन: तें सारें ईश्वरार्पण करावयाचें, असें गीतेचें आणखी सांगणें आहे. जीवन सेवामय असल्यावर आणखी ईश्वरार्पणता कशाला ? परंतु सर्व जीवन सेवामय होणें ही गोष्ट पटकन आपण बोललों तरी होणें फार कठिण आहे. अनेक जन्मांनीं हें थोडेफार साधेल. शिवाय जरी सर्व कर्में सेवामय, अक्षरश: सेवामय झालीं तरी तीं पूजामय च झालीं असें नाहीं. म्हणून "ॐ तत् सत्" या मंत्रानें सारें कर्म ईश्वरार्पण करावें. सेवामय कर्म संपूर्णपणें सेवामय होणें कठिण; परार्थांत स्वार्थ येऊन च जातो. केवळ परार्थ हातून होणार नाहीं. लेशमात्र हि माझा स्वार्थ ज्यांत नाहीं असें करतां येणार नाहीं. म्हणून दिवसेंदिवस अधिक निष्काम, अधिक नि:स्वार्थ सेवा हातून व्हावी असें वाटत जातें. सेवा उत्तरोत्तर अधिक शुद्ध व्हावी अशी इच्छा असेल तर सारें क्रियाजात ईश्वरार्पण करा. ज्ञानदेवांनीं म्हटले आहे :—

नामामृतगोडी वैष्णवां लाधली। योगिय साधली जीवनकळा ॥

नामामृतांतील गोडी व जीवनकळा अलग नाहींत. नामाचा बाहेरील घोष व आंतील जीवनकळा—दोहोंचा मेळ आहे. योगी, वैष्णव एक च आहेत. परमेश्वरास क्रिया अर्पिल्यानें परार्थ व परमार्थ एकरूप होतील. प्रथम मी व तुम्ही निरनिराळे आहोंत, ते एक करावयाचे. "तुम्ही" व "मी" मिळून आम्ही झालों. आतां "आम्ही" आणि "तो" यांना एक करावयाचें. प्रथम माझा या सृष्टीशीं मेळ घालावयाचा व मग परात्म्याशीं घालावयाचा. हें "ॐ तत् सत्" या मंत्रानें सुचविलें आहे.

परमात्म्याचीं अनंत नांवें आहेत. त्याच्या नांवांचें व्यासांनीं विष्णुसहस्र नाम केलें. जें जें नांव कल्पून घ्यावें तें त्याचें आहे. जें नांव मनांत मानावें, त्या अर्थानें तें या सृष्टींत पहावें. तें परमेश्वराचें नांव मनांत

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

भावावयाचें, तें सृष्टींत पहावयाचें व आपण त्याप्रमाणें व्हावयाचें. याला मी त्रिपदा गायत्री म्हणतों. उदाहरणार्थ, परमेश्वर दयामय आहे. तो रहिम आहे. तो दयाळू देव या सृष्टींत डोळे उघडे ठेवून पहावयाचा. परमेश्वरानें प्रत्येक लेंकराला त्याच्या सेवेसाठीं माता दिली आहे, त्याला जगण्यासाठीं हवा दिली आहे, अशा रीतीनें त्या दयामयाची सृष्टींतील दयेची योजना पहावयाची व आपले जीवन हि दयामय करावयाचें. भगवद्गीतेच्या काळीं परमेश्वराचें जें प्रसिद्ध नांव होतें तें भगवद्गीतेनें सुचविलें, तें नांव म्हणजे "ॐ तत् सत्" हें होय. ॐ म्हणजे होय, परमात्मा आहे—या विसाव्या शतकांत हि परमेश्वर आहे.. "स एव अद्य स उ श्व:" तो च आज आहे, तो च काल होता, उद्यां असेल. तो कायम आहे, सृष्टि कायम आहे व कमर कसून साधना करण्यासाठीं मी हि तयार आहें. मी साधक आहें, तो देव आहे व ही सृष्टि पूजाद्रव्य, पूजासाधन आहे. अशा भावनेनें मी भरून जाईन, तेव्हां ॐ हें अक्षर गळीं उतरलें असें होईल. तो आहे, मी आहें व माझी साधना हि आहे.

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतप:क्रिया: ।
प्रवर्तन्ते विधानोक्ता: सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥

असा हा ओंकारभाव अंतरीं मुरला पाहिजे, साधनेंत उतरला पाहिजे. सूर्य केव्हां हि पहा, किरणांसह तो आहे. किरण दूर ठेवून तो कधीं नसतो. तो किरणांना विसरत नाहीं. त्याप्रमाणें साधना आपल्याजवळ कोणत्या हि घडीला पाहिलें तरी दिसली पाहिजे. असें होईल तर च ॐ हें अक्षर आपण पचविलें असें म्हणतां येईल. नंतर "सत्". परमेश्वर सत् आहे, म्हणजे शुभ आहे. मंगल आहे. ही भावना मनांत आणून त्याचें मांगल्य सृष्टींत अनुभवा. पाण्यांतून एक पोहरा भरून घ्या. तेथें झालेला खळगा क्षणांत भरून जातो. केवढी मंगलता ही, प्रीति हा !

"नदी वेगेन शुध्यति"

नदी खळगे सहन करीत नाहीं. खळगे भरायला धांवते. पाण्याची समान पातळी ! सृष्टींत झपाट्यानें शुद्धि होत असते. सृष्टि म्हणून शुभ व मंगल आहे. माझें हि कर्म तसें च होऊं दे. परमेश्वराचें हें "सत्" नाम पचविण्यासाठीं आपल्या साऱ्या क्रिया निर्मळ व भक्तिमय असल्या पाहिजेत.

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

सोमरस ज्याप्रमाणें पवित्रकांतून गाळून घेत, त्याप्रमाणें सर्व कर्मांचें, आपल्या साधनेंचें नित्य परीक्षण करून त्यांत निर्दोषत्व आणावें. उरलें "तत्". तत् म्हणजे तें, कांहीं तरी निराळें, या सृष्टीपासून अलिप्त. परमात्मा या सृष्टीपासून निराळा आहे. म्हणजे अलिप्त आहे. सूर्य उगवला म्हणजे कमळें फुलतात, पांखरें उडतात, अंधार नाहींसा होतो. परंतु सूर्य कोठें तरी दूर असतो. या सर्व परिणामांपासून तो नामानिराळा राहतो. आपल्या कर्मांमध्यें अनासक्ति राखावयाची, अलिप्तता दाखवावयाची, म्हणजे तें "तत्" नाम जीवनांत उतरलें. अशा प्रकारें "ॐ तत् सत्" हें वैदिक नांव घेऊन गीतेनें सर्व क्रिया परमेश्वरास अर्पण करावयास शिकविलें आहें. सर्व कर्में ईश्वरार्पण करण्याचा विचार मागें नवव्या अध्यायांत आला आहे. "यत्करोषि यदश्नासि" या श्लोकांत हें च सांगितलें आहे. तो च गोष्ट सतराव्या अध्यायांत यज्ञ, दान, तप या क्रियांच्या बाबतींत सांगितली आहे. परमेश्वरास अर्पण करावयाची क्रिया सात्त्विक पाहिजे. तर च ती परमेश्वरास अर्पण करतां येईल, हें हि येथें सांगितलें आहे.

हें सारें खरें, परंतु एक प्रश्न आहे. "ॐ तत् सत्" हें नांव अंगीं पचविणें कठिण आहे. पापी पुरुषानें कसें करावयाचें? पाप्याच्या मुखांत शोभेल असें एखादें नाम आहे किंवा नाहीं? ॐ तत् सत् या नावांत ती हि शक्ति आहे. ईश्वराच्या नामांत असत्यांतून सत्याकडे नेण्याची शक्ति असते. पापांतून निष्पापतेकडे तें नेऊं शकतें. जीवनाची हळूंहळूं शुद्धि केली पाहिजे. परमात्मा अवश्य मदत करील. तुझ्या दुबळेपणांत तुझा हात धरील.

एका बाजूस शुद्ध पुण्यमय जीवन व दुसऱ्या बाजूस पापमय जीवन, यांतून एक पसंत करा, असें जर कोणी म्हणेल तर मी जरी तोंडानें बोलूं शकलों नाहीं तरी आंत अंतःकरणांत मी म्हणेन "ज्या पापानें परमेश्वराचें स्मरण मला राहील, तें पाप च मला मिळूं दे". पुण्यमय जीवनामुळें परमेश्वराची विस्मृति होणार असेल तर ज्या पापमय जीवनानें तो आठवतो तें च जीवन घे, असें माझें मन म्हणेल. याचा अर्थ असा नाहीं कीं पापमय जीवनाचें मी समर्थन करून राहिलों आहें. परंतु पाप तेवढें पाप नाहीं, जेवढा पुण्याचा अहंकार पापरूप आहे.

बहु भितों जाणपणा। आड न यो नारायणा

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

असें तुकारामांनीं म्हटलें आहे. तो मोठेपणा नको. त्यापेक्षां पापी दुःखी असलों तरी बरा.

जाणतें लेकरूं। माता पाहे दूर धरूं

परंतु अजाण मुलाला आई पोटाशीं धरील. स्वावलंबी पुण्यवान् होणें मला नको. परावलंबी, परमेश्वरावलंबी पापी असणें हें च मला प्रिय आहे. परमात्म्याचें पावित्र्य माझ्या पापाला पुरून उरण्यासारखें आहे. आपण पापें टाळण्याचा प्रयत्न करावा. ती टाळतां नाहीं आलीं तर हृदय रडेल. मन तडफडेल. मग परमेश्वराची आठवण होईल. तो कौतुक पहात उभा आहे. त्याला म्हणा " मी पापी आहें व म्हणून तुझ्या दारीं आलों आहें. पुण्यवानानें तो पुण्यवान् आहे म्हणून ईश्वराचें स्मरण करावें व पाप्यानें तो पापी आहे म्हणून ईश्वराचें स्मरण करावें.

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

अध्याय अठरावा

रविवार ता. १९-६-'३२

माझ्या बंधूंनो, ईश्वराच्या कृपेनें आज अठरावा अध्याय आपण पहात आहोंत. क्षणोक्षणीं बदलणाऱ्या या जगांत कोणता हि संकल्प तडीस नेणें हें ईश्वराचे हातीं आहे. या जेलमध्यें पदोपदीं अनिश्चितता अनुभवास येत असते. येथें आपण एखादें काम सुरू करूं व पुरें झालेलें पाहूं अशी अपेक्षा करणें कठिण आहे. आपली ही गीता पुरी होईल अशी अपेक्षा सुरू करतांना नव्हती. परंतु ईश्वराची इच्छा होती म्हणून आज शेंवटास येऊन आपण पोंचलों आहोंत.

चौदाव्या अध्यायांत सात्त्विक, राजस व तामस असे जीवनाचे किंवा कर्माचे तीन प्रकार केले. त्यांतील राजस व तामस टाकून सात्त्विकाचा स्वीकार करावयाचा हें आपण पाहिलें. त्यानंतर सतराव्या अध्यायांत तो च प्रकार निराळ्या रीतीनें पाहिला. यज्ञ, दान, तप किंवा एका च शब्दांत सांगावयाचें झालें तर यज्ञ हें जीवनाचें सार आहे असें आपण पाहिलें. यज्ञाला उपयोगीं अशीं कर्में-आहारादि—तीं सुद्धां सात्त्विक व प्रमाणांत यज्ञरूप करून च घ्यावयाचीं. तेवढीं च कर्में स्वीकारावयाचीं, बाकीचीं सोडावयाचीं, असा ध्वनि सतराव्या अध्यायांत आपण ऐकला. ॐ तत् सत् या मंत्राचें स्मरण कां ठेवावयाचें तें हि आपण पाहिलें. ॐ म्हणजे सातत्य, तत् म्हणजे अलिप्तता, सत् म्हणजे सात्त्विकता. आपल्या साधनेंत सातत्य, अलिप्तता व सात्त्विकता असली पाहिजे. तर च ती साधना परमेश्वरास अर्पण करतां येईल. या सर्व गोष्टींवरून असें दिसून येतें कीं कांहीं कर्में टाळावयाचीं असतात, कांहीं करावयाचीं असतात. गीतेची सर्व शिकवण जर पाहिली, तर जागजागीं कर्माचा त्याग करूं नका असा बोध आहे. कर्म-फलाचा त्याग गीता सांगत आहे. कर्म सतत करावयाचें व फलाचा त्याग

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

करावयाचा ही गीतेची शिकवण सर्वत्र पाहून घ्यावी. ही एक बाजू ाली. दुसरी बाजू अशी दिसते कीं कांहीं कर्मांचा स्वीकार करावयाचा, कांहीं कर्मांचा त्याग करावयाचा. म्हणून शेंवटीं अठराव्या अध्यायाचें आरंभीं अर्जुनानें प्रश्न केला " कोणतें हि कर्म फलत्यागपूर्वक करावें ही एक बाजू. पुन्हां कांहीं अवश्यमेव टाकावीं व कांहीं करावीं, ही दुसरी बाजू. यांचा मेळ कसा घालावा ? " जीवनाची दिशा स्पष्ट कळावी म्हणून हा प्रश्न आहे. फलत्यागाचें मर्म ध्यानीं येण्यासाठीं हा प्रश्न आहे. ज्याला शास्त्र संन्यास म्हणतें त्यामध्यें कर्म स्वरूपतः सोडावयाचें असतें. कर्माचें जें स्वरूप त्याचा त्याग करावयाचा असतो. फलत्यागांत कर्मांचा फलतः त्याग करावयाचा असतो. गीतेच्या फलत्यागाला प्रत्यक्ष कर्मत्यागाची आवश्यकता आहे का ? हा प्रश्न आहे. फलत्यागाच्या कसोटींत संन्यासाचा उपयोग आहे का ? संन्यासाची मर्यादा कोठपर्यंत ? संन्यास व फलत्याग या दोहोंच्या मर्यादा कशा व किती ? असा हा अर्जुनाचा प्रश्न आहे.

उत्तर देतांना भगवंतांनीं एक गोष्ट साफ सांगून टाकली कीं फलत्यागाची कसोटी ही सार्वभौम वस्तु आहे. फलत्यागाचें तत्त्व सर्वत्र लावतां येतें. सर्व कर्मांचा फलत्याग करावयाचा या गोष्टीचा राजस आणि तामस कर्मांचा त्याग करावयाचा या गोष्टीशीं विरोध नाहीं. कांहीं कर्मांचें स्वरूप च असें असतें कीं फलत्यागाची युक्ति वापरली रे वापरली कीं तीं कर्में स्वतः च गळून पडतात. फलत्यागपूर्वक कर्म करावें याचा अर्थ च हा होतो कीं कांहीं कर्में सोडलीं च पाहिजेत. फलत्यागपूर्वक कर्म करण्यांत प्रत्यक्ष कांहीं कर्मांचा त्याग येऊन च जातो. या गोष्टीचा जरा खोल दृष्टि देऊन विचार करूं या. जीं काम्य कर्में आहेत, ज्यांच्या मुळाशीं कामना आहे, तीं कर्में फलत्यागपूर्वक करा असें म्हणतां च ढांसळून जातात. फलत्यागासमोर काम्य व निषिद्ध कर्में उभीं च राहूं शकत नाहीं. फलत्यागपूर्वक कर्म करणें म्हणजे केवल कृत्रिम, तांत्रिक, यांत्रिक क्रिया नाहीं. या कसोटीनें च कर्में कोणतीं करावीं व कोणतीं करूं नयेत हें आपोआप ठरतें. कोणी असें म्हणतात कीं " गीता फलत्यागपूर्वक कर्में करा एवढें च सुचविते. कोणतीं कर्में करा हें सुचवीत नाहीं ". असें भासतें, परंतु तें वस्तुतः खरें नाहीं. कारण फलत्यागपूर्वक कर्म करा असें

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

सांगण्यांत च कोणतें करावें व कोणतें करूं नये हें समजून येतें. हिंसात्मक कर्में, असत्यमय कर्में, चोरीचीं कर्में हीं फलत्यागपूर्वक करतां येणार च नाहींत. फलत्यागाची कसोटी लावतां च हीं कर्में गळून पडतात. सूर्याची प्रभा फांकतां च कांहीं वस्तु उजळ दिसूं लागतात, परंतु अंधार उजळ दिसतो का ? तो नाहींसा च होतो. तद्वत् निषिद्ध व काम्य कर्में फलत्यागाच्या कसोटीवर घांसून घ्यावी. "कर्म मी करूं पहात आहें, तें अनासक्तिपूर्वक, फलाची लेशमात्र हि अपेक्षा न ठेवतां करणें मला शक्य आहे का," हें आधीं पहावें. फलत्याग ही च कर्म करण्याची कसोटी. म्हणून काम्य कर्में आपोआप त्याज्य ठरतात. त्यांचा संन्यास च योग्य. आतां राहिलीं शुद्ध सात्त्विक कर्में. तीं अनासक्त रीतीनें अहंकार सोडून करावयाचीं. काम्य कर्में त्यागावयाचीं. हें हि एक कर्म च झालें. फलत्यागाची कातर त्यास हि लावावयाची. काम्यकर्मांचा त्याग हि सहज झाला पाहिजे. अशा रीतीनें तीन गोष्टीं आपण पाहिल्या. पहिली गोष्ट ही कीं जीं जीं कर्में करावयाचीं तीं फलत्यागपूर्वक करावयाचीं. दुसरी गोष्ट ही कीं राजस व तामस कर्में, निषिद्ध व काम्य कर्में फलत्यागाची कातर लावतां च आपोआप गळून पडतात. तिसरी गोष्ट ही कीं तो जो त्याग होईल, त्या त्यागावर हि फलत्यागाची कातर लावावयाची, अमुक मीं केलें असा अहंकार होऊं द्यावयाचा नाहीं.

राजस, तामस कर्में त्याज्य कां ? कारण तीं शुद्ध नाहींत. शुद्ध नसल्यामुळें तीं कर्में करणाऱ्याच्या चित्तावर लेप करतात. परंतु अधिक विचार केला म्हणजे असें आढळतें कीं सात्त्विक कर्में हि सदोष असतात. जें जें कर्म म्हणून आहे त्यांत कांहीं ना कांहीं दोष आहे च. शेतीचा स्वधर्म घेतला तर ती शुद्ध सात्त्विक क्रिया आहे. परंतु या यज्ञमय स्वधर्मरूप शेतींत हि हिंसा येते. नांगरतांना वगैरे कित्येक जीवजंतु मरतात. विहिरीजवळ चिखल होऊं नये म्हणून दगड बसवितांना जंतु मेले. सकाळीं दरवाजे उघडून सूर्याचा प्रकाश घरांत येतां च असंख्य जंतु मरून जातात. ज्याला आपण शुद्धीकरण म्हणतों ती मारणक्रिया च आहे. सारांश, सात्त्विक स्वधर्मरूप कर्मांत हि दोष येतो तर कसें करावयाचें ? मीं पूर्वीं सांगितलें होतें कीं सर्व गुणांचा अद्याप विकास व्हावयाचा आहे. ज्ञान, भक्ति, सेवा, अहिंसा यांचा बिंदुमात्र अनुभव आला आहे. पूर्वीं सारा अनुभव येऊन

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

गेला असें नाहीं. अनुभव घेत जग पुढें जात आहे. मध्ययुगांत अशी एक कल्पना निघाली कीं कृषिकर्मांत हिंसा येते, म्हणून अहिंसक लोकांनीं ती करूं नये. त्यांनीं व्यापार करावा. धान्य पिकविणें पाप, धान्य विकणें म्हणाले पाप नाहीं. परंतु अशा रीतीनें क्रिया टाळून हित होत नाहीं. अशा रीतीनें कर्मसंकोच करीत करीत जर मनुष्य वागूं लागेल तर शेंवटीं आत्मनाश होईल. कर्मांतून सुटण्याचा मनुष्य जों जों विचार करील, तों तों अधिक च कर्माचा पसारा वाढेल. तुमच्या धान्याच्या व्यापारासाठीं, कोणीं शेती करावयास नको का? त्या शेतींतील हिंसेचे तुम्ही हि नाहीं का मग भागीदार होत ? कापूस पिकविणें जर पाप तर तो उत्पन्न झालेला विकणें हि पाप. कापूस उत्पन्न करणें सदोष आहे म्हणून तें कर्म सोडणें हा बुद्धीचा दोष आहे. सर्व कर्मांवर बहिष्कार घालणें, हें कर्म नको, तें कर्म नको, कांहीं च करूं नये, अशा रीतीनें बघणाऱ्या दृष्टींत खरा दयाभाव उरला नसून दयाभाव मेला असें समजावें. पालवी खुडल्यानें झाड मरत नाहीं. तें फोंफावतें. क्रियेचा संकोच करण्यांत आत्मसंकोच आहे.

प्रश्न असा कीं जर सर्व क्रियांत दोष आहेत तर सर्व क्रिया कां न सोडाव्या ? याचें उत्तर एकदां पूर्वीं दिलें आहे. सर्व कर्मांचा त्याग करणें ही कल्पना फार सुंदर आहे. हा विचार मोहक आहे. परंतु हीं असंख्य कर्में कशीं सोडावयाचीं ? राजस व तामस कर्में सोडण्याची जी तऱ्हा, ती च सात्त्विक कर्में सोडण्याच्या बाबतींत आहे का ? सदोष अशीं जीं सात्त्विक कर्में तीं कशीं टाळावयाचीं ? गंमत अशी आहे कीं "इंद्राय तक्षकाय स्वाहा" असें जेव्हां मनुष्य जगांत करूं लागतो, त्यावेळेस इंद्र अमर असल्यामुळें नाहीं च मरत, परंतु तक्षक सुद्धां न मरतां मजबूत होऊन बसतो. सात्त्विक कर्मांत पुण्य आहे व दोष आहे. परंतु थोडा दोष आहे म्हणून त्या दोषाबरोबर पुण्याची हि आहुति देऊं पहाल, तर पुण्यक्रिया त्या चिवट असल्यामुळें नाहीं च मरणार, परंतु दोषक्रिया मात्र वाढूं लागतील. या असल्या सरमिसळीच्या विवेकहीन त्यागानें पुण्यरूप इंद्र नाहीं च मरत, परंतु दोषरूप तक्षक मरता तर तो हि मरत नाहीं. म्हणून त्यांच्या त्यागाची रीत कोणती ? मांजर हिंसा करतें म्हणून त्याचा त्याग केला तर उंदीर हिंसा करतील. साप हिंसा करतो म्हणून त्याला दूर केला

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

तर शेतीची शेंकडों जंतु हिंसा करतील. शेतांतील पिकाचा नाश झाल्यानें हजारों माणसें मरतील. यासाठीं विवेकयुक्त त्याग पाहिजे. गोरखनाथास मच्छींद्रनाथ म्हणाले, "या मुलास धुऊन आण." गोरखनाथानें मुलाचा पाय धरून चांगलें आपटलें व त्याला कुंपणावर वाळत टाकलें. मच्छींद्रनाथ म्हणाले "आणला का मुलगा धुऊन"? गोरखनाथ म्हणाले, "त्याला आपटून, धुऊन वाळत टाकलें आहे." मुलाला धुण्याची का ही तऱ्हा? कपडे धुण्याची व माणसें धुण्याची एक तऱ्हा नाहीं. त्या दोन प्रकारांत अंतर आहे. त्याप्रमाणें राजस व तामस कर्मांचा त्याग आणि सात्त्विक कर्मांचा त्याग यांत निराळेपणा आहे. सात्त्विक कर्में सोडण्याची तऱ्हा निराळी आहे. विवेकहीन कर्म केल्यानें कांहींतरी तिरपगडें होऊन बसावयाचें! तुकारामांनीं म्हटलें आहे ना—

त्यागें भोग माझ्या येतील अंतरा। मग मी दातारा काय करूं॥

लहानसा त्याग करावयास जावें तर मोठा भोग उरावर येऊन बसतो. म्हणून तो अल्पसा त्याग हि मिथ्या होतो. बारीकशा त्यागाच्या पूर्तीसाठीं मोठमोठीं इंद्रभवनें उभारावयाचीं. त्याऐवजीं ती खोपटी च बरी होती. ती च पुरें. लंगोटी लावून सारा विलास भोंवतीं उभारावयाचा. त्या ऐवजीं सदरा बंडी अधिक बरी. म्हणून भगवंतांनीं सात्त्विक कर्मांचा त्याग करावयाचा त्याची तऱ्हा च निराळी सांगितली आहे. तीं सारीं सात्त्विक कर्में करावयाचीं परंतु त्यांचीं फळें तोडून टाकावयाचीं. कांहीं कर्में समळ सोडावयाचीं असतात. अंगावर कसला डाग पडला तर धुऊन काढतां येईल. परंतु नैसर्गिक कातडीचा रंग काळा असेल तर त्याला व्हाइटवाश करून काय होणार? तो काळा रंग तसा च राहूं दे. त्याच्याकडे पाहूं च नको. कांहीं कर्मांकडे पहावयाचें च नाहीं. तीं कांहीं केल्या शुद्ध होणार च नाहींत. स्वभावतः च तीं काळीं असतात. परंतु दुसरीं जीं सात्त्विक कर्में, तीं घ्यावयाचीं का त्यांत हि कांहीं दोष येतो म्हणून सोडावयाचीं? एक मनुष्य होता. त्याला आपलें घर अमंगळ वाटलें म्हणून तें सोडून तो एका खेड्यांत गेला. त्या खेड्यांत हि त्याला घाण दिसली. म्हणून तो जंगलांत गेला. तेथें एका आंब्याच्या झाडाखालीं तो बसला. वरून एका पक्ष्यानें त्याच्या डोक्यावर घाण केली. हें जंगल हि अमंगळ असें म्हणून तो नदींत

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

जाऊन उभा राहिला. नदींत मोठे मासे लहान माशांना खात होते. हें पाहून तर त्यास शिसारी च आली. सारी सृष्टि अमंगळ आहे. येथें मेल्याशिवाय गत्यंतर नाहीं असें मनांत ठरवून तो बाहेर आला व त्यानें होळी पेटविली. तिकडून एक गृहस्थ आले व म्हणाले, "कां जीव देतोस ?" तो म्हणाला, " हें जग अमंगळ आहे म्हणून." तो गृहस्थ म्हणाला " तुझें हें घाणेरडें शरीर, ही चरबी येथें जळूं लागली म्हणजे किती घाण सुटेल ! आम्ही येथें जवळ च राहतों. आम्हीं कोठें जावें ? एक केस जळला तर कोण घाण सुटते. तुझी तर सारी चरबी जळणार ! येथें किती दुर्गंधि सुटेल याचा कांहीं विचार कर " तो मनुष्य वैतागून म्हणाला, " या जगांत जगण्याची व मरण्याची हि सोय नाहीं. काय करावें ? " सारांश, अमंगळ अमंगळ म्हणून सारें च टाळाल तर तें जमणार नाहीं. तें लहान कर्म टाळूं पहाल तर दुसरें मोठें बोकांडीं येऊन बसेल. कर्म स्वरूपतः बाहेरून सोडल्यानें सुटत नसतें. जीं कर्में ओघानें आलीं त्या कर्मांच्या विरुद्ध जाण्यांत जर आपली शक्ति कोणी खर्चील, ओघाच्या विरुद्ध जर कोणी जाऊं पाहील तर तो शेवटीं थकून ओघाबरोबर वाहून जाईल व मरेल. ओघाला अनुकूल अशी च क्रिया करून त्यानें आपला तरणोपाय पाहिला पाहिजे. त्यामुळें मनावरचा लेप कमी होत जाईल व चित्त शुद्ध होत जाईल. पुढें पुढें त्यांची क्रिया गळत जाईल. कर्मत्याग न होतां क्रिया गळेल. कर्म सुटणार च नाहीं. क्रिया गळून जाईल. क्रिया आणि कर्म या दोन गोष्टींत अंतर आहे. उदाहरणार्थ मी बोलण्याची क्रिया घेतों. एखाद्या ठिकाणीं फार गोंगाट चालला आहे व तो बंद करावयाचा आहे असें समजा. एखादा शिपाई येतो व तो आरडाओरड बंद करण्यासाठीं स्वतः मोठ्यानें ओरडतो. तेथलें बोलणें बंद करण्यासाठीं मोठ्यानें बोलण्याचें तीव्र कर्म त्याला करावें लागलें. दुसरा एखादा येईल, नुसता उभा राहील व बोट वर करील. तेवढ्यानें च लोक गप्प बसतील. तिसरा एखादा नुसता तेथें हजर झाला एवढ्यानें च सारे शांत बसतील. एकाला तीव्र क्रिया करावी लागली, दुसऱ्याची क्रिया जरा सौम्य झाली, तिसऱ्याची सूक्ष्म झाली. क्रिया कमी कमी झाली. परंतु शांत राखण्याचें कर्म होत च होतें. जसजशी चित्तशुद्धि होत जाईल, तसतशी क्रियेची तीव्रता कमी होईल. तीव्रातून सौम्य, सौम्यांतून सूक्ष्म व

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

सूक्ष्मांतून शून्य होत जाईल. कर्म निराळें व क्रिया निराळी. कर्माची व्याख्या च ही कीं कर्त्याला जें इष्ट, करावयाचें तें कर्म. कर्माची प्रथमा, द्वितीया विभक्ति असते, तर क्रियेसाठीं एक स्वतंत्र क्रियापद वापरावें लागतें. कर्म निराळें व क्रिया निराळी हें समजून घ्या. एखादा रागावला असला तर तो फार बोलून किंवा मुळीं च न बोलून राग प्रगट करील. ज्ञानी पुरुष लेशमात्र हि क्रिया करीत नाहीं. परंतु कर्म अनंत करतो. त्याचें केवळ अस्तित्व च अपार लोकसंग्रह क शकतें. तो ज्ञानी पुरुष नुसता असो म्हणजे झालें. त्याचें हात पाय कार्य करीत नसतील तरी हि तो काम करतो. क्रिया सूक्ष्म होत जाते व कर्म अनंत होत असतें. विचाराचा हा ओघ जर आणखी पुढें नेला तर चित्त शुद्ध झालें म्हणजे शेंवटीं क्रिया शून्यरूप होऊन अनंत कर्म होत राहील असें म्हणतां येईल. तीव्र, तीव्रांतून सौम्य, सौम्यांतून सूक्ष्म, सूक्ष्मांतून शून्य असें ओघानें च क्रियाशून्यत्व प्राप्त होतें. परंतु अनंत कर्म आपोआप च होतें. वरून वरून कर्म दूर केल्यानें तें दूर होणार नाहीं. हळूंहळूं त्याचा अनुभव येईल. ब्राउनिंग कवीनें ढोंगी पोप म्हणून एक कविता लिहिली आहे. त्या पोपाला एक मनुष्य म्हणाला, "तूं नटतोस काय ? हे झगे कशाला ? हें वरचें ढोंग कशाला ? ही गंभीर मुद्रा कशाला ?" तेव्हां तो म्हणाला, "हें मी कां करतों तें ऐक. हें नाटक करतां करतां श्रद्धेचा स्पर्श न कळत होण्याचा संभव आहे." म्हणून क्रिया करीत रहावयाचें. हळूंहळूं निष्क्रियत्व अंगीं बाणेल.

सारांश, राजस व तामस कर्में अजी सोडावयाचीं. सात्त्विक कर्में करावयाचीं. आणि हा विवेक करावयाचा कीं जीं सात्त्विक कर्में सहज ओघानें प्राप्त झालीं तीं सदोष असलीं तरी टाकावयाचीं नाहींत. होऊं दे तो दोष. तो दोष टाळूं पाहशील तर दुसरे असंख्य दोष पदरांत पडतील. तुझें नकटें नाक तसें च असूं दे. तें कापून सुंदर करूं पाहशील तर तें आणखी च भेसूर व विद्रूप दिसेल. तें आहे तें च ठीक आहे. सात्त्विक कर्में सदोष असलीं तरी तीं ओघप्राप्त आहेत म्हणून सोडावयाचीं नाहींत. तीं करावयाचीं, परंतु त्यांचा फलत्याग करावयाचा. हा जो त्याग करावयाचा त्या त्यागावर हि पुन्हां फलत्यागाची कातर लावावयाची. आणखी एक गोष्ट सांगावयाची म्हणजे जें कर्म ओघानें आलें नसेल, तें आपण चांगलें करूं असें तुला किती

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

हि वाटत असलें तरी तें करूं नकोस. ओघानें आलें तेवढें च कर. आटाआटी करून दुसरें नवीन अंगावर ओढून घेऊं नकोस. जें कर्म मुद्दाम खटाटोप करून उभारावयाचें तें कर्म किती हि चांगलें असलें तरी दूर राख. त्याचा मोह नको. जें ओघप्राप्त कर्म आहे, त्याच्या बाबतींत च फलत्याग संभवतो. हें कर्म चांगलें आहे, तें कर्म चांगलें आहे, अशा लोभानें मनुष्य सर्वत्र धांवूं लागला तर कोठला फलत्याग ? जीवनाचा सारा विचका होईल. फळाच्या आशेनें च तो हीं परधर्मरूप कर्मे करूं पाहील आणि फल हि हातीं पडणार नाहीं. जीवनांत कोठें च स्थिरता प्राप्त होणार नाहीं. त्या कर्मांची आसक्ति चित्तावर पडेल. सात्त्विक कर्मांचा लोभ वाटला तरी तो लोभ हि दूर केला पाहिजे. तीं नाना प्रकारचीं सात्त्विक कर्मे जर करूं पाहशील तर त्यांत राजसता व तामसता येईल. म्हणून तुझा जो सात्त्विक ओघप्राप्त स्वधर्म तो च तूं कर. स्वधर्मांत स्वदेशी धर्म, स्वजातीय धर्म व स्वकालीन धर्म येतो. या तिहींनीं स्वधर्म बनत असतो. माझ्या वृत्तीला काय अनुकूल व अनुरूप आहे, कोणतें कर्तव्य मला प्राप्त झालेलें आहे, हें सर्व स्वधर्म पाहतांना येतें च. तुमच्यांत 'तुम्हीपणा' म्हणून कांहींतरी आहे म्हणून तुम्ही तुम्ही आहांत. प्रत्येकाचा कांहीं विशेष असतो. बकरीचा विकास बकरी राहण्यांत च आहे. बकरी राहून च तिनें विकास करून घेतला पाहिजे. बकरी जर मी गाय होईन असें म्हणेल तर तें शक्य नाहीं. स्वयंप्राप्त बकरीपणाचा त्याग तिला करतां येणार नाहीं. त्यासाठीं तिला शरीर सोडावें लागेल. नवीन धर्म, नवीन जन्म घ्यावा लागेल. परंतु या जन्मीं तो बकरीपणा तो च पवित्र आहे. बैल व बेडकीची गोष्ट आहे ना. बेडकीच्या वाढीला मर्यादा आहे. ती बैलासारखी होऊं पाहील तर मरेल. दुसऱ्या रूपाची नक्कल करणें योग्य होणार नाहीं. परधर्म यावह आहे. पुन्हां स्वधर्मांत हि दोन भाग आहेत. एक बदलणारा भाग व एक न बदलणारा. आजचा मी उद्यां नाहीं, उद्यांचा परवां नाहीं. मी सारखा बदलत आहें. लहान मूल असतांनाचा स्वधर्म निराळा. तरुणपणांत माझ्या ठिकाणीं उत्साह भरपूर असेल. प्रौढपणांत माझ्या ज्ञानाचा, सेवेचा इतरांस फायदा मिळेल. असा हा कांहीं स्वधर्म बदलणारा आहे. तर दुसरा कांहीं न बदलणारा आहे. यांना च पूर्वीच्या शास्त्रीय संज्ञा द्यावयाच्या झाल्या तर आपण असें म्हणूं,

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

"मनुष्याला वर्णधर्म आहे व आश्रमधर्म आहे." वर्णधर्म बदलत नाहीं. आश्रमधर्म बदलतात. आश्रमधर्म बदलतात म्हणजे मी ब्रह्मचारीपद सोडून गृहस्थ होतों, गृहस्थाचा वानप्रस्थ होतों. आश्रमधर्म असा बदलत असला तरी वर्णधर्म बदलतां येत नाहीं. माझी नैसर्गिक मर्यादा मला सोडतां येणार नाहीं. तो प्रयत्न मिथ्या आहे. तुमच्यांतील तुम्हीपणा तुम्हांला टाळतां येणार नाहीं. या कल्पनेवर च वर्णधर्माची योजना आहे. वर्णधर्माची कल्पना मला फार प्रिय आहे. वर्णधर्म बदलतो कीं नाहीं ? बकरीचें जसें बकरीपण, गाईचें गायपण, तसें ब्राह्मणाचें ब्राह्मणत्व, क्षत्रियांचें क्षत्रियत्व आहे का ? वर्णधर्म इतका पक्का नाहीं ही गोष्ट मी मान्य करतों. परंतु ही गोष्ट स्वारस्यानें घ्यावयाची. वर्णधर्म सामाजिक व्यवस्थेसाठीं युक्ति म्हणून जेव्हां वापरला जातो, तेव्हां त्यांत अपवाद येणार च. तो अपवाद गृहीत धरावा च लागतो. तो अपवाद गीतेनें गृहीत धरला आहे. सारांश, हे दोन प्रकारचे धर्म ओळखून अवांतर धर्म सुंदर व मनमोहक दिसले तरी ते टाळा.

फलत्यागाच्या कल्पनेचा जो आपण विकास करीत आलों, त्यांतून पुढील अर्थ निघाला—

१. राजस व तामस कर्मांचा सर्वस्वीं त्याग.

२. त्या त्यागाचा हि फलत्याग. त्याचा हि अहंकार नको.

३. सात्त्विक कर्मांचा फक्त फलत्याग.

४. सात्त्विक कर्में जीं फलत्यागपूर्वक करावयाचीं तीं सदोष असलीं तरी करावयाची.

५. सतत फलत्यागपूर्वक तीं सात्त्विक कर्में करीत करीत चित्त शुद्ध होईल व तीव्राचें सौम्य, सौम्याचें सूक्ष्म व सूक्ष्माचें शून्य अशा रीतीनें सारें क्रियाजात होईल.

६. क्रिया गळून पडतील, परंतु कर्म—लोकसंग्रहरूप कर्म होत च राहील.

७. सात्त्विक कर्म जें ओघप्राप्त तें च करावयाचें, जें ओघप्राप्त नाहीं, तें किती हि चांगलें वाटलें तरी दूर राखावयाचें. त्याचा मोह नको.

८. सहजप्राप्त स्वधर्म हि पुनः दोन प्रकारचा, बदलणारा व न बदलणारा. वर्णधर्म बदलत नाहीं. आश्रमधर्म बदलतो. बदलणारा स्वधर्म

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

बदलत राहिला पाहिजे. त्यामुळें प्रकृति विशुद्ध राहील. प्रकृति वाहती पाहिजे. झरा वाहता नसेल तर त्याला दुर्गंधि येईल. तसें च आश्रमधर्माचें आहे मनुष्य प्रथम कुटुंबाचा स्वीकार करतो. स्वतःच्या विकासासाठीं कुटुंबाच्या बंधनांत स्वतःला घालतो. तेथें बहुविध अनुभव घेतो. परंतु कुटुंबांत आल्यावर जर कायमचा तेथें च जखडला जाईल तर विनाश होईल. जें कुटुंबांत राहणें प्रथम धर्मरूप होतें, तें च अधर्मरूप होईल. कारण तो धर्म बंधनकर झाला. बदलणारा धर्म आसक्तीनें सोडला नाहीं तर फार च भयानक स्थिति होईल. चांगल्या वस्तूची सुद्धां आसक्ति नको. आसक्ती-मूळें घोर अनर्थ होतो. फुफ्फुसांत क्षयाचे जन्तु चुकून गेले तरी सारें जीवन पोखरून टाकतील. सात्त्विक कर्मांत आसक्तीचे जन्तु जर बेसावधपणें शिरू दिले तर स्वधर्म सडूं लागेल. त्या सात्त्विक स्वधर्माला राजस व तामस घाण सुटेल. कुटुंब हा बदलणारा स्वधर्म, परंतु तो सुटला पाहिजे. तसें च राष्ट्रधर्माचें. राष्ट्रधर्मांत आसक्ति आली, हें आपलें राष्ट्र एवढें च पहावयाचें असें जर आपण ठरविलें तर, राष्ट्रभक्ति ही भयंकर वस्तु होईल. आत्मविकास अशानें थांबेल. चित्ताला आसक्ति जडेल व अधःपात होईल.

सारांश, जीवनाचें फलित हातीं यावें असें वाटत असेल तर फलत्याग हा चिंतामणि हातीं घ्या. तो तुम्हांला रस्ता दाखवील. फलत्यागाचें तत्त्व स्वतःच्या मर्यादा हि सांगतें. हा दीप जवळ असेल तर कोणतें कर्म करावें, कोणतें टाकावें, कोणतें केव्हां बदलावें, हें सारें समजेल. परंतु आतां दुसरा च एक विषय विचारासाठीं घेऊं. साधकानें संपूर्ण क्रिया गळून पडणें ही जी शेंवटची स्थिति, तिच्याकडे लक्ष ठेवावयाचें का ? क्रिया न होतां ज्ञान्याच्या हातून कर्म होत राहील, ही जी ज्ञानी पुरुषाची स्थिति तिच्याकडे साधकानें दृष्टि ठेवावयाची का ? नाहीं येथें हि फलत्यागाची कसोटी च हातीं घ्यावयाची. आपल्या जीवनाचें स्वरूप इतकें सुंदर आहे कीं आपणांस जें पाहिजे असतें, तें लक्ष न ठेवतां हि आपणांस मिळेल. जीवनाचें सर्वांत मोठें फलित म्हणजे मोक्ष. तो मोक्ष — ती अकर्मावस्था, तेथें हि लोभ नको. ती स्थिति न कळत अंगीं येईल. संन्यास ही वस्तु अशी नाहीं कीं दोन वाजून पांच मिनिटांनीं च यावयाची, दोन वाजून सहा मिनिटांनीं यावयाची नाहीं. संन्यास ही वस्तु यांत्रिक नाहीं. तो

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

तुझ्या जीवनांत कसा कसा विकसित होत जाईल तें तुला समजणार नाहीं. मोक्षाची चिंता सोड. भक्त देवाला नेहमीं असें च म्हणतो, "ही भक्ति मला पुरें. तो मोक्ष, तें अंतिम फळ, तें मला नको" मुक्ति म्हणजे एक प्रकारची भुक्ति च ती. मोक्ष म्हणजे भोग च, एक फळ च. या मोक्षरूपी फलावर हि फलत्यागाची कातर चालव. परंतु अशामुळें मोक्ष जाणार नाहीं. कातरी तुटेल, फळ अधिक मजबूत होईल. मोक्षाची आशा सोडाल, तेव्हां च मोक्षाकडे न कळत जाल. साधना च इतकी तन्मयतेनें होऊं दे की मोक्षाचा विसर पडावा व मोक्ष तुला शोधीत तुझ्यासमोर येऊन उभा रहावा. साधकानें साधनेंत च रंगून जावें.

मा ते संगोऽस्त्वकर्मणि

अकर्मदशेची, मोक्षाची आसक्ति धरूं नको, असें भगवान् सांगत आहेत. मोक्षाला विसरल्यामुळें साधना उत्कृष्ट होईल व मोक्ष च मोहून तुमच्याकडे येईल. ज्याला माझी इच्छा नाहीं, त्याला मी वरीन, असा पण जाहीर करून लक्ष्मी ज्याप्रमाणें स्वयंवर-मंडपांतील सर्व आशाळभुतांस सोडून शेषावर शांतपणें पडलेल्या निरिच्छ भगवंतास शोधीत गेली व त्याच्या गळ्यांत माळ घालून अद्याप त्याचे चरण चुरीत बसली आहे, त्याप्रमाणें च मोक्षनिरपेक्ष वृत्तीनें केवळ साधनेंत च तल्लीन झालेल्याच्या गळ्यांत मोक्षलक्ष्मी माळ घालते. जेथें साधनेची पराकाष्ठा होते तेथें सिद्धि हात जोडून उभी राहते. ज्याला घरीं जावयाचें आहे, तो "घर, घर" असा जप करीत जर झाडाखालीं च बसेल तर घर दूर राहून जंगलांत च राहण्याची पाळी येईल. घराचें स्मरण ठेवून वाटेंत विश्रांति घेईल तर त्या शेंवटच्या विश्रांतीपासून तो दूर राहील. मीं चालण्याचा उद्योग चालविला पाहिजे म्हणजे घर एकदम पुढें येईल. मोक्षाच्या स्मरणानें माझ्या उद्योगांत, माझ्या साधनेंत शिथिलता येईल व त्यामुळें मोक्ष दुरावेल. मोक्षाला झुगारून देणें व सतत साधना सुरू ठेवणें हा च मोक्ष जवळ करण्याचा उपाय. अकर्मस्थिति, विश्रांति या गोष्टीचा हव्यास नको. साधनेवर च प्रेम करा कीं मोक्ष अचूक साधेल. उत्तर, उत्तर असें ओरडून उदाहरणाचें उत्तर निघत नाहीं. मला जी रीत कळली आहे, ती रीत च पायरी-पायरीनें उत्तर मिळवून देईल. ती रीत जेथें संपेल तेथें च

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

उत्तर ठरलेलें आहे. समाप्तीच्या आधीं समाप्ति कशी व्हावयाची? रीतीच्या आधीं उत्तर कसें मिळावयाचें? साधकाच्या अवस्थेंत सिद्धावस्था कशी येणार? पाण्यांत गटांगळचा खात असतां परतीरावरील मौज डोळ्यांसमोर ठेवून कसें चालेल? त्या वेळेस एकेक हात पुढें मारून पुढें जाण्यांत च सारें लक्ष, सारी शक्ति असली पाहिजे. साधना पुरी कर, समुद्र ओलांड, मोक्ष आपोआप च भेटेल.

ज्ञानी पुरुषाच्या शेंवटच्या अवस्थेंत सर्व क्रिया गळून जातात, शून्यरूप होतात. परंतु म्हणून त्या अंतिम स्थितींत क्रिया होणार नाहीं असें हि नाहीं. त्याच्या हातून क्रिया होतील किंवा होणार नाहींत. ही शेंवटची दशा फार रमणीय व अति उदात्त आहे. त्या अवस्थेंत जें जें होईल, त्याची चिंता त्याला नसते. जें जें होईल तें सारें शुभ व साजिरें च होईल. साधनेच्या पराकाष्ठेच्या दशेवर तो उभा आहे. तेथें सर्व कर्मं करून हि तो कांहीं करणार नाहीं. संहार करून हि संहार करणार नाहीं. कल्याण करून हि कल्याण करणार नाहीं. ही अंतिम मोक्षावस्था म्हणजे साधकाच्या साधनेची पराकाष्ठा होय. मोक्ष म्हणजे साधकाच्या साधनेची पराकाष्ठा. मोक्ष म्हणजे साधकाच्या साधनेची सहजावस्था. मी कांहीं करीत आहें याची साधकास कल्पना च नसते. किंवा या दशेला साधकाच्या साधनेची अनैतिकता मी म्हणेन. सिद्धावस्था ही नैतिक अवस्था नाहीं लहान मुलगा सत्य बोलतो. परंतु तें नैतिक नाहीं. कारण त्याला असत्याची कल्पना च नाहीं. असत्याची कल्पना असून सत्य बोलणें म्हणजे नैतिक कर्म होय. सिद्धावस्थेंत असत्य वस्तु च नसते. तेथें सत्य च आहे. म्हणून तेथें नीति नाहीं. निषिद्ध जें आहे तें तेथें वाऱ्याला उभें रहात नाहीं. जें ऐकावयास नको तें कानांत शिरत नाहीं. जें पहावयास नको, तें डोळे पहात नाहींत. जें व्हावयास पाहिजे तें च हातून होतें. तें करावें लागत नाहीं. जें टाळावयास हवें, तें टाळावें लागत नाहीं, पण तें टळतें. अशी ही नीतिशून्य अवस्था आहे. ही जी साधनेची पराकाष्ठा, ही जी साधनेची सहजावस्था किंवा अनैतिकता, ती अतिनैतिकता आहे म्हणा ना. या अनैतिकतेंत नीतीचा परमोत्कर्ष आहे. अतिनैतिकता शब्द मला चांगला सुचला. किंवा ही दशा म्हणजे सात्त्विक साधनेची निःसत्त्वता आहे म्हणा. कोणत्या प्रकारांनीं या दशेचें वर्णन

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

करावें ? जसा आधीं च ग्रहणाचा वेध लागतो, त्याप्रमाणें देह गळून पडल्यावर पुढें येणारी जी मोक्षदशा, तिचे डोहाळे आधीं पासून च देहपाताच्या आधीं च सुरू होतात. देहाच्या स्थितींत च भावी मोक्षस्थितीचें अनुभव येऊं लागतात. अशी जी ही स्थिति, तिचें वर्णन करतांना वाणी डळमळते. त्यानें वाटेल तेवढी हिंसा केली तरी तो कांहीं करीत नाहीं. त्याच्या क्रियांना आतां कोणतें माप लावावयाचें ? होईल तें सारें सात्त्विक च कर्म होईल. सारें क्रियाजात गळून पडलें तरी सर्व विश्वाचा तो लोकसंग्रह करील. कोणती भाषा वापरावी हें समजत नाहीं.

या अंतिम अवस्थेंत दोन भाव असतात. एक तो वामदेवाची दशा. त्याचा आहे ना तो प्रसिद्ध उद्गार—" या विश्वांत जें जें कांहीं आहे तें मी आहें." ज्ञानी पुरुष निरहंकार होतो. त्याचा देहाभिमान गळतो. क्रिया सर्व गळून पडतात. अशा वेळेस त्यास एक भावावस्था प्राप्त होते. ती अवस्था एका देहांत मावत नाहीं. भावावस्था म्हणजे क्रियावस्था नव्हे. भावावस्था म्हणजे भावनेच्या उत्कटतेची अवस्था. ही भावावस्था लहानशा प्रमाणांत आपणां सर्वांस अनुभवतां येते. मुलाच्या दोषानें माता दोषी होते. गुणानें गुणी होते. मुलाच्या दुःखानें दुःखी होते. सुखानें सुखी होते. आईची ही भावावस्था मुलापुरती असते. मुलाचे दोष स्वतः न करून हि ती पत्करते. ज्ञानी पुरुष हि भावनेच्या उत्कटत्वानें ते सर्व जगाचे दोष पत्करतो. त्रिभुवनाचे पापानें तो पापी होतो. पुण्यानें पुण्यवान् होतो. आणि एवढें असून हि तो त्रिभुवनाच्या पापपुण्यानें यत्किंचित हि स्पर्शिला जात नाहीं. त्या रुद्रसूक्तांत ऋषि वामदेव म्हणाले, " यवाश्च मे तिलाश्च मे गोधूमाश्च मे " मला यव दे, तीळ दे, गहूं दे असें सारखें मागत आहे. त्या ऋषीचें पोट आहे तरी केवढें ? परन्तु तो मागणारा वामदेवाच्या साडेतीन हात देहांतील नव्हता. वामदेवाचा आत्मा विश्वाकार होऊन बोलत आहे. या गोष्टीला मी ' वैदिक विश्वात्मभाव ' असें म्हणतों. वेदांत या भावनेचा परामोत्कर्ष दिसून येतो. गुजराथमधील संत नरसी मेहता कीर्तन करतांना म्हणतो—

" बापजी पाप में कवण कीधां हशें, नाम लेतां तारुं निद्रा आवे "

देवा, कोणतें असें पाप मीं केलें आहें कीं कीर्तन करीत असतां मला झोंप यावी ?" आतां झोंप का नरसी मेहत्यास येत होती ? झोंप श्रोत्यांस येत

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi.

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

होती. परंतु श्रोत्यांशीं एकरूप होऊन नरसी मेहता विचारीत आहे. नरसी मेहत्याची ही भावावस्था आहे. नाहींतर तुम्ही म्हणायचे कीं नरसी मेहता च कीर्तन करतांना डुलक्या घेत होता. ज्ञानी पुरुषाची ही भावावस्था असते. या भावावस्थेंत सर्व पापपुण्यें त्याच्या हातून होत आहेत असें तुम्हांस दिसेल. तो स्वतः हि तसें म्हणेल. तो ऋषि म्हणतो ना—

"बहूनि मे अकृता कृतानि"

"करूं नयेत अशा गोष्टी मीं कितीतरी केल्या." ही भावावस्था प्राप्त झाली म्हणजे आत्मा पक्ष्यासारखा उडूं लागतो. तो पार्थिवतेच्या पलीकडे जातो. या भावावस्थेप्रमाणें ज्ञानी पुरुषाची क्रियावस्था हि आहे. ज्ञानी पुरुष स्वभावतः च काय करील ? तो जें जें करील तें तें सात्त्विक च असणार. जरी अजून मनुष्यदेहाची त्याला मर्यादा आहे, तरी त्याचा सारा देह, त्याची सारी इंद्रियें सात्त्विक झालीं असल्यामुळें त्याचें सारें क्रियाजात सात्त्विक च होईल. व्यवहाराच्या बाजूनें बघाल तर सात्त्विकतेची पराकोटी त्याच्या वर्तनांत दिसेल. परंतु त्रिभुवनांत विश्वात्मभावाच्या दृष्टीनें पहाल तर सर्व त्रिभुवनांतील पापपुण्यें तो करतो. आणि इतकें असून हि तो अलिप्त असतो. कारण हा चिकटलेला देह त्यानें उपडून फेंकून दिलेला असतो. क्षुद्र देहाला फेंकील तेव्हां च तो विश्वरूप होईल. भावावस्था व क्रियावस्था याशिवाय तिसरी एक स्थिति ज्ञानाची आहे. ती म्हणजे ज्ञानावस्था. या अवस्थेंत तो पाप हि सहन करीत नाहीं. पुण्य हि सहन करीत नाहीं. झडझडून सारें फेंकून देतो. या त्रिभुवनास काडी लावून शिलगवण्यास तो तयार होतो. एक हि कर्म अंगावर घेण्यास तो तयार नसतो. त्याचा स्पर्श हि त्याला सहन होत नाहीं. अशा या तीन अवस्था ज्ञानी पुरुषाच्या मोक्षदशेंत, साधनेच्या पराकाष्ठेच्या दशेंत संभवतात.

ही जो अक्रियावस्था, शेंवटची दशा, तिचा विकास कसा करावयाचा? ती दशा अंगीं कशी बाणावयाची ? आपण जीं जीं कर्में करतों त्यांचें कर्तृत्व आपणांकडे घ्यावयाचें नाहीं असा अभ्यास करावा. मी केवळ निमित्तमात्र आहें. कर्मांचें कर्तृत्व मजकडे नाहीं, असें मनन करावें. ही अकर्तृत्ववादाची भूमिका प्रथम नम्रतेनें घ्यावयाची. परंतु अशानें संपूर्ण कर्तृत्व गेलें असें होणार नाहीं. हळूंहळूं या भावनेचा विकास होत जाईल. मी म्हणजे

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

केवळ तुच्छ आहें. त्याच्या हातांतील बाहुलें आहें, तो मला नाचवीत आहें, असें वाटूं लागतें. त्यानंतर हें सारें करून तें सारें या देहाचें आहे, मला त्याचा स्पर्श नाहीं, हें सारें क्रियाजात या मढ्याचें, या देहाचें आहे. परंतु मी मढें नाहीं. मी शव नसून शिव आहें. देहाच्या लेपानें लेशमात्र हि लिप्त व्हावयाचें नाहीं. देहाशीं जसा संबंध च नाहीं अशी मग ज्ञान्याची अवस्था प्राप्त होतें. त्या अवस्थेंत पुन्हां वर सांगितलेल्या तीन अवस्था असतील. एक त्याची क्रियावस्था, जींत अत्यंत निर्मळ व आदर्श क्रिया त्याच्या हातून होईल. दुसरी भावावस्था, जींत त्रिभुवनांतील सारीं पाप-पुण्यें तो पठ्या करील, परंतु त्याचा त्याला लेशमात्र हि स्पर्श होणार नाहीं. तिसरी त्याची ज्ञानावस्था, या अवस्थेंत लेशमात्र हि कर्म तो आपल्याजवळ राहूं देणार नाहीं. सर्व कर्म भस्मसात् करील. या तिन्ही अवस्थांनीं ज्ञानी पुरुषाचें वर्णन करतां येईल.

एवढें सारें सांगून भगवान् अर्जुनाला म्हणाले, "अर्जुना, मी तुला जें हें सांगितलें, तें सारें नीट ऐकलेंस ना ? आतां—

"विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु"

"नीट सांगोपांग विचार करून तुला सुचेल तसें कर." भगवंतांनीं अर्जुनाला मोठेपणानें स्वातंत्र्य दिलें. भगवद्गीतेचा हा विशेष आहे. परंतु भगवंतांना पुन्हां कळवळा आला. दिलेलें इच्छास्वातंत्र्य त्यांनीं पुन्हां काढून घेतलें.

"सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज"

"अर्जुना, तुझ्या इच्छा, तुझी साधना, सारें फेंकून दे व मला शरण ये बस्स." स्वतःला शरण येण्यास सांगून दिलेलें इच्छास्वातंत्र्य भगवंतांनीं काढून घेतलें. याचा अर्थ च हा कीं "तुला स्वतंत्र अशी इच्छा च होऊं देऊं नको. स्वतःची इच्छा नाहीं चालवावयाची, त्याची चालवावयाची असें कर." स्वतंत्रपणा नको असें च मला वाटूं दे. मी नाहीं, सारें तूं असें व्हावें. तें बकरें जिवंत असतांना "में में में" करीत असतें. 'मी मी मी' असें म्हणत असतें. परंतु तें मरून त्याची तात पिंजणाला लाविली कीं दादू पिंजारी म्हणतो, "तू ही तू ही तू ही–तूं च तूं असें तें म्हणतें" आतां सारें "तू ही तू ही".

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

शुद्धि-पत्र

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
१	१	वधूंनो	बंधूंनो
८	१	मोहनिराकण	मोहनिराकरण
३२	६	होण्यासाठींम्हणून	होण्यासाठीं म्हणून
३५	२७	पाठावरून	पाठीवरून
६७	२४	ूर्ति	मूर्ति
७३	२८	भाषत	भाषेंत
७९	३	फिरवन	फिरवून
८२	१	आह	आहे
१०४	९	निघ	निघूं
१०६	२८	वीनवित	विनवीत
१०८	२०	टकलेलीं	टेकलेलीं
१११	१८	विण्या-	मिळविण्या-
११२	२८	अर बिंदु	अरविंदु
१२६	२१	ेडाक्षरें	जोडाक्षरें
१२७	१७	लुक	लुकलुक
१३३	२९	गरु	गुरु
१३८	२९	श्न	प्रश्न
१४४	२७	सं निष्ठा	संघनिष्ठा
१४७	१३	मिळन	मिळून
१५५	४	स्वधर्माचरण प	स्वधर्माचरणरूप
१६५	९	काण	कोण
१६८	२०	अशा	अशी
१६८	२२	ेडी	गोडी
१६९	१	भोगन	भोगून
१६९	१४	कल्पाची	संकल्पाची
१७६	७.	माचा	श्रमाचा

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

१७८	२	कवी	कवि
१७९	२३	खळ	खेळ
१८१	२०	स्व र्म	स्वधर्म
१८३	२६	आ	आहे.
१८७	११	रूपा	रूपानें
१८८	३	आत्मपर्शन	आत्मदर्शन
१८८	१०	परमेश्वराचो	परमेश्वराची
१९१	१०	मानं	मानूं
१९५	३	कराच्या	शंकराच्या
२०६	१३	ष्टीनें	दृष्टीनें
२१८	१२	ेक्यावर	डोक्यावर
२२०	१	वण्याचा	ठेवण्याच्या
२२२	२४	म्हणन	म्हणून
२२७	६	़ली	झाली
२२९	२४	मगलता	मंगलता
२२९	२४	प्रीति हा	प्रीति ही
२३३	९	ाली	झाली
२३४	६	ँ	जें
२३६	१९	समळ	समूळ
२३७	२	ेथें	येथें
२३८	७	क	करूं
२३९	२३	यावह	भयावह

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi

CC0.In Public Domain. Digitized by Sarayu Trust/eGangotri

विनोबांचे प्रकाशित वाङ्मय

पुस्तकें	किंमत रु. आ.	टपालखर्च आ. पै
१ चार अंक (अप्राप्य)	१-८	३-०
२ मधुकर (आ. ३ री)	१-८	२-०
३ मूळ उद्योग : कांतणें (मराठी, हिंदी)	०-१०	१-३
४ स्वराज्यशास्त्र (आ. २ री)	०-१०	१-३
५ विचारपोथी (हिंदी छापत आहे)	१-०	१-६
६ गीताई (आ. ७ वी)	०-१	१-०
७ एकनाथांचीं भजनें (दुर्मिळ)	०-६	१-६
८ ज्ञानदेवांचीं भजनें (दुर्मिळ)	०-६	१-०
९ नामदेवांचीं भजनें	०-८	१-०
१० ईशावास्योपनिषत् (मराठी, हिंदी)	०-४	०-९
११ अभंग-व्रतें	०-६	०-९
१२ गीता-प्रवचनें (संपूर्ण)	२-८	२-०
१३ जीवन-दृष्टि	१-८	२-०

आगामी प्रकाशन

★ गीता आणि गीताई
विनोबाकृत गीताध्यायसंगतीसह

★ संतांचा प्रसाद

प्राप्तिस्थान— (१) 'ग्राम-सेवा-वृत्त'-कार्यालय,
पो. नालवाडी, जि. वर्धा
(२) महाराष्ट्र-चरखासंघाचीं सर्व भांडारें.

Ganesh Varni Digambar Jain Institute, Naria, Varanasi